महाराजाधिराजश्रीभोजदेवविरचितम्

ङ्गण-सूत्रधार-वास्तु-शास्त्रम्

भवन-निवेशः

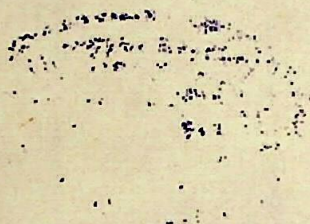
महामहोपाध्यायश्रीगणपतिशास्त्रिसम्पादितपूर्वं

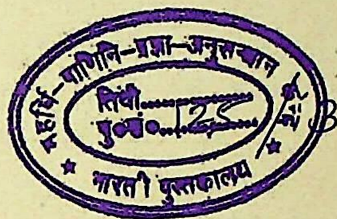
डा० द्विजेन्द्रनाथ शुक्लेन

वास्तुशास्त्रदिशा कलात्मकप्रबन्धनिबन्धनेनाध्यायानां संस्कारेण वैज्ञानिकरीत्या च पुनस्सम्पादितं टिप्पणी-भिश्चालंकृतम्

मेहरचन्द लछमनदास पब्लिकेशन्स

स्ट्रीट नं० १, १ अन्सारी रोड, दरियागंज, नई दिल्ली-११० ००२

महाराजाधिराजश्रीभोजदेवविरचितम्

समराङ्गण-सूत्रधार-वास्तु-शास्त्रम्

भवन-निवेशः

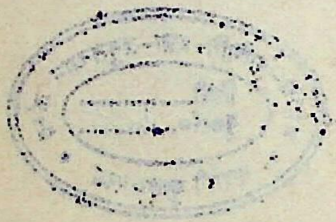
महामहोपाध्यायश्रीगणपतिशास्त्रिसम्पादितपूर्वं

डा० द्विजेन्द्रनाथ शुक्लेन

वास्तुशास्त्रदिशा कलात्मकप्रबन्धनिबन्धनेनाध्यायानां संस्कारेण वैज्ञानिकरीत्या च पुनस्सम्पादितं टिप्पणी-भिश्चालंकृतम्

मेहरचन्द लछमनदास पब्लिकेशन्स

स्ट्रीट नं० १, १ अन्सारी रोड, दरियागंज, नई दिल्ली-११० ००२

1965

Price : Rs. 50

मुद्रक
भारत भारती प्रेस,
१ अन्सारी रोड, दरियागंज, नई दिल्ली-२

समर्पणम्

भृगुरत्रिर्वशिष्ठश्च विश्वकर्मा मयस्तथा ।
नारदो नग्नजिच्चैव विशालाक्षः पुरन्दरः ।।
ब्रह्मा कुमारो नन्दीशः शौनको गर्ग एव च ।
वासुदेवोऽनिरुद्धश्च तथा शुक्रबृहस्पती ।।
अष्टादशैते विख्याताः शिल्पशास्त्रोपदेशकाः ।

प्राक्कथनम्

चत्वारो वेदाः सर्वविदिताः। शिक्षा-कल्प-व्याकरण-निरुक्त-च्छन्दो-ज्यौतिषानि वेदाङ्गान्यपि सर्वविदितानि। चतुर्णामपि वेदानां चत्वार उपवेदा आसन् इति प्रायेण सर्वसाधारणं ज्ञानम्। ऋग्वेदस्यायुर्वेद उपवेदः, यजुर्वेदस्य धनुर्वेद उपवेदः, सामवेदस्य गान्धर्ववेद उपवेदः, अथर्ववेदस्य च स्थापत्यवेद उपवेद इत्यस्माकं सनातनी परम्परा। स्थापत्यवेदस्येत्थं प्राचीनत्वं विभावनीयं भवति। मत्स्यपुराणे भृग्वत्रिवशिष्ठादयो येऽष्टादश वास्तुशास्त्रोपदेशका उपदिष्टाः सन्ति तेषु वह्वो वैदिका ऋषयो वैदिककालिका वा महापुरुषा आसन्। अतः स्थापत्यस्य वास्तुशास्त्रस्य वा प्राचीनत्वमविचिकित्सनीयमेव। स्थापत्यं नामोपवेदः अग्रे वास्तुशास्त्रं शिल्पशास्त्रं वेति नाम्ना प्रथितं बभूव। शिल्पानां सुदीर्घा नामावली प्रायेण सर्वविदिता। गीत-वाद्य-नृत्य-आलेख्यादि-चतुष्षष्टिकलानां प्रौढतमः सम्प्रदायः, प्रभूततमः प्रोल्लासश्च पुरातने भारते विजृम्भते स्म इति पुरातत्त्वविदो विद्वांसः सम्यक् जानन्त्येव। वात्स्यायनकामशास्त्रस्यायमुन्मेषो, लब्धप्रतिष्ठस्य यशोधरस्यापीयं मनीषा, शुक्राचार्यस्यापीदमेव समर्थनम्, श्रीमद्भागवत-टीकाकृता श्रीधरेणाथ जीवगोस्वामिना चाप्येवमेव विधृतम्। विष्णुपुराणे तथा हरिवंशे, बौद्धानां ललितविस्तरे, जैनानामुत्तराध्यानसूत्रे, तथा च कल्पसूत्रे, दशकुमारचरिते, कादम्बर्याम्, क्षेमेन्द्रस्य कलाविलासे, समवायसूत्रे, विदर्भराजस्य रामचन्द्रकृतटीकायां, ललितसहस्रनाम्नो नारायणकृतटीकायां, तथा च भास्करराजटीकायां शिल्पानां सुदीर्घा नामावली दृश्यते।

तथापि कालक्रमेण परिवर्तमानायामस्माकं संस्कृतौ संस्कृते कलाविषयकाणि प्राधान्येन त्रीण्येव शास्त्राणि प्रौढिमभजन्त—वास्तुशास्त्रं, शिल्पशास्त्रं, चित्रशास्त्रं च; यानि समराङ्गण-वास्तुशास्त्र-दिशा वास्तुशास्त्रं स्थापत्यशास्त्रं वेति नाम्ना प्रथन्ते। मानसार-मयमत-शिल्परत्नादिषु द्राविडेषु, विश्वकर्मवास्तुशास्त्रापराजितपृच्छाप्रभृतिषु नागरेषु च वास्तुशिल्पग्रन्थेष्वयमेव विलासः।

केऽपि विद्वांसो वास्तुशास्त्रं शिल्पशास्त्रान्तर्भूतं मन्यन्ते। पद्धतिरियं पुरातनी। दशम्यां वैक्रमशताब्द्यां जातस्य वदान्यस्य भूपतेः धाराधिपस्य भोजराजस्य समराङ्गणसूत्रधारनाम्नीं कृतिमवलोक्य शिल्पशास्त्रं चित्रशास्त्रं

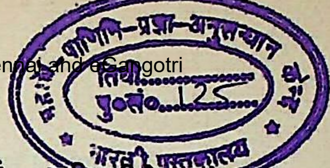
च वास्तुशास्त्रान्तर्गतमेव विभाव्यते। एतेन वास्तुशास्त्रस्य व्यापकं क्षेत्रं शिल्पशास्त्रस्य च सीमितं क्षेत्रमिति संगच्छते। प्रायेण वास्तुशास्त्रं गृहनिर्माणविषयकं शास्त्रं कथ्यते। परमत्र देशे गृहनिर्माणेषु प्रासादनिर्माणमेव मौलिमालायते। प्रासादनिर्माणं (देवमन्दिराणां निर्माणं) प्रतिमानिर्माणसापेक्षम्, यतो हि प्रासादेषु विमानेषु वा प्रतिमास्थापनं मूर्धन्यं कर्म। प्रतिमानिर्माणेषु च चित्रकौशलमप्यासीत् महनीयं कर्म। अतः शिल्पशास्त्रं भास्करीयं बोद्धव्यम्। चित्रमालेख्यमवगन्तव्यम्। इति कृत्वा समराङ्गणदिशा वास्तुशास्त्रस्य प्राधान्येन त्रयः प्रधाना विषयाः —

वास्तु—भवनं (जनभवनं, राजभवनं, देवभवनं च),
शिल्पम्—भास्करीयं (प्रतिमा-निर्माणम्),
चित्रम्—आलेख्यम्।

प्राप्तेष्वपि वास्तुशास्त्रीयेषु शिल्पशास्त्रीयेषु वा अन्येषु ग्रन्थेषु समराङ्गणसूत्रधार एव सम्पूर्णो वास्तुशास्त्रग्रन्थः। मानसारे भवनानां (विमानानाम्) प्रतिमानाञ्चैव वर्णनम्। मयमतेऽप्येतदेव। शिल्परत्ने भवनानां प्रतिमानां चित्राणाञ्चाखिलानां वास्तुशास्त्रविषयाणां प्रतिपादनं वर्तते। समराङ्गणे यन्त्राध्यायोऽपि विराजते, यतो यन्त्रकर्म स्थापत्यान्तर्भूतं विभाव्यते। शयनासनानामपि विवेचनमस्ति। पुर-दुर्ग-भवन-प्रासाद-प्रतिमा-चित्र-यन्त्र-शयनासनादीनां स्थापत्यस्याष्टाङ्गानां सर्वेषां वर्णनं कृत्वा समराङ्गण-सूत्रधार-वास्तुशास्त्रमेवास्माकं स्थापत्यस्याविकलां परम्परां पुष्णाति। समराङ्गण-सूत्रधार-समकालिककृतिरपराजितपृच्छा नामैतदेव समर्थयते। तत्रापि वास्तु-शिल्प-गीत-ताल-वादित्राणां वर्णनं वर्तते।

अस्तु, समराङ्गणसूत्रधारस्य प्रथमं सम्पादनं दिवंगतैः प्रख्यातनामभिः पण्डितप्रवरैः गणपतिशास्त्रिमहोदयैः कृतमासीत्। तच्च गायकवाड़-ओरियण्टल-सीरीजेत्यभिधां प्रकाशनमालामाकलय्य गायकवाड़-बड़ौदा-महाराजस्य संरक्षकत्वे चतुर्विंशत्युत्तरैकोनविंशतितमे ईसवीये वर्षे प्रकाशितं बभूव चिरं च तद् बहुमानपात्रं जातम्। साम्प्रतमेतत्प्रकाशनं समाप्तम्। न कापि प्रतिः प्राप्यते। अतोऽत्रोन्मुखोऽहम्।

विद्वांसो जानन्त्येव यदहं किञ्चित्कालाद् समराङ्गणवास्तुशास्त्रमधीयानः सन् वास्तुशास्त्रं भारतीयवास्तुशास्त्रं वेति सामान्यविषयमुपजीव्य चतुर्दशग्रन्थानामेकामनुसन्धान-प्रकाशनायोजनां कल्पितवानस्मि। पञ्चैषा ग्रन्थाः प्रकाशिताः, तावन्त एव प्रकाशनायावशिष्टाः।

ममैतन्महद्गौरवं सौभाग्यश्चापि यदहं पारिभाषिके वैज्ञानिके चास्मिन् विषये अनुसन्धानार्थी प्रवृत्तः। शास्त्रमिदमतिकठिनम्। न कुत्रापि प्राचीनानि प्रस्थानानि, न कोऽपि प्राचीनः वास्तुकोषो, न क्वापि परम्परागता सरणिः। शापदुर्विदग्धानां विश्वकर्मीयाणां घोरा गतिरेवात्र किं निदानं यद्वास्तु-वैदुष्यं विप्लुतम्। तथाप्यग्रगामिभी रामराजप्रसन्नकुमाराचार्यादिभिर्वास्तुशास्त्र-संशोधकैर्यः पूर्वः पन्थाः प्रवर्तितस्तेनास्माकं सोत्साहमत्रविषये प्रवृत्तिर्बभूव। समराङ्गणसूत्रधारवास्तुशास्त्राध्ययनेन प्रथमं ग्रन्थस्यैकस्य गरिमाणं, पुनश्चास्य शास्त्रस्य प्रायः समेषामेव ग्रन्थानां महिमानं, पुराणागमतन्त्रप्रतिष्ठापद्धतीनां नानाग्रन्थानां प्रथिमानं च दर्शं दर्शम् उदरम्भरिर्ब्राह्मण इव अशेषशास्त्रालोडन-कृतमतिः वास्तुशास्त्रानुसन्धाने प्रवृत्तोऽभवम्। तदधिकृत्याहं ब्रवीमि—

"अप्रज्ञेयं दुरालोकं गूढार्थं बहुविस्तरम्। प्रज्ञापोतं समारुह्य प्राज्ञो वास्तुनिधिं तरेत्" इति समराङ्गणवचनानुसारेण प्रज्ञापोतं विनैव भगवत्याः सर्वमङ्गलायाः कृपाकणेनैव किमपि कर्तुं पारये।

साम्प्रतं समराङ्गणसूत्रधारस्य संस्कारपुरस्सरं तस्य च वास्तुज्ञानस्या-द्यत्वे राष्ट्रयोजनायां पुरादिनिवेशगृहनिर्माणादिपरिपाट्यां क उपयोगो भवितुमर्हः इति प्रतिपादनपुरस्सरं राजभाषायां हिन्दीभाषायामपि अनुवादो विधेय इति मनीषया ग्रन्थस्यास्य भागत्रयात्मकः अनुवादः प्रकाशनीयः। हिन्दी अनुवादस्य कृते केन्द्रीयराज्येन किमपि साहाय्यमपि प्रतिश्रुतमस्ति। भागत्रया-त्मकः कोषोऽपि तामेव सरणिमनुसृत्य प्रकाशयितव्यस्तत्रापि च साहाय्यमपेक्षते।

एतस्य समराङ्गणसूत्रधारवास्तुशास्त्रस्याध्ययनकर्मणि प्रवृत्तोऽहं यदा पीएच. डी. उपाधिविषयकं प्रबन्धं प्रस्तुतवानासम् तदैव बहव उन्मेषाः प्रादुरभवन्। तेषु ग्रन्थस्याध्यायानां यो मूलग्रन्थे संग्रहस्संदृश्यते स त्रुटिपूर्णो विभाव्यते स्म। अतः अवसरे प्राप्तेऽसौ संमार्जनीय एव। प्राचीनस्यास्य वास्तु-शास्त्रस्याद्यत्वे वैज्ञानिकदृष्ट्यैवाध्ययनं समीचीनं तदेव चाद्यन्तनिकानां वास्तु-कोविदानां कृते मानार्हं भविष्यति। अथ चास्माकं देशे प्राचीनेयं पद्धतिर्यद्वास्त्वा-रम्भे वास्तुपदविन्यासः (यस्साइटप्लानिंगेति बोद्धव्यः), वास्तुपुरुषप्रतिष्ठा, वास्तुदेवताबलिः, आयादिविचारः (अर्थात् भवनारम्भे नक्षत्रवारतिथ्यादिविचारः), शिलान्यासः, कीलकसूत्रपातः, वास्तुमहोत्सवः (यः शक्रध्वजोत्थानमधिकृत्य इन्द्रमहोत्सवो ज्ञातव्यः)—इमे सर्वे विषयाः प्राथमिका गण्यन्ते स्म। परमत्र ग्रन्थे एतेषां प्राथमिकानां समेषां विषयाणां प्राथमिकेषु अध्यायेषु वर्णनं न दृश्यते। आयादिविचारः षड्विंशेऽध्याये, शिलान्यासः पञ्चविंशे, बलिदानविधिः

षट्त्रिंशे, कीलकसूत्रपातश्च सप्तत्रिंशेऽध्याये वर्तते ।

अन्यच्च प्रथममेव प्रतिपादितं यद्वास्तुशास्त्रं पुरा स्थापत्यशास्त्रमिति नाम्ना प्रथते स्म । अतः किं नाम स्थापत्यमष्टाङ्गेन स्थापत्येन च कः परामर्शः, किं स्थपतिलक्षणम्, किञ्च तस्य कौशलमिति सर्वमेव प्राथमिकत्वेन विभावनीयं भवति । परमत्र ग्रन्थे स्थपतिलक्षणाध्यायश्च पञ्चचत्वारिंशः । मन्ये त्रुटिपूर्णोऽयं संग्रहः अध्यायानाम् । लेखकस्य दोषो, न ग्रन्थकर्तुर्दोष इति प्रतीयते । अतोऽस्मिन् ग्रन्थे अध्यायानां परिमार्जनपुरस्सरं तेषां स्थानपरिवर्तनं मया कृतम् । अयं भागो भवननिवेशनमधिकृत्य प्रस्तूयते । अतोऽत्र भागस्यास्यैवाध्यायानां विषये कोऽपि संकेतोऽत्र प्राक्कथने सूच्यते ।

भवननिवेशात्मके भागेऽस्मिन् मया विषयदृष्ट्या चत्वारः पटलाः प्रकल्पिताः—औपोद्घातिकः, सामान्यः, पुरनिवेशः, भवननिवेशश्च ।

औपोद्घातिके पटले विश्वसृष्टौ वास्तुनः किं स्थानं, कथं च तस्य प्रवर्तनं, कश्च तस्य प्रवर्तकः, कश्च संरक्षकः, के के विषयाः, का भवनजन्मकथा वर्णाश्रमप्रविभागे स्थानादिविनिवेशे च का समीक्षेति सर्वमौपोद्घातिकमिति कृत्वामीषां सर्वेषां विषयाणां प्रथमोपन्यासो मूलग्रन्थे यादृशः संग्रहीतस्तादृश एवाविकलोऽत्रापि सन्तिष्ठते ।

सामान्येषु विषयेषु प्रथमं वास्तुकर्तुः स्थपतेः वास्तुकर्मणः स्थापत्यस्य च स्मरणं पुनश्च वास्त्वाधारभूमेः परीक्षा, देशानां विभागः, देशभूमीनां वर्णनं, भूमिसंग्रहः, भूमिपरीक्षा, मृत्तिकापरीक्षा चापतन्ति । ततश्च वास्त्वारम्भे आयादिविचारः, इन्द्रध्वजोत्थानं, वास्तुपदविन्यासः, वास्तुपददेवताबलिः, वास्तुसंस्थानानि, शिलान्यासः, कीलकसूत्रपातादिश्च संगच्छन्ते । इमे सर्वेऽपि विषयाः समेषामेव वास्तु-कृत्यानां कृते सामान्याः । भवन-निर्माणे, राजवेश्म-रचनायां, प्रासाद-निर्माणे वा प्रतिमा-प्रकल्पने वा चित्रे वा सर्वत्रैवोपजीव्यमाना भवन्ति । अत एतेषां सर्वेषामत्र सामान्यपटले संग्रहः । तत्र च मूलाध्यायानां परिवर्तनं परिमार्जनं स्थानप्रतिष्ठापनञ्चावश्यकं बभूव । तच्च मौलिकाध्यायानां परिमार्जितानाञ्च तेषां तालिकया स्पष्टं भविष्यति ।

पुरनिवेशेऽत्र द्वावेवाध्यायौ नगरादिसंज्ञा, पुरनिवेशश्च । तावपि एकत्रानीय प्रतिष्ठापितौ । भवननिवेशे एकशालादिदशशालान्तानां भवनानां वर्णनेऽतीव न्यूनं परिवर्तनमस्ति । भवनद्रव्ये (वनप्रवेशः), भवनरचनायां (चेयविधिः), भवनभूषायां (अप्रयोज्यप्रयोज्यानि), भवनाङ्गेषु (द्वारस्तम्भादयः), भवनदोषे (वेधा

भङ्गाश्च), भवनशान्तौ च ये ये अध्यायाः परिवर्तनीयतामपेक्षन्ते स्म ते सर्वेऽपि वैज्ञानिकदृष्ट्या सम्पादिताः । तालिकेयं सर्वं स्पष्टीकरिष्यति—

औपोद्घातिकेषु

	परिमार्जिताध्यायाः	मौलिकाश्च
१.	महासमागमनम्	तथैव
२.	विश्वकर्मपुत्रसंवादः	,,
३.	प्रश्नः	,,
४.	महदादिसर्गः	,,
५.	भुवनकोशः	,,
६.	सहदेवाधिकारः	,,
७.	वर्णाश्रमप्रविभागः	,,

सामान्येषु

८.	स्थपति-लक्षणम्	४४
९.	अष्टाङ्ग-लक्षणम्	४५
१०.	भूमि-परीक्षा	८
११.	हस्त-लक्षणम्	९
१२.	आयादि-निर्णयः	२६
१३.	इन्द्रध्वजोत्थानम्	१७
१४.	वास्तु-त्रय-विभागः	११
१५.	नाड्यादिसिरादि-विकल्पः	१२
१६.	मर्म-वेधः	१३
१७.	पुरुषाङ्ग-देवता-निघण्ट्वादि-निर्णयः	१४
१८.	बलिदान-विधिः	३६
१९.	वास्तुसंस्थान-मातृका	३८
२०.	शिलान्यास-विधिः	३५
२१.	कीलक-सूत्रपातः	३७

पुरनिवेशे

२२.	नगरादि-संज्ञा	१८
२३.	पुर-निवेशः	१०

भवन-निवेशे च

एतत्सर्वं भवननिवेशाधिकारे बोद्धव्यम्। अथ प्रासादनिवेशाधिकारे द्वितीयस्य भागस्य परिपाटी प्रस्तूयमाना भविष्यति। तत्रेत्थं विभावनीयं यदमरकोषदिशा 'प्रासादो देवभूभुजामिति' कृत्वा प्रासादशब्दस्यायं सामान्योऽर्थः। समराङ्गणदिशा तु प्रासादशब्देन देवतायतनमेवावगन्तव्यम्, तच्च प्रासादनिवेशे मया सम्यक् प्रतिपादितं वर्तते। परं त्रयाणां भागानामाकारपरिकल्पनवशात् प्रासादनिवेश एव राजगृहस्य राजगृहान्तर्भूतानामश्वशाला-गजशाला-सभा-वेदी-पीठादीनामपि समावेशो विहितः। प्रतिमाविज्ञानात्मका भास्करीयाध्यायाः शिल्पान्तर्भूताः, चित्रोद्देशाध्यायाः चित्रशास्त्रान्तर्भूताः। यन्त्रविधानं शयनासनादिलक्षणं च तक्षककौशलम्। एतत्सर्वं तृतीयस्य भागस्य विषयत्वेन उपकल्पितम्। अत एतेषां समेषां तत्र तत्र विभागे सविस्तरमालोचनं भविष्यतीति दिक्।

विदुषां वशंवदस्य
शुक्लोपाह्वद्विजेन्द्रनाथस्य

विषयानुक्रमणी

प्रथमः पटलः (औपोद्घातिकः)

१. महासमागमनाध्यायः प्रथमः

२. विश्वकर्मपुत्रसंवादाध्यायो द्वितीयः

३. प्रश्नाध्यायस्तृतीयः

४. महदादिसर्गाध्यायश्चतुर्थः

वास्तुसृष्टिश्च—"वास्तु ब्रह्मा ससर्जादौ विश्वमप्यखिलं तथा"—

जयेन जिज्ञासितानामर्थानां यथासंभवमनुक्रमेण विश्वकर्मणोपदेशः, तत्र प्रथमं महाप्रलयावस्थावर्णनम्, प्रलयावसाने ब्रह्मण आविर्भावः, सृष्ट्युपक्रमश्च, महदहङ्कारादीनां सृष्टिः, महदादिभ्यः पञ्चमहाभूतानां स्वस्वगुणयुक्तानामाविर्भावः, भौतिकसर्गे ब्रह्मणोंऽशैः सृष्टाः सुरासुरादयः, कारणजलाद् भूम्युदधिमहीधरनिम्नगाद्वीपानामुत्पत्तिप्रकारः, भूमेरधो रौरवादिनरकाणां सृष्टिः, जरायुजादीनां चतुर्णां भूतानां सृष्टिः, तत्र जरायुजानां विभागः, ग्रामारण्यभेदेन पुनर्द्विधा भिन्नानां तेषां विवरणम् अण्डजस्वेदजोद्भिज्जानां विभागादिकम् । पृ० १४–१६

५. भुवनकोशाध्यायः पञ्चमः

भारतीय-वास्तु-विज्ञानस्य विशाला दृष्टिर्यत्र वास्तु-विनियोजनायामखिलस्यैवास्य विश्वस्य विचारः । समस्तमिदं भूमण्डलं वास्तु-विषयः, अतो भूगोलवर्णनम् । सौरमण्डलेन प्रभावितमिदं जगदिति सौरमण्डलस्यापि वर्णनम्—

भूपरिमितिः, सप्तसु द्वीपेषु जम्बूद्वीपवर्णनम्, शाकद्वीपवर्णनम्, कुशक्रौञ्चशाल्मलिगोमेदपुष्करद्वीपानां वर्णनम्, लोकालोकाचलस्थितिपरिमाणादिकम्, सूर्यादीनां स्थितिर्गतिश्च । पृ० १७–२३

६. सहदेवाधिकाराध्यायः षष्ठः

भूतले प्रथम-भवन-जन्म-कथा—

कृतयुगे मनुष्याणामत्युत्कृष्टा स्थितिः, कालान्तरे क्रमशस्तस्या अपकर्षे हेतुः, च्युतप्रभावानां तेषां तादात्विकी वृत्तिः, क्रमेण रागलोभादीनामुत्पत्त्या तेषां मिथुनीभावेनावस्थानम्, तात्कालिकी लोकस्थितिः, हिमानिलादिवारणाद्यर्थे तेषां गृहापेक्षा, गृहनिर्माणाय तैरुपात्तः प्रथमोपायश्च ।

पृ० २४–२६

७. वर्णाश्रमप्रविभागाध्यायः सप्तमः

वर्णाश्रमव्यवस्थानुकूला ब्राह्मणादिवर्णानामाश्रमिणाञ्च पुरादिभवनादिनिर्माणापेक्षाथ च वास्तु-विनियोगे सुशासितं राष्ट्रं, सुव्यवस्थितस्समाजः, सुसंस्कृता च व्यक्तिरिति त्रयाणामप्युपादानानामनिवार्यत्वसाधनम्—

अथैवं दुःखाभिभूतानां लोकानामनुग्रहायादिराजस्य पृथोरभिषेकः, पृथुं प्रति नराणां दुःखापनोदनप्रार्थनम्, पृथुना कृतो वर्णविभागस्तद्धर्माश्च,

आश्रमविभागस्तद्धर्माश्च, शिष्यधर्माः स्त्रीधर्माश्च, सर्वेषां वृत्यर्थं खेटग्रामादि-कल्पनम् । पृ० २७–२९

द्वितीयः पटलः (सामान्यः)

८. स्थपतिलक्षणाध्यायोऽष्टमः

वास्तु-कर्ता स्थपतिस्तस्य च शास्त्र-कर्म-प्रज्ञा-शील-समन्विता चतुर्धा दीक्षा । सामुद्रगणितज्यौतिषादीनां वास्तुशास्त्रस्याष्टाङ्गानां परिपूर्णं ज्ञानम्—

स्थपतेर्लक्षणम्, वास्तुशास्त्रस्याष्टाङ्गानि, स्थपतेः कृत्यविशेषाः, शास्त्रमविज्ञाय प्रयोक्तुः स्थपतेर्घातः, अविदुषः स्थपतेर्निन्दा, केवलशास्त्रज्ञस्य केवलकर्मज्ञस्य वा तस्य प्रयोगकाले सम्पद्यमाना दोषाः, कर्मविदः स्थपतेर्लक्षणम्, शास्त्रकर्मसामर्थ्ये विद्यमानेऽपि प्रज्ञाभावे तस्य सम्भाव्यमाना दोषाः, प्रज्ञावत एव तस्य सर्वकर्मनिर्वहणक्षमत्वस्थापनम्, सर्वेषु स्थपतिगुणेषु सत्स्वपि शीलाभावे कर्मवैफल्यस्य विपरीतफलोपनमनस्य च निरूपणम्, आलेख्याद्यष्टविधकर्मविज्ञानस्याप्यावश्यकता । पृ० ३३–३४

९. अष्टाङ्गलक्षणाध्यायो नवमः

वास्तु-कर्म—वास्तुपुरुषविकल्पन-पुरविनिवेशरथ्याप्राकारादिनिवेश-प्रासाद-कर्म-इन्द्रध्वजोत्थान-राजवेश्म-चातुर्वर्ण्यभवनविभाग - यजमानशालायज्ञवेदीकोटि-होम-राजशिविरदुर्गादिनिवेशात्मकम् अष्टविधं स्थापत्यम् । चतुर्धा स्थापत्यं स्थपतियोग्यतानुवर्ति, अष्टधा च स्थापत्यशास्त्रानुवर्तीति विज्ञेयम्—

स्थापत्याष्टाङ्गविवरणम्, नृपालस्थपतेर्गुणाः, अङ्गेषु सप्तमस्य यज्ञ-शालामानस्य प्रयोगः, तत्र यज्ञशालानिवेशनविधिः, यजमानकुटीप्रमाणादिकम्, प्राग्वंशपरिकल्पनम्, प्रक्रमनिवेशनविधिः, वेदीकल्पनम् होमस्थानकल्पनम्, यजमानस्थानकल्पनम्, कोटिहोमलक्षहोमस्थानादि, सर्वाङ्गेषु याज्ञिकाङ्गस्य प्राशस्त्यम्, यज्ञभूमिमापने विहृतं वास्तुपदम्, अष्टमस्य राजशिविर-निवेशाख्यस्याङ्गस्य निरूपणम्, तत्र शिविराणामाकृतिविशेषाः, शिविर-द्वारसंख्या, रथ्याप्रमाणम्, नरपतेः स्थानम्, मन्त्रिपुरोहितबलाध्यक्षान्त-पुरभाण्डागाराणां स्थानानि, अश्वानां दन्तिनां च स्थानानि, परिखाप्रमाणम्, शिविरस्थानमापनोचितं वास्तुपदम्, अष्टमाङ्गावशिष्टस्य दुर्गकर्मणो निरू-पणारम्भः, तत्र षड्विधानां दुर्गाणां संज्ञाः, तेषु प्रशस्तं दुर्गम्, दुर्गस्थान-विभाजनार्हं वास्तुपदम्, हर्म्यप्रमाणादिकम्, रथ्योपरथ्याद्वाराणां प्रमाणानि,

दुर्गेश्वरप्रासादानां स्थानानि, दुर्गरक्षार्थं स्थाप्यानां वीराणां लक्षणम्, अन्तःपुरादीनामपि तत्र निवेशनीयत्वकथनम् । पृ० ३५–३८

१०. भूपरीक्षाध्यायो दशमः

वास्तु-परीक्षा—भू-परीक्षा, देश-चयनं, भूमि-संग्रहः, मृत्तिकापरीक्षाप्रकाराश्च—

भूमेः सामान्यतो जाङ्गलादिभेदेन त्रैविध्यं, तल्लक्षणञ्च, त्रिविधाया अपि भूमेः पुनर्बालिशस्वामिन्यादिभेदेन षोडशधा विभागस्तल्लक्षणं च, जनपदादिनिवेशनोचिता भूमयः, दुर्गनिवेशनोचिता भूमयः, पुरनिवेशने प्रशस्ता भूमयः, सर्ववर्णोचिता भूमिः, तत्तद्वर्णोचिता भूमयः, अपरा सर्वसाधारणी भूमिः, पुरादिनिवेशनेषु वर्ज्यानां भुवां लक्षणम्, कृष्यमाणायां भुवि काष्ठादिदर्शने फलम्, अन्यानि भूपरीक्षणानि (मृत्तिकापरीक्षण-प्रकाराः)। पृ० ३९–४४

११. हस्तलक्षणाध्याय एकादशः

वास्तु-मानम्—मानाधाराः मेयानि च । "मानं धाम्नस्तु संपूर्णं जगत्संपूर्णता भवेत्", "वास्तुमानेन यो रम्य सः रम्यो नेतरः क्वचित्", "यच्च येन भवेद् द्रव्यं मेयं तदपि कथ्यते—

हस्तलक्षणम्, हस्तदण्डनिर्माणप्रकारः, तद्देवतानां स्थानवेधे फलम्, तासां स्थानविशेषेषु करधारणे फलम्, प्राशयादीनां त्रयाणां हस्तविशेषाणां लक्षणम्, पुरादीनां माने तेषां विनियोगप्रकारः, मात्राकलादिकानां सामान्यमानानां लक्षणम्, एकादीनि सङ्ख्यास्थानानि, निमेषादीनि कालमानानि । पृ० ४५–४८

१२. आयादिनिर्णयाध्यायो द्वादशः

वास्तु-आरम्भस्तत्र नक्षत्रादिविचारः—भारतीयं स्थापत्यं ज्यौतिषेनाबद्धं यतो हि भवनारम्भेषु आयादिनिर्णयः परमावश्यकः—

प्रासाद-कर्मणि सूत्रपात-विधिः, प्राच्यादिदिङ्मुखानां वेश्मनामारम्भे निषिद्धा मासाः, आये परिज्ञातव्ये क्षेत्रमानसाधननियमः, आयानयनप्रकारः, प्राच्यादिदिक्षूत्पन्नानामायानां यथाक्रममुद्दिष्टाः ध्वजादिसंज्ञाः तेषां फलं च, विप्रादीनां प्रशस्ता आयाः, तत्तन्निवेशनानि प्रति तत्तदायानां विनियोगः, तेष्वधमानां क्वचिददोषत्वकथ-

फलम्, शक्रमूर्धनि श्येनादीनां सङ्गे फलम्, केतौ वायसादीनां सङ्गे फलम्, चित्रपटे सुराद्याकाराणां यथावन्निवेशने फलम्, एतेषां कुट्टनपातच्छेद-प्लोषादिषु फलम्, चित्रपटस्य पातादिषु फलम्, ध्वजोच्छ्रयविधौ नरादीनां चेष्टादिभिर्निमित्तावलोकनम्, तदानीं वृष्टिपाते फलम्, उत्सवान्तिमदिवस-कृत्यम्, इन्द्रस्थानभूतस्य क्षेत्रस्य मानादिकम्, क्षेत्रप्रमाणेन ध्वजायामादि-कल्पनम्, प्रतिवत्सरं केतुप्रमाणस्य वर्धनम्, यन्त्रपादकुमारिकादीनां निवेशनस्थानानि । पृष्ठ ५५–६८

१४. वास्तुत्रयविभागाध्यायश्चतुर्दशः

वास्तु-पद-विन्यासः—आधुनिकभाषायां 'साइट-प्लानिंग' इति बोद्धव्यः । वास्तु-पुरुष-विकल्पने वास्तु-पुरुषो विश्वाधारस्य ब्रह्मणो निर्विशेषः । वास्तु-पददेवतानान्तत्र दिक्साम्मुख्ये सूर्यरश्मीणां ईशानाग्निदेवादिदिग्भागैः साकं परामर्शः—

एकाशीतिपदवास्तौ देवतानां निवेशः पदभोगश्च, शतपदवास्तौ तासां पदभोगः, चतुष्षष्टिपदवास्तौ तासां पदभोगः, सिरानयनप्रकारः ।

पृष्ठ ६९–७१

१५. नाड्यादिसिरादिविकल्पाध्यायः पञ्चदशः

वास्तु-पद-विन्यास एव—

षोडशपदवास्तौ देवतानां पदभोगः, सहस्रपदवास्तौ तासां पद-भोगः, चतुष्षष्टिवृत्तवास्तुविधानम्, शतपदवृत्तवास्तुविधानम्, त्र्यश्रादि-वास्तुषु वृत्तवास्तुगतपदविभागातिदेशः, वास्तुपुरुषाकृतौ मुखाद्यवयवकल्पन-वचनम्, वास्तुशरीरगतानां नाडीवंशादीनां परिगणनम्, तत्र नाडीस्वरूप-प्रदर्शनं तत्प्रमाणं च, वंशानुवंशमहावंशानां मर्मोपमर्मणोः सन्ध्यनु-सन्ध्योश्च स्वरूपप्रदर्शनं प्रमाणं च, तत्तद्गृहद्रव्यैर्महावंशादीनां पीडने फलम् ।

पृष्ठ ७२–७४

१६. मर्मवेधाध्यायः षोडशः

वास्तु-पद-विन्यास एव—

नगरादिषु मध्ये एकाशीतिपदेन शतपदेन च विभजनीयं वस्तु, चतुष्षष्टिपदेन विभजनीयं वस्तु, एकाशीतिपदादिषु वास्तुषु मर्मादीनां स्थानानि, द्वारभित्यादिभिर्मर्मवेधे फलम्, द्वारमध्यादिषु द्रव्यान्तरैर्विद्धेषु तेष्वनुवंशादिनिहितेषु च फलम्, वेधेऽपि केषाञ्चिद् क्वचिद् दोषा-भावकथनम् ।

पृष्ठ ७५–७६

१७. पुरुषाङ्गदेवतानिघण्ट्वादिनिर्णयाध्यायः सप्तदशः

वास्तु-पद-विन्यासे वास्तु-पुरुष-विकल्पनं स्थपतीनां प्रथमं स्थापत्य-कौशलम्—

पुमाकृतेर्वास्तोरङ्गदेवताविभाग:, वास्तुपुरुषस्य शिरःस्थानम्, शत-पदषोडशपदवास्तुनोः प्रकृतिः, वास्तुदेवानां निघण्टुः, वास्त्ववयवविहिता वर्णाः । पृष्ठ ७७–७६

१८. बलिदानविध्यध्यायोऽष्टादशः

बलिदानं वास्तु-पूजनं तच्च माङ्गलिकमाभ्युदयिकञ्च जेगीयते—

मण्डलकरणम्, कलशन्यसनम्, वास्तुदेवताकल्पनम्, अर्घ्यनिवेदनम्, विश्वकर्मणो वास्तुदेवानां च पूजाविधिः, शान्तिबलिकर्मार्हाणि वास्त्वा-दीनि । पृष्ठ ८०–८२

१९. वास्तुसंस्थानमातृकाध्याय एकोनविंशः

वास्तु-संस्थान-मातृकया "सेक्कूलर प्लाट्स" इत्याद्यन्तनिको बोधो विभावनीयः—

चत्वारिंशतः क्षेत्रसंस्थानानां संज्ञास्तद्विनियोगश्च, तत्र राज्ञस्तत्कुमा-राणां पुरोहितस्य सेनापतेश्च वासोचितानि क्षेत्रसंस्थानानि, वाहनानामन्तः-पुरस्य वणिजां वैश्यानां सुवर्णकृतां नगरगोष्ठिकानां च क्षेत्रसंस्थानानि, पुत्रा-भिलाषिणां महामात्राणां मृगलुब्धकानामेकहश्वानां गणाचार्याणां व्रजाध्यक्षाणां मालिकानां च तत्संस्थानानि, सौचिकवाजिपोषकतक्षकवन्दिमागधवेण्वादिवा-दकानां तत्संस्थानानि, रथिनां नीचानां श्वपाकानां धान्यजीविनां श्रमणानां हस्त्यारोहिणां च तत्संस्थानानि, बन्धनागारिणां सुराकाराणां कर्मकारिणां नापितानां कोशरक्षिणां वह्निजीविमानोपजीविनोश्च तत्संस्थानानि, चैत्यवृक्षवाटयज्ञवाटादीनां क्षेत्रसंस्थानानि । पृष्ठ ८३–८४

२०. शिलान्यासविध्यध्यायो विंशः

शिलान्यासोऽत्र यज्ञबहुलोऽपि स्थापत्यात्मक एव—

शिलान्यासविधये विहितोऽयनपक्षतिथिनक्षत्रादिः, प्रथमेष्टकालक्षणम्, वर्जनीयाः शिलाः, नन्दादिकाश्चतस्रः शिलास्तद्देवताश्च, वेदीप्रकल्पनम्, नन्दाप्रतिष्ठापनविधिः, उपशिलान्यसनम्, नन्दादीनामङ्का निवेशनस्थानानि च, तासां प्रतिष्ठापनमन्त्रादिकम्, वैदिकाः शिलाचयनमन्त्राः, विधिना स्था-पितानां तासां पुनश्चालनादिषु फलम् । पृष्ठ ८५–८८

२१. कीलकसूत्रपाताध्याय एकविंशः

कीलकारोपणं सूत्र-पातश्च वास्तु-क्षेत्रस्य मानादिकं तच्च याज्ञिकेन विधिनातीव पृथुलं प्रतिपाद्यमानं प्रतीयते—

प्रशस्ताः कीलकवृक्षाः, विप्रादीनां विहिताः कीलकवृक्षाः, अशोकादीनां विनियोगे क्वचिद्विशेषः, तत्तद्वर्णानधिकृत्यापरो वृक्षविधिः, वर्णानां कीलकप्रमाणम्, तेषां सूत्रविधिः, कीलकस्थापनप्रकारः, तत्र कीलकस्थानपूजा, वेदीकल्पनम्, वेद्यां ब्रह्मकुम्भस्थापनम्, कीलकसंस्करणम्, परश्वाद्युपकरणपूजा, अग्निकार्यम्, सुलग्नपरीक्षणम्, पुरोहितसांवत्सरिकस्थपत्यादीनां पूजा, सूत्रपातसम्बद्धं वलिकर्म, यथोक्तवल्यलाभे कार्यो वलिविशेषः, विप्रपूजनम्, स्थापनाय प्रथमशङ्कोरुद्धरणनियमाः, भूमौ प्रतिष्ठापितस्य तस्य परशुना हनने मन्त्राः, शङ्कुमूर्धनि दातव्यानां प्रहाराणां संख्या, हन्यमाने तस्मिञ् शुभाशुभनिमित्तोपलक्षणम्, ताडनसाधननियमः, ताडितस्य कीलकस्य प्राच्यादिषु नमने फलम्, तस्मिन् कूर्चके जाते फलम्, तस्य स्फुटनहस्तभ्रंशादिषु फलम्, प्रथमप्रहाराष्टकेन कीलकस्य स्वास्थ्याभावे कर्तव्यं कर्म, शङ्क्वभिषेकादि, सूत्रबन्धनप्रकारः, कीलकस्थानेषु वलिदानविधिः, साम्ना मन्त्रितेन कुम्भोदकेन वास्तुप्रोक्षणम् । पृष्ठ ८६—९४

तृतीयः पटलः (पुर-निवेशः)

२२. नगरादिसंज्ञाध्यायो द्वाविंशः

न केवलं नगरादिपुरादिपत्तनादिदुर्गादीनामत्र संज्ञा भवनविधानां तत्प्रकाराणां तदङ्गोपाङ्गनाञ्चापि संज्ञा—

नगरपर्यायाः, नृपाध्युषितस्य नगरस्य संज्ञा, शाखानगरकर्वटनिगमग्रामसंज्ञितानां स्वरूपकथनम्, पत्तनपुटभेदनपल्लीजनपदराष्ट्रशब्दितानां तत्कथनम्, गृहपर्यायाः, हर्म्यस्य स्वरूपनिर्देशः, सोपानस्य स्वरूपनिर्देशः, अधिरोहणस्य स्वरूपनिर्देशः, निःश्रेण्याः स्वरूपनिर्देशः, काष्ठविटङ्कस्य स्वरूपनिर्देशः, सौधस्य स्वरूपनिर्देशः, अभिगुप्त्याख्यस्य स्वरूपनिर्देशः, वातायनस्य स्वरूपनिर्देशः, अवलोकनस्य स्वरूपनिर्देशः, उलोकस्य स्वरूपनिर्देशः हर्म्यप्राकारस्य स्वरूपनिर्देशः, वितर्दिकायाः स्वरूपनिर्देशः, ईहामृगस्य स्वरूपनिर्देशः, निर्यूहस्य स्वरूपनिर्देशः; वलीकस्य स्वरूपनिर्देशः, चतुश्शालत्रिशालद्विशालैकशालानाम् स्वरूपनिर्देशः, शालायाः स्वरूपनिर्देशः, वापीसंज्ञस्य स्वरूपनिर्देशः, गर्भगृहस्य स्वरूपनिर्देशः, उपस्था-

नाभिधस्य स्वरूपनिर्देशः, प्रासादस्य स्वरूपनिर्देशः, वलभ्याः स्वरूप-निर्देशः, अलिन्दस्य स्वरूपनिर्देशः, वलभायाः स्वरूपनिर्देशः, अपवरकस्य स्वरूपनिर्देशः, शुद्धान्तस्य स्वरूपनिर्देशः, प्रतोल्याः स्वरूपनिर्देशः, कक्षायाः स्वरूपनिर्देशः, कोष्ठकस्य स्वरूपनिर्देशः, भित्तेः स्वरूपनिर्देशः, महानसस्य स्वरूपनिर्देशः, द्वारकोष्ठकस्य स्वरूपनिर्देशः, प्रवेशनस्य स्वरूपनिर्देशः, उदकभ्रमस्य स्वरूपनिर्देशः, भवनाजिरवनाजिराश्रमाजिराणाम् स्वरूप-निर्देशः, देहल्याः स्वरूपनिर्देशः, द्वारपक्षस्य स्वरूपनिर्देशः, अर्गलार्गल-सूच्योः स्वरूपनिर्देशः, परिघफलिहगवाक्षाणाम् स्वरूपनिर्देशः, तोरणस्य तद्विशेषाणाञ्च स्वरूपनिर्देशः, सिंहकर्णस्य स्वरूपनिर्देशः, संयमनाख्यस्य स्वरूपनिर्देशः, मरालपालीप्रणालीप्रद्वाराणां स्वरूपनिर्देशः, प्राकारस्य स्वरूपनिर्देशः, आस्थालकाख्यस्य स्वरूपनिर्देशः, अमेध्यभूमेः स्वरूपनिर्देशः, अवस्करस्य स्वरूपनिर्देशः, परिसरस्य स्वरूपनिर्देशः, अट्टाभिधस्य स्वरूपनिर्देशः, अट्टालकस्य स्वरूपनिर्देशः, अट्टाल्याः स्वरूपनिर्देशः, अट्टालिकायाः स्वरूपनिर्देशः, काष्ठप्रणाल्याः स्वरूपनिर्देशः, धारागृहस्य स्वरूपनिर्देशः, दर्पणगृहस्य स्वरूपनिर्देशः, पक्षद्वारस्य स्वरूपनिर्देशः, गोपुरद्वारस्य स्वरूपनिर्देशः, उपकार्यायाः स्वरूपनिर्देशः, क्षौमाख्यस्य स्वरूपनिर्देशः, पुरीसंवरणस्य स्वरूपनिर्देशः, उपनिष्कलस्य स्वरूपनिर्देशः, उद्यानस्य स्वरूपनिर्देशः, जलोद्यानजलवेश्मनोः स्वरूपनिर्देशः, क्रीडागारस्य स्वरूपनिर्देशः, विहारभूमेः स्वरूपनिर्देशः, देवस्थानस्य स्वरूपनिर्देशः, चैत्यस्य स्वरूपनिर्देशः, सभायाः स्वरूपनिर्देशः, गोष्ठस्य स्वरूपनिर्देशः ।

पृष्ठ ९७–१००

२३. पुरनिवेशाध्यायस्त्रयोविंशः

नगर-विधा-रक्षा-वसति-देवतायतनप्रभृतिपुरस्सरपुर-निवेशोऽत्र साकल्येनोप-पाद्यते—

उत्तमाधममध्यमपुराणां मानम्, सर्वपुराणां सामान्यविधिः, उत्तमादिपुरेषु क्वचित् क्वचिद् योजनीया विशेषाः, तेषु महारथ्यादिविधानम्, वप्रविधानम्, परिखाविधानम्, वप्रोर्ध्वभागगतप्राकारविधानम्, कपिशीर्षकस्य काण्डवारिण्याश्च प्रमाणम्, अट्टालकादिविधानम्, चरिकाविधिः, पुरद्वार-प्रमाणादिकम्, प्रतोल्यादिकल्पनम्, जलभ्रमविधानम्, छिन्नकर्णादीनि गर्हितानि पुराणि, तन्निवासफलं च, पुरनिवेशादिषु शान्त्यादिविधेरावश्यकता तद्विधौ नियोज्याः स्थपत्यादयश्च, खेटग्रामादीनां प्रमाणादिकम्, उत्तमादिषु राष्ट्रेषु ग्रामसंख्या, पुरेषु सुवर्णकारादीनां निवेशनस्थानम्, प्रपादीनां निवेशनस्थानम्, बलाध्यक्षादीनां निवेशनस्थानम्, लक्ष्मीवैश्रवणयोर्निवेशन-

स्थानादिकम्, नगरारक्षकदेवतानां बाह्याभ्यन्तरभूमिषु स्थापनप्रकारादिकम्।
पृष्ठ १०१–११०

चतुर्थः पटलः (भवन-निवेशः)

जन-भवन-विधासु

२४. चतुश्शालविधानाध्यायश्चतुर्विंशः

एकशालादिषट्शालान्तानां गृहभेदानां पृथक् पृथगेकीकृता संख्या, अष्टाङ्गयुक्तानां तेषां दशशालान्तानां पृथक् पृथगेकीकृता संख्या, गृहद्वितययोगेन निष्पन्नानां गृहविशेषाणां संख्या, उत्तमवर्णिनां विहितानि गृहमालादीन्यन्यान्यष्ट वेश्मानि, विप्रादिविषये चतुश्शालादीनां मानविकल्पाः, तेषु शालालिन्दादीनां प्रमाणम्, मूषावकोसिमयोः स्वरूपकथनादिकम्, भद्रायाः संज्ञाभेदाः, प्रवहणायाः स्वरूपं फलं च, मूषासंख्याज्ञानोपयोगी प्रस्तारः, चतुश्शालगतानां मूषा-भेदानां संख्या, पृथगनेकधा निवेशितैः संवृतैर्विवृतैरप्यलिन्दादिभिर्गृहाणामानन्त्यकथनम्, प्रस्तारे एकभद्राणां विवेचनम्, अष्टानामेकभद्रगृहभेदानां नामानि, अष्टाविंशतिभेदानां द्विभद्रगृहाणां नामानि, षट्पञ्चाशतस्त्रिभद्राणां नामानि, सप्ततेश्चतुर्भद्राणां नामानि, षट्पञ्चाशतः पञ्चभद्राणां नामानि, अष्टाविंशतेः षड्भद्रभेदानां नामानि, अष्टानां सप्तभद्राणां नामानि, अष्टभद्रस्य नाम, एषु मूषाविन्यासक्रमः, उक्तानामेकभद्रादीनां सर्वेषां चतुश्शालभेदानां पिण्डीकृता संख्या, क्वचित् क्वचित् गृहविशेषेषु मूषावकोसिमयोर्न्यसनक्रमादिकम्, अथ एकभद्रभेदेषु प्रागायतादिषु मूषास्थितिः तेषां प्रत्येकं फलदर्शनम्, द्विभद्रभेदेषु ईरादिषु मूषास्थितिः, त्रिभद्रभेदेषु ऐन्द्रादिषु मूषास्थितिः, चतुर्भद्रभेदेषु कृतादिषु मूषास्थितिः, पञ्चभद्रभेदेषु कानलादिषु मूषास्थितिः षड्भद्रभेदेषु किन्नरादिषु मूषास्थितिः, सप्तभद्रभेदेषु भाण्डीरादिषु मूषास्थितिः, अष्टभद्रे सर्वतोभद्राख्ये मूषास्थितिः। पृष्ठ ११३–१२७

२५. निम्नोच्चादिफलाध्यायः पञ्चविंशः

अग्रपृष्ठशब्दयोः परिभाषा, द्रव्यायामादिभिः शालाया आधिक्ये फलम्, गृहभूमेर्वामदक्षिणादिभागेषु निम्नोन्नतत्वे फलम्, सच्छत्रादिकं चतुर्विधं गृहं, तल्लक्षणं च, गृहस्य मुखादिभागेष्वलिन्दकल्पना, तत्रैव हलकालिन्दकल्पना, तत्फलं च, सुसमापिते सति वास्तुनि फलम्, बहुप्रकारेषु त्रिशालेषु निन्द्यौ प्रकारौ तत्रैव धन्यौ प्रकारौ, तेषां चतुर्णां नामानि, सिद्धार्थादीनां

२९. द्वारपीठभित्तिमानाद्यध्याय एकोनत्रिंशः

हलकाख्यानां पञ्चदशगृहाणां संज्ञाविशेषा लक्षणं फलं च, प्रकृताध्याय एवोपरि वक्ष्यमाणानां विषयाणां सङ्ग्रहः, पञ्चानां वर्गाधिपानां स्वरूपकथनम्, तत्र सामान्यतो भित्त्यलिन्दपीठद्वारोच्छ्रायादीनां प्रमाणप्रदर्शनम्, भद्रनन्दपीठसौरभपुष्कराख्यानां चतुर्णां गृहविशेषाणां लक्षणं फलं च।

पृष्ठ १४२–१४५

३०. समस्तगृहाणां संख्याकथनाध्यायस्त्रिंशः

तत्र पञ्चशालानामाहृत्य संख्या, पञ्चशालोत्पत्तिप्रकारश्च, अष्टानां पञ्चशालानां संज्ञाः, प्रकारान्तरेण निष्पन्नानां तेषां संज्ञाः, विभद्रादिदशभद्रान्तानां तेषां प्रत्येकं सङ्ख्या, षट्शालोत्पत्तिप्रकारः, षोडशविधानां षट्शालानां संज्ञाः लक्षणं च, अखिलवर्णानां शुभानि षट्शालानि, तद्भेदाश्च, राजोचितानि विंशतिः षट्शालानि, विभद्रादिद्वादशभद्रान्तानां षट्शालानां प्रत्येकं संख्या, सप्तशालनिष्पत्तिस्तद्भेदाश्च, राजयोग्यानि सप्तशालानि, प्रकारान्तरेण निष्पन्नानि अन्यानि तादृशानि सप्तशालानि, विभद्रादिचतुर्दशभद्रान्तानां सप्तशालानां प्रत्येकं संख्या, अष्टशालनिष्पादनप्रकाराः, विभद्रादिषोडशभद्रान्तानामष्टशालानां प्रत्येकं संख्या, तेषां सर्वेषामेकीकृता संख्या, नवशालनिष्पादनप्रकाराः, विभद्राद्यष्टादशभद्रान्तानां नवशालानां पृथक् पृथक् संख्या दशशालनिष्पादनप्रकाराः, विभद्रादिविंशतिभद्रान्तानां दशशालानां पृथक् पृथक् संख्या, तेषां सर्वेषामेकीकृता संख्या, चतुश्शालादिदशशालान्तानां सर्वेषां वेश्मनां मूषावहनादिना निर्दिष्टाः सङ्ख्याः।

पृष्ठ १४६–१५६

भवनद्रव्येषु—दारु-आहरणे

३१. वनप्रवेशाध्याय एकत्रिंशः

द्रव्यानयनार्थे वनप्रस्थानाय विहितो नक्षत्रराश्यादिः, द्रव्यच्छेदनभेदनवनप्रवेशनकार्यारम्भाणां राशयः, वृक्षपरीक्षणम्, श्मशानाद्युद्भूतानां,बालानां वृद्धानां च वृक्षाणां वर्जनीयत्वकथनम्, सारद्रुमाणां वयः, तत्र गृहकर्मार्हं वृक्षवयः, अतदर्हे वयसि स्थितानां वृक्षाणां लक्षणम्, तदर्हे वयसि स्थितेष्वपि तेषु वक्ररुक्षादीनां त्यजनीयत्वकथनम्, कुटुम्बिनामर्हा वृक्षाः, गृहकर्मण्युपादेयानामन्येषामपि वृक्षाणां सामान्यलक्षणम्, गृहार्थे गर्हिता वृक्षाः, वृक्षप्रमाणविज्ञानम्, वृक्षनक्षत्रविज्ञानम्, वृक्षच्छेदनशान्तिप्रयोजकं स्वरित-

भवनद्रव्यप्रमाणेषु

३२. गृहद्रव्यप्रमाणाध्यायो द्वात्रिंशः

भवन-रचनायाम्

३३. चयविध्यध्यायस्त्रयस्त्रिंशः

भवन-भूषायाम्

३४. अप्रयोज्यप्रयोज्याध्यायश्चतुस्त्रिंशः

भवनाङ्गेषु, तेषां भङ्गेषु वेधेषु दोषेषु च

३५. द्वारगुणदोषाध्यायः पञ्चत्रिंशः

३६. द्वारभङ्गफलाध्यायः षट्त्रिंशः

३७. तोरणभङ्गादिशान्तिकाध्यायस्सप्तत्रिंशः

प्रविष्टाः सन्तो दोपसूचकाश्चतुर्विधाः कपोताः, तत्प्रवेशफलं च, कपोतप्रवेश-दोपप्रशमनविधिः ।

भूप्लवनादिषु दोषेषु

३८. गृहदोषनिरूपणाध्यायोऽष्टात्रिंशः

गृहविधौ वर्ज्या भूमयः, भूप्लवनम्, चैत्रादिमासेषु निर्मितानां गृहाणां फलम्, कीलकादीनां स्थानम्, तत्तद्दिङ्मूढेषु वेश्मसु फलम्, पुरे प्रासादानीनां निवेशस्थानम्, वलितादीनि चतुर्विधानि दुष्टगृहाणि, तेषां लक्षणं फलं च, मूषकोत्करादिभिर्दुष्टानां भुवां वर्जनीयत्व-कथनम्, तासु वास्तुनिवेशने फलम्, वेश्मस्वनिष्टो मुखायामः, मानुष-शालायां मूषालिन्दयोरावश्यकता, देवागारशालायां तदभावश्च, खादका-ख्यस्य वेश्मनो लक्षणं फलं च, सशल्यादिकं मर्मदोपचतुष्टयम्, छिन्नाख्यस्य वास्त्वङ्गस्य लक्षणं फलं च, स्वगृहद्वयमध्येन वर्त्मनो निर्वाहे फलम्, मार्ग-वेधस्य स्वरूपं फलञ्च, उत्सङ्गादीनां चतुर्णां प्रवेशानां स्वरूपं फलं च, शालाभेदस्य स्वरूपं फलं च, विकोकिलगृहस्य स्वरूपं फलं च, सीमाशाला-प्रभिन्नेषु प्रासादादिषु फलम्, गर्भे चन्द्रावलोकिताया निषेधः, गवाक्षके मूषा-निवेशनस्यावश्यकता, गण्डकुक्षिपृष्ठकक्षाख्यानामङ्गानां गृहात् पृथक्करणे फलम्, गण्डादीनां स्वरूपनिर्देशः, स्थापितानां द्वाराणां संरोधे फलम्, गृह-श्रोत्रादीनां रोधे फलम्, कृत्तानां गवाक्षालोकनानां चयने फलम्, प्राच्यादिषु चीयमानायां भित्तेर्बहिर्गमने फलम्, चीयमानानां प्राग्दक्षिणादिकर्णानां बहिर्गमने फलम्, मल्लिकाकृतिमन्दिरस्य लक्षणम्, तत्रायव्ययव्यवस्था, संक्षिप्तगृहस्य लक्षणं फलं च, कर्णेषु विपमोन्नतेषु फलम्, गृहमध्ये द्वार-करणनिषेधः, द्वारवेधेऽनिष्टद्रव्ययोजने च फलम्, नवेन पुराणयोजने फलम्, मिश्रजातिद्रव्योत्थेषु गृहादिषु फलम्, तत्तत्स्थानेष्वधिवास्य प्रतिष्ठितानां पुनश्चालने फलम्, अन्यवास्तुच्युतस्यान्यवास्तौ योजने फलम्, देवदग्धेन द्रव्येण गृहकरणे फलम्, सूर्यद्रुमध्वजच्छायानां गृहद्वारातिक्रमणे फलम्, ध्वजच्छायायाः स्वरूपनिर्देशः, निषिद्धा गृहताराः, निम्नोन्नत्वादिदोष-युक्तस्याग्रतरद्वारस्य करणे फलम्, नागदन्तादीनां द्वारमध्ये निवेशनस्य, तेषां विषमस्थितेश्च निषेधः, गृहे इतिहासाद्युक्तवृत्तान्तप्रतिरूपणस्य निषेधः, इन्द्रजाल-तुल्यानां, मिथ्याकृतानां भीषणानां च प्रतिरूपणस्य निषेधः, स्वयमुद्घाटनं कुर्वतः, सशब्दस्य, पादशीतलस्य च द्वारस्य निवेशने फलम्, अधोमुखत्वेन प्रत्यग्याम्याननत्वेन च द्रव्यस्य निवेशने फलम्, स्तम्भद्वारस्य भित्तेश्च

वैपरीत्येन निवेशनस्य निषेधः, उपर्युपरिभूमिकाकल्पने तत्र क्षणक्लृप्तौ च नियमाः, शालाया निम्नत्वे अलिन्दस्याधिक्ये च फलम्, उपरिभूमिषु द्वारनिवेशने नियमाः, आध्मातादिद्वाराणां निवेशने फलम्, चत्वररथ्यादिभिर्द्वारवेधे फलम्, हीनाधिकप्रमाणस्य द्वारस्य निवेशने फलम्, कृशादिद्वाराणां निवेशने फलम्, अन्तर्द्वारादुच्चस्य बहिर्द्वारस्य विशङ्कटस्य च द्वारस्य निवेशने फलम्, पट्टसन्धौ द्वारमध्ये निवेशिते फलम्, तुलायामुपतुलायां च द्वारि तिर्यङ्निवेशितायां फलम्, जयन्त्यामनुवंशं प्राप्तायां फलम्, ललाटिकाख्यायास्तुलायाः स्वरूपं फलं च, यज्ञोपवीतन्याख्यायास्तस्याः स्वरूपं फलं च, भारतुलायाः मध्यवेधे फलम्, अखिलैस्तुलाग्रैर्भित्तिभेदकरणस्य निषेधः, भारपट्टे ब्रह्मपदन्यस्ते फलम्, अयुक्तयोर्युक्तयोर्वा सन्धेर्भारपट्टगतसंधौ योजने फलम्, अनुवंशमाश्रित्य भोजने शयने च कृते फलम्, नागदन्तके तिर्यक्स्थिते शयनागारविन्यस्ते च फलम्, पक्षिराजघण्टाध्वजच्छत्रादीनां गृहे निषेधः, गृहनमने पञ्चहेतवः, अनुचितस्थौल्यादिकैर्द्रव्यैर्गृहस्य वैरूप्ये दृष्टान्तः। जीर्णघुणक्षतादीनां दारूणां वर्जनीयत्वकथनम्, गृहकर्मणि वर्जनीयवृक्षाः, द्वारैर्भित्तिभिश्च मर्मपीडायां फलम्, कायसन्धिपालादिषु मर्मस्थानस्थितेषु फलम्, स्तम्भादिभिर्द्वारमध्ये निपीडिते फलम्, षड्दारुकाणां द्वाराणां च मध्येषु कर्णद्रव्यादिभिर्विद्धेषु फलम्, नागदन्तादिभिः शय्यावेधे फलम्, गृहमध्यभागे द्वारे निवेशिते फलम्, द्रव्येण महामर्मपीडायां फलम्, गृहस्य शून्यतापादका दोषाः, विभागपदहीनेषु वास्त्वादिषु फलम्, पुरप्रासादवेश्मनां परिसरे वर्जनीया वृक्षाः, द्रव्यायामोच्छ्रायविस्ताराणामाधिक्ये फलम्, घातितेषु पातितेषु च स्तम्भद्वारादिषु फलम्, भर्तुरनिष्टफलदायिनो गृहस्य सामान्यलक्षणम्।

पृष्ठ १८४–१९३

३९. शान्तिकर्मविध्यध्याय एकोनचत्वारिंशः

कर्णिकास्थापनम्, कर्णिकासु वायसादीनामधिरोहणे फलम्, तासां गृध्रादिभिर्घर्षणे शान्तिकविधिः, गृहाङ्गानां मधुसञ्चयादिभ्यो रक्षणीयत्वकथनम्, गृहदारूणामिन्द्रकीलादीनां भङ्गादिषु फलम्, नवदारुभङ्गादिषु प्रतिविधानम्, स्थूणामल्लकपृष्ठवंशानां भङ्गे शान्तिविधिः, वारणसङ्ग्रहस्थूणयोपधिकायतुलानां भङ्गे तद्विधिः, कर्णिकाभ्यन्तरस्थूणाशालापादयुगतुलापादादीनां भङ्गे तद्विधिः, प्रधानस्थूणाग्रवक्रतादिषु फलम्, विशेषतश्चतुर्णां तुलादीनां वास्तुमुख्याङ्गानां हिंसने शान्तिविधानकथनम्।

पृष्ठ १९४–१९८

समराङ्गण-सूत्रधार-वास्तु-शास्त्रस्य

भवन-निवेश-खण्डः

प्रथमः पटलः

औपोद्घातिकः

द्वितीयः पटलः

सामान्यः पारिभाषिकः

तृतीयः पटलः

पुर-निवेशः

चतुर्थः पटलः

भवन-निवेशः

प्रथमः पटलः

(औपोद्घातिकः)

१. **वास्तु-शास्त्र-प्रतिष्ठायां—**
वास्तुत्रयी—
(अ) वास्त्वाधारा पृथ्वी
(ब) वास्तु-संरक्षकः पृथुः
(स) वास्त्वाचार्यो विश्वकर्मा

२. **वास्तु-कला-प्रवर्तने—**
आद्य-स्थपतेः विश्वकर्मणः
तस्य मानससुतेभ्यश्च स्थपतिकोटीनां शिल्पिवृन्दानाञ्चाविर्भावः

३. **वास्तु-शास्त्र-विषयेषु—**
वास्तु-कला (स्थापत्यम्),
प्रतिमा-कला (तक्षणम्),
चित्र-कला (आलेख्यम्)
—इति प्रमुखायाः त्रय्याः वैज्ञानिकं पारिभाषिकञ्च विषयविभागः प्रदर्शनम्

४. **वास्तु-सर्गयोः—**
आयोजनं सर्गश्च

५. **भारतीय-वास्तु-विज्ञानस्य विशालायां दृशि—**
सम्पूर्णेयं पृथ्वी वास्तु-विषयः अतः भूगोल-विद्यायाः अत्रानिवार्य-ज्ञान-विज्ञान-जिज्ञासायां भुवनकोशः

६. **भूतले प्रथम-भवन-जन्म-कथायां**
सहदेवाधिकारः

७. **वास्तु-विनियोगे—**
वर्णाश्रमधर्माः

महासमागमनम्

देवः स पातु भुवनत्रयसूत्रधार-
स्त्वां बालचन्द्रकलिकाङ्कितजूटकोटिः ।
एतत् समग्रमपि कारणमन्तरेण
कात्स्न्यार्दसूत्रितमसूत्र्यत येन विश्वम् ॥१॥

सुखं धनानि ऋद्धिश्च सन्ततिः सर्वदा नृणाम् ।
प्रियाण्येषां तु संसिद्धचै सर्वं स्याच्छुभलक्षणम् ॥२॥
यच्च निन्दितलक्ष्मा (च ? त्र) तदेतेषां विघातकृत् ।
अतः सर्वमुपादेयं (यद्) भवेच्छुभलक्षणम् ॥३॥
देशः पुरं निवासश्च सभा वेश्मासनानि च ।
यद्यदीदृशमन्यच्च तत्तच्छ्रेयस्करं मतम् ॥४॥
वास्तुशास्त्रादृते तस्य न स्याल्लक्षणनिश्चयः ।
तस्माल्लोकस्य कृपया शास्त्रमेतदुदीर्यते ॥५॥
अथैकदा जगज्जन्महेतुमम्बुरुहासनम् ।
पृथ्वी पृथुभयक्रान्ता चकिताक्षी समाययौ ॥६॥
प्रणम्य प्रणतिप्रह्वनिखिलत्रिदशेश्वरम् ।
सगद्गदमुवाचेति भूताधात्री पितामहम् ॥७॥
भगवन्नहमेतेन पृथुना पृथुतेजसा ।
उपद्रुता त्वां शरणं प्राप्ता त्रायस्व मां ततः ॥८॥
वदन्त्यामिति मेदिन्यामाविरासीदथो पृथुः ।
संरम्भमुक्तहृदयो ब्रह्माणं प्रणनाम च ॥९॥
जगादैनमथ स्निग्धध्वनिगम्भीरया गिरा ।
कुर्वंस्तद्यानहंसानां पयोदध्वनिशङ्कितम् ॥१०॥
त्वयास्मि जगतां नाथ ! जगतोऽधिपतिः कृतः ।
स्थापितानि च भूतानि सर्वाण्यपि वशे मम ॥११॥
तेष्वियं मम विश्वेश ! कदाचिद् वशवर्तिनी ।
समीकरोमि पाषाणजालान्यस्याः किलाधुना ॥१२॥

व्यस्तानि धनुषा तावद् गौर्भूत्वेयं पलायिता ।
दोग्धुकामोऽहमप्येनां चिरमन्वगमं महीम् ॥१३॥
यत्रक्वापि प्रयान्त्येषा तत्र मामेव पश्यति ।
अपश्यन्त्यन्यतस्त्राणमदुग्धा त्वामुपस्थिता ॥१४॥
अस्यां वर्णाश्रमस्थानविभागश्च विधास्यते ।
इयं च दुर्गमानेकक्षोणीधरकुलाकुला ॥१५॥
विधास्येऽस्यां कथं त्वेतदिति मे शङ्कितं मनः ।
पृथुनेत्यथ विज्ञप्तो भगवानब्जसम्भवः ॥१६॥
उवाच बोधयन्नेनं कृत्वा भूमिं च निर्भयाम् ।
इयं मही महीपाल ! विधिवत् पालिता सती ॥१७॥
सस्यैरुपायनिष्पन्नैस्तव भोग्या भविष्यति ।
यच्च ते स्यादभिप्रेतं स्थानादिविनिवेशनम् ॥१८॥
तदेष त्रिदशाचार्यः सर्वसिद्धिप्रवर्तकः ।
सुतः प्रभासस्य विभोः स्वस्रीयश्च बृहस्पतेः ॥१९॥
विश्वातिशायिधीः सर्वं विश्वकर्मा करिष्यति ।
राजन्नसौ महेन्द्रस्य विदधावमरावतीम् ॥२०॥
अन्या अप्यमुना रम्याः पुर्यो लोकभृतां कृताः ।
त्वया क्षेत्रीकृतां मूर्ति दृष्ट्वा साद्रिद्रुमामसौ ॥२१॥
सन्निवेशान् पुरग्रामनगराणां विधास्यति ।
तद्गच्छ वत्स ! लोकानामितस्त्वं हितकाम्यया ॥२२॥
भयोज्झिता त्वमप्युर्वि ! पृथोः प्रियकरी भव ।
काले स्मृतः स्मृतः पुण्यो राज्ञः प्रियचिकीर्षया ॥२३॥
त्वमप्यखिलमेवैतद् विश्वकर्मन् ! करिष्यसि ॥२४½॥
इत्युक्त्वा गमनमुपेयुषि प्रजेशे
स्वं स्वं स्थानं क्षितिभुजि चाश्रिते मुदोर्व्याम् ।
प्रालेयावनिभृतमाजगाम
खेलत्सिद्धस्त्रीपरिगतमाशु विश्वकर्मा ॥२५॥

इति श्रीमहाराजाधिराजभोजदेवविरचितसमराङ्गणसूत्रधार-
वास्तुशास्त्रे महासमागमनोनाम प्रथमोऽध्यायः

विश्वकर्मणः पुत्रसंवादः

अथ पृष्ठे हिमगिरेः शशाङ्कशुचिरोचिषि ।
सिद्धामरवधूभुक्तमणिमञ्जुगुहागृहे ॥१॥
विस्तीर्णासनमासीनं सर्वज्ञमथ संस्मृताः ।
आययुर्विश्वकर्माणं चत्वारो मानसाः सुताः ॥२॥
जयो विजयसिद्धार्थौ चतुर्थश्चापराजितः ।
तमुपगम्य शिरसा नेमुः प्राञ्जलयो मुनिम् ॥३॥
तानुवाच मुनिर्वत्सा विदितं वो यथा पुरा ।
वास्तु ब्रह्मा ससर्जादौ विश्वमप्यखिलं तथा ॥४॥
धर्म्यं कर्म तदा श्रैष्ठ्यप्राप्त्यै लोकावनानि च ।
व्यवस्थाप्य चकारैष लोकपालस्य कल्पनाम् ॥५॥
अहमप्यमुना विश्वनाथेनाम्बुजजन्मना ।
लोकानां सन्निवासार्थमादिष्टोस्मि स्वयम्भुवा ॥६॥
रम्याणि नगरोद्यानसभास्थानान्यथो मया ।
सुरासुरोरगादीनां निर्मितान्यात्मबुद्धितः ॥७॥
गत्वोर्वीं वैन्यनृपतेर्वत्साः प्रियचिकीर्षया ।
नगरग्रामखेटादीन् करिष्यामि पृथक् पृथक् ॥८॥
कार्ये त्वमस्मिन् सकले मम विश्वसृजापिते ।
सम्यक्साहायकैर्भाव्यं भवद्भिरिति नः स्थितम् ॥९॥
यतस्त्रिभुवनालोकप्रद्योतस्याब्जिनीपतेः ।
सहायतां तमश्छेदे कलयन्ति मरीचयः ॥१०॥
स्वयं करिष्येऽहमथो निवासाय पृथोः पुरीम् ।
विचित्रनगरग्रामखेटामतिमनोहराम् ॥११॥
भवन्तः पुनरागत्य चत्वारोऽपि चतुर्दिशम् ।
तांस्तान् निवेशान् कुर्वन्तु पृथग्जनकृताश्रयान् ॥१२॥
अन्तरेष्वध्वपाथोधिशैलानां सरितां तथा ।
विधातव्यानि दुर्गाणि नृपाणां भयशान्तये ॥१३॥

वर्णप्रकृतिवेश्मानि संस्थानानि च लक्ष्मभिः ।
विधेयानि प्रतिग्रामं प्रतिभूः प्रतिपत्तनम् ॥१४॥

तानित्थमात्मतनयानभिधाय सम्यक्
सारार्थभूतमपरिस्फुटतोज्झितं च ।
स्थानार्पितोरुभरनितवृंचित्तवृत्ति-
स्तूष्णीं प्रभासतनयो नयविज्जगाम ॥१५॥

इति श्रीमहाराजाधिराजभोजदेवविरचितसमराङ्गणसूत्रधार-
वास्तुशास्त्रे विश्वकर्मणः पुत्रसंवादो नाम द्वितीयोऽध्यायः

प्रश्नः

अथ तेषु जयो नाम वाक्यं तद् विश्वकर्मणः ।
श्रुत्वा कृताञ्जलिः प्राह स्निग्धगम्भीरया गिरा ॥१॥
ज्ञानैकनिधिरप्यस्मान् यत् सहायतया किल ।
वृणोषि तेन वयमात्मानं बहु मन्महे ॥२॥
तदिदानीं हितार्थे नः प्रजानामपि च प्रभो !
अप्रमेयप्रभावस्त्वं सर्वमाख्यातुमर्हसि ॥३॥
पूर्वमेकार्णवे जाते जगति प्रलयं गते ।
महाभूतामरपुरीज्योतिषां कथमुद्भवः ॥४॥
किमाकारा किमाधारा किंप्रमाणा च मेदिनी ।
विस्तृतिः परिधिश्चास्या बाहुल्यमपि कीदृशम् ॥५॥
उच्छ्रायव्यासदीर्घत्वैः कैः केऽस्यां कुलभूभृतः ।
कति ख्यातानि वर्षाणि द्वीपा नद्योऽब्धयस्तथा ॥६॥
काः सूर्येन्दुग्रहर्क्षादिगतयश्च पृथक् पृथक् ।
भूमेरुपरि किं चैषामन्योन्यं प्रोक्तमन्तरम् ॥७॥
किमाधारं दिवि ज्योतिश्चक्रं भ्रमयते च कः ।
लोके कथं महाभूतान्यूर्ध्वाधो बिभ्रति स्थितिम् ॥८॥
युगधर्मव्यवस्थाभिः काश्चादौ लोकवृत्तयः ।
कश्चादिमस्ततो राजा ग्रहाणां वर्णनां कथम् ॥९॥
कति देशाः कति भुवः पृथक्त्वेन निरूपिताः ।
कार्यः क्व च कथं सन्निवेशो जनपदाश्रयः ॥१०॥
व्यक्तचिह्नैः स्वनस्पर्शगन्धवर्णरसादिभिः ।
काः शस्ता निन्दिताः काश्च पुराणामपि भूमयः ॥११॥
कार्यं केन विधानेन भूभृत्पुरनिवेशनम् ।
किं फलं सुनिविष्टेऽस्मिन् दुर्निविष्टे च किं पुनः ॥१२॥
कतिप्रकारं दुर्गं च दुर्गकर्मक्रमश्च कः ।
किमग्रपुरसंस्थानमनिन्द्यं किं च निन्दितम् ॥१३॥

कश्चात्रानुक्रमविधिः प्रमाणैरुपपादितः ।
प्राकारगोपुराट्टालपरिखावप्रकर्म च ॥१४॥
तमङ्गनिर्गमद्वारप्रतोल्यट्टालकादिभिः ।
कीदृशः प्रविभागश्च रथ्याचत्वरवर्त्मभिः ॥१५॥
भूमिप्रमाणसंस्थानं सीमा च क्षेत्रदिक्पथैः ।
नगरग्रामखेटानां निवेशाः स्युः पृथक् पृथक् ॥१६॥
पुरस्याभ्यन्तरे पूर्वं कैर्द्रव्यावयवक्रमैः ।
कस्मिन् स्थाने कथं कार्यं शक्रध्वजनिवेशनम् ॥१७॥
प्रतिसंवत्सर तस्य नियुक्तस्य कथं पुनः ।
हिताय नृपलोकानां विधातव्यो महोत्सवः ॥१८॥
गृहेषु केषु केष्वत्र कासु कासु ककुप्सु च ।
भागैर्बाह्यान्तरैः कैः कैः कार्याः काः काश्च देवताः ॥१९॥
कैः कैर्यानपरीवारवर्णरूपविभूषणैः ।
कार्याः कैः कैः सुरा वस्त्रवयोवेषायुधध्वजैः ॥२०॥
प्रमाणमितिसंस्थानसंख्यानोच्छ्रयलक्ष्मभिः ।
प्रासादाः कस्य के वा स्युः सुरराजद्विजातिषु ॥२१॥
प्राकारपरिखागुप्तं पुरे स्याद् गोपुरं क्व च ।
युग्ममध्याम्बुवेश्मानि क्व च स्युः क्व महानसम् ॥२२॥
कोष्ठागारायुधस्थानभाण्डागारनिवेशनैः ।
व्यायामनृतसङ्गीतस्नानधारागृहादिभिः ॥२३॥
शय्यावासगृहप्रेक्षावेश्मादर्शगृहैः पृथक् ।
क्रीडादोलालयारिष्टगृहान्तःपुरवेश्मभिः ॥२४॥
विटङ्कभ्रमनिर्यूहकक्षासंयमनादिभिः ।
अशोकवनिकाभिश्च लतामण्डपवेश्मभिः ॥२५॥
वापीभिर्दारुगिरिभिश्चित्राभिः पुष्पवीथिभिः ।
एतैर्विशेषैरन्यैश्च विचित्रैर्विपिनाश्रयैः ॥२६॥
मानोन्मानक्रियायामद्रव्याकृतिविनिर्मितः ।
निकेतननिवेशः स्याद् राज्ञां भागाश्रितः कथम् ॥२७॥
पुरोधःसैन्यसूश्रेष्ठदैवचिन्तकमन्त्रिणाम् ।
कं कं च भागं प्राप्य स्युर्निवेशा नृपवेश्मनः ॥२८॥
पुरे स्युर्दिक्षु भागेषु पदभागेषु केषु च ।
विप्रराजन्यविट्शूद्रास्तज्ञैरन्तरजैः समम् ॥२९॥

तथा कृषितुलाशिल्पकलापण्योपजीविनः ।
हिंसाश्रिताश्च पुरुषा निवेश्याः स्युः कथं क्व च ।।३०।।
निवेशाः कीदृशाश्चैषां कियन्तो वा भवन्ति ते ।
शस्यन्ते केन वा केषां कैः प्रवेशजलभ्रमैः ।।३१।।
धिष्ण्यमाद्यं कतिविधं द्रव्याण्याद्यानि कानि वा ।
हेतुरेषां च सर्वेषां स्याच्च कीदृगनुक्रमः ।।३२।।
भजन्ते योगमन्योन्यं कानि द्रव्याणि कैः सह ।
कानि योगं न गच्छन्ति कैर्वा कः क्व वसेत् पुमान् ।।३३।।
इष्टकाकर्म किं चेष्टं कीर्तिता कतिधा च भूः ।
परिकर्मक्रमस्तासां वह्न्यम्बुपवनैश्च कः ।।३४।।
गुरुर्वर्णिध्वजोर्वीशतद्भृत्यप्रतिमा (:?) पुराम् ।
वृक्षाः के के प्रशस्ताः स्युर्गृहार्थं के च गर्हिताः ।।३५।।
तच्छेदस्त्रावसंभूतं शब्ददिक्पातगर्भजम् ।
विज्ञायते कथं कर्तृकारकादिशुभाशुभम् ।।३६।।
प्रमाणं तक्षणच्छेदैः शोधितानां कथं भवेत् ।
आहृत्य स्थापनं पूर्वं दारुणां स्थानके क्व च ।।३७।।
सामान्यतोऽखिलानां काः काश्च जातेर्विशेषतः ।
प्रशस्तैर्लक्ष्मभिर्युक्ता भूमयः परिकीर्तिताः ।।३८।।
शल्योद्धारविधिः कीदृक् कीदृशं भूमिकर्म च ।
दिग्ग्रहः सूत्रणं चाधिवासनं च कथं भवेत् ।।३९।।
प्रमाणं मूलपादस्य शिलान्यासे च को विधिः ।
विभज्यते कथं वेश्म शालालिन्दविभाजनैः ।।४०।।
मानानि कानि भित्तीनां पीठानामुच्छ्रयाश्च के ।
कथं तानि विकल्प्यानि वर्णानां मेखलादिभिः ।।४१।।
समस्तकानां स्तम्भानां द्वारस्तम्भासनैः सह ।
नागवीथ्युपधानानां समं कण्ठविनिर्गमैः ।।४२।।
जयन्तीसङ्ग्रहतुलाकार्याणां वास्तुनोऽपि च ।
कीदृशं फलकानां च प्रमाणं परिकीर्तितम् ।।४३।।
स्वमानात् सर्ववर्णानां तलोच्छ्रायास्तु कीदृशाः ।
का गवाक्षकपोतालिवेदिकाजालकक्रियाः ।।४४।।
स्थूणा निसृष्टिकोत्सूका मृगा(ल्योः ल्यु)पतुलास्तथा ।
सान्तःप्राणिशिरोवंशाः किंप्रमाणाः प्रकीर्तिताः ।।४५।।

छाद्योदयाः कियन्तः स्युर्वृत्तच्छाद्यक्रमश्च कः ।
त्र्यश्राणां खण्डवृत्तानां लुपानां च क्रियाः कथम् ॥४६॥
सीमालिन्दशिर(स्त्वा?स्स्वा)सां कीदृशी चावलम्बना ।
कतिप्रकाराः प्रासादशिरसां च विकल्पनाः ॥४७॥
यच्चान्यदेवमादि स्यात् प्रासादभवनादिषु ।
द्रव्यकाष्ठकलासङ्गि प्रमाणं तस्य कीदृशम् ॥४८॥
शालालिन्दप्रमाणानि चतुःशालेषु धामसु ।
ज्यायोमध्ययवीयस्सु मूषाभिः काष्ठकल्पना ॥४९॥
एकद्वित्रिचतुःशालान्येषां संयोगतोपि च ।
कथं कति च वेश्मानि कल्प्यन्ते प्रविभागशः ॥५०॥
कथं च षोडशचतुःषष्टयेकाशीतयः शतम् ।
संविभागाः पदानां स्युः कथमत्रामरस्थितिः ॥५१॥
आद्यो नवपदो वास्तुरन्त्यः साहस्त्रिकः कथम् ।
अङ्गप्रत्यङ्गभागेषु केषु केषु क्व तस्थुषः ॥५२॥
कथमेते सुराः सर्वे वास्तोरस्य व्यवस्थिताः ।
एतद्वंशशिरश्चक्षुः कुक्षिहृन्मूर्धमर्मसु ॥५३॥
जायेत पीडा द्रव्येषु सन्निविष्टेषु कस्य का ।
वास्त्वारम्भप्रवेशेषु यात्रायां स्थापनेषु च ॥५४॥
दूतस्वप्ननिमित्ताद्यैः कथं ज्ञेयं शुभाशुभम् ।
दारुक्रियासु चित्रेषु तथा लेप्यक्रियासु च ॥५५॥
योज्यं किं किमयोज्यं च किं भूपभवनादिषु ।
हस्तस्य लक्षणं मानसंज्ञा वै जायते कथम् ॥५६॥
किं हव्येष्वग्निलक्ष्म स्यात् किं च निर्युक्तलक्षणम् ।
अनुक्रमेण वर्णानां बलिकर्म च कीदृशम् ॥५७॥
विधेयं विधिना केन भवने च प्रवेशनम् ।
पतिते स्फुटिते जीर्णे प्लुष्टे वज्राशनिक्षते ॥५८॥
निमग्नभग्ननिर्भिन्नप्रशीर्णेषु च वास्तुषु ।
मधुवल्मीकसंभूतौ प्रविरूढे च दारुणि ॥५९॥
जायते किं फलं कुत्र प्रायश्चित्तेन को विधिः ॥६०½॥
इत्येवमादिकमनेकविधं विधानं
वेश्मोपगं च पृथगाश्रयसंभृतं च ।

अस्मास्वनल्पकरुणार्द्रितचित्तवृत्ति-
र्व्याख्यातुमर्हसि समस्तमनुक्रमेण ॥६१॥

इति श्रीमहाराजाधिराजभोजदेवविरचितसमराङ्गणसूत्रधार-
वास्तुशास्त्रे प्रश्नो नाम तृतीयोऽध्यायः

टि०—अस्माकं देशे विदेशेष्वपि (तथाहि सुकरादिदिव्यचेतसामार्ष-दृष्टीनां ग्रीसप्रभृतिस्वपि) शास्त्राणां प्रवर्तनं व्याख्यानं प्रतिष्ठापनञ्च प्रश्नं पृच्छां वाधिकृत्य प्रायेण प्राचीने काले जायते स्म। जिज्ञासायां प्रश्नाः समाधाने च शास्त्रस्योद्घाटनम्। अत्र विश्वकर्मणः चतुर्णां मानससुतानां जयविजयसिद्धार्थापराजितानां मध्ये जयस्य पृच्छां प्रश्नं वाधिकृत्य वास्तु-शास्त्रप्रवर्तनम्। तत्रापराजितपृच्छापरनाम्नि भुवनदेवाचार्यविरचितवास्तुशास्त्रेऽपराजितस्य पृच्छामधिकृत्य शास्त्रोद्घाटनमिति पुरातनीयमस्माकं परम्परा।

महदादिसर्गः

जयस्येति समाकर्ण्य विश्वकर्मा च तद् वचः ।
जगाद गर्जदम्भोदध्वनिगम्भीरया गिरा ॥१॥
साधु वत्स ! त्वया सम्यक् प्रज्ञयातिविशुद्धया ।
प्रश्नोऽयमीरितो वास्तुविद्याब्जवनभास्करः ॥२॥
स त्वं निधाय प्रश्नानां समुदायममुं हृदि ।
वदतो मेऽवधानेन शृणु यद् ब्रह्मणोदितम् ॥३॥
इदमासीद् युगान्ताग्निप्लुष्टं संवर्तकादिभिः ।
समुत्सृजद्भिरम्भांसि विश्वमेकार्णवीकृतम् ॥४॥
तमोभूते ततस्तस्मिन् भोगिपर्यङ्कमाश्रितः ।
हरिः सुष्वाप सलिले कृत्वोदरगतं जगत् ॥५॥
अथास्य नाभावम्भोजमभूत् तस्मिन्नजायत ।
सर्वज्ञानाश्रयः श्रीमांश्चतुर्वक्त्रः सुरेश्वरः ॥६॥
स कदाचिद् दधच्चेतः प्रजासृष्टिं प्रति प्रभुः ।
महान्तमसृजत् तत्र पूर्वं विश्वस्य हेतवे ॥७॥
त्रिधाहंकृतमेतस्मान्मनोऽभूत् सात्त्विकादतः ।
राजसादपि चाक्षाणि तन्मात्राणि च तामसात् ॥८॥
तेभ्यः पञ्च महाभूतान्याविरासन्ननुक्रमात् ।
व्योमादीनि धरान्तानि स्वैः स्वैर्युक्तानि तैर्गुणैः ॥९॥
अधरोत्तरभावश्च सम्यगेषां मयोच्यते ।
आदौ पृथ्वी ततोऽधस्तादापस्तासां च पावकः ॥१०॥
तस्याप्यधस्तात् पवनस्ततः खमवकाशदम् ।
भूतादिस्थं वियत् सोपि महता परिवारितः ॥११॥
महांश्च विशति व्यक्तं व्यक्तमव्यक्तकं पुनः ।
ग्राह्यग्राहकभावेन व्यक्तो भूतसमुद्भवः ॥१२॥
आधाराधार्यभावश्च यथार्थौ च स्थितिव्ययौ ।
महाभूतानि सगुणान्येवं स्रष्टा ततः प्रभुः ॥१३॥

मनः पुनरसौ सर्गे भौतिके सम्यगादधौ ।
सुरासुरान् सगन्धर्वान् यक्षरक्षांसि पन्नगान् ॥१४॥
नागान् मुनीनप्सरसो मनसा समजीजनत् ।
अर्केन्दु चक्षु (षी ? षो) जातौ गगनभ्रमणक्षमौ ॥१५॥
गात्रेभ्योऽपि च नक्षत्रचक्रमस्मादजायत ।
इन्द्रियेभ्यश्च पञ्चभ्योऽभूत् ताराग्रहपञ्चकम् ॥१६॥
ग्रहत्वं पुनरेतेषामिन्द्रियग्रहणाद् विदुः ।
सुरेन्द्रचापचिह्नानां विद्युद्वलयशालिनाम् ॥१७॥
भीमाशनिभृतां चासीत् केशेभ्योऽम्बुमुचां भवः ।
विश्वमापूरयन् कृत्स्नमाविरासीत् तदिच्छया ॥१८॥
त्रिलोकीपावनस्तिर्यग्गामी चण्डः समीरणः ।
ततश्चण्डानिलोद्धूतमुपर्यर्कांशुतापितम् ॥१९॥
वायुभिः शोषमानीतं जगाम घनतां पयः ।
तस्योपरिष्टादम्भोधेरधः कुण्डलितं वपुः ॥२०॥
विष्णोःशय्यात्वमभ्येत्य धत्तेऽनन्तोऽखिलां भुवम् ।
न तप्तं येषु येष्वम्भः प्रदेशेष्वर्करश्मिभिः ॥२१॥
नीतं न वानिलैः शोषं तत्र तत्राब्धयोऽभवन् ।
महाम्भोवीचिसंघाता विक्षिप्ताश्चण्डमारुतैः ॥२२॥
यत्र यत्रापुरैक्यं ते तत्र तत्राद्रयोऽभवन् ।
निश्चलत्वार्थमवनिश्चर्मवद् विततात्र तैः ॥२३॥
शैलैः कीलैरिव स्थानेष्वाचिता तेषु तेष्वियम् ।
वृद्धिं गताद्रिनिःष्यन्दैर्भूभृतां प्रविभागजा ॥२४॥
निम्नगाभूत् ततोऽम्भोधेः कान्ता निम्नानुसारिणी ।
मेदिन्यन्तेषु जलधिपर्यन्तेषु विनिर्ययुः ॥२५॥
अम्भांसि यत्र यत्रासंस्ते द्वीपाश्चित्ररूपिणः ।
सनिम्नगाम्बुधिद्वीपा विभक्ताखिलभूधरा ॥२६॥
व्यक्ता बभूव कृत्स्नैवं भूमिर्भूतानि बिभ्रती ।
स चक्रे रौरवादीनां निरयाणमधः क्षितेः ॥२७॥
स्वकर्मफलभुक्त्यर्थं स्थानं दुष्कृतकर्मणाम् ।
जरायुजाण्डजोद्भिज्जस्वेदजैः सह स प्रभुः ॥२८॥
चतुर्धेत्यसृजल्लोके भूतग्राममचराचरम् ।
द्वेधा जरायुजास्तत्र मनुष्याः पशवस्तथा ॥२९॥

ग्राम्याः सप्ताभवंस्तेषु सप्तारण्यकृताश्रयाः ।
पुमान् गौस्तुरगच्छागौ मेषो वेगसरः खरः ॥३०॥
ग्रामवासैकनिरताः सप्तैते परिकीर्तिताः ।
सिंहद्विपोष्ट्रमहिषाः शरभो गवयः कपिः ॥३१॥
अरण्यगोचरा जीवाः सप्तैते वत्स ! निर्मिताः ।
धर्माधर्मविवेकित्वाच्छ्रेयान् ग्राम्येषु पूरुषः ॥३२॥
अरण्यचारिषु श्रेष्ठः सिंहः शौर्यबलादिभिः ।
सुपर्णा भुजगाः कीटाः येऽपि च स्युः पिपीलिकाः ॥३३॥
चतुर्धेत्यण्डजन्मानो जन्मिनस्ते प्रकीर्तिताः ।
क्लेदकेशसमुद्भूताः कृमियूकादिजन्तवः ॥३४॥
सर्वेऽपि स्वेदजन्मानस्ते प्रजापतिना कृताः ।
उद्भिज्जाः पञ्चधा भू(त्वा?त्था) निर्दिष्टा स्थावराश्च ते ॥३५॥
द्रुमा वल्ल्यश्च गुल्माश्च वंशाः सतृणजातयः ।
छन्नान्तःकरणत्वं च स्वस्थानत्यागितापि च ॥३६॥
छिन्नप्ररोहिता चैषां वैशेषिकगुणत्रयम् ।
गायत्री भूतसंज्ञै (षां?षा) चतुर्विंशतिपर्विका ॥३७॥
ज्ञात्वैनां पुरुषः पुण्यां भवति स्वर्गभाजनम् ।
भुवनभूजलवह्निमरुद्वियत्प्रमुख एष भवस्तव कीर्तितः ॥३८॥
वसुमतीपरिमाणविनिश्चयं कथयतः शृणु सम्प्रति मे ॥३९½॥

इति श्रीमहाराजाधिराजभोजदेवविरचितसमराङ्गणसूत्रधार-
वास्तुशास्त्रे महदादिसर्गश्चतुर्थोऽध्यायः

भुवनकोशः

अथो यथाक्रमं भूमेः कृत्स्नायाः कथयामि ते ।
विष्कम्भपरिधी वत्स ! बाहुल्यमपि च स्फुटम् ॥१॥
विष्कम्भोऽस्याः समुद्दिष्टो दशयोजनकोटयः ।
लक्षाण्यपि च मेदिन्यास्तद्वदेकोर्नाविंशतिः ॥२॥
विष्कम्भत्रिगुणो यावद् विष्कम्भांशश्च पञ्चमः ।
मेदिन्याः परिधिस्तावद्योजनैः परिकीर्तितः ॥३॥
द्वात्रिंशत्कोटयः षष्टिर्लक्षाणि परिधिः क्षितेः ।
अशीतिश्च सहस्राणि योजनानां प्रकीर्तितः ॥४॥
योजनानां सहस्राणि विंशतिर्लक्षयोर्द्वयम् ।
इति बाहुल्यमेतस्याः क्षितेर्वत्स ! तवोदितम् ॥५॥
चतुर्णां सलिलादीनां भूतादेर्महतोऽपि च ।
उत्तरोत्तरमुर्वीतो मानं शतगुणं विदुः ॥६॥
तोयादिषु स्थितेयं भूश्चक्रवद् वृत्तशालिनी ।
पात्रस्थापरपात्रश्रीहारीण्यन्यान्यपि क्रमात् ॥७॥
प्रमाणमिदमेतेषां क्षित्यादीनां तवोदितम् ।
द्वीपादीनां तु पाथोधिनिवेशः पुनरुच्यते ॥८॥
द्वीपानामम्बुधीनां च सप्तानामपि मध्यगः ।
जम्बूद्वीपो भवेद् वृत्तः सहस्रशतविस्तृतः ॥९॥
हिमाद्रिर्हेमकूटाख्यो निषधो नीलसंज्ञितः ।
श्वेतः शृंगी च षडमी भवन्त्यस्मिन् कुलाचलाः ॥१०॥
एतस्मादुत्तरेणाद्रेस्तुषारांकितमेखलात् ।
पूर्वापरायताः सर्वेऽप्यद्रयो यावदम्बुधि ॥११॥
अन्तरा नीलनिषधौ जम्बूद्वीपस्य नाभिगः ।
वृत्तः पुण्यजनाकीर्णः श्रीमान् मेरुर्महाचलः ॥१२॥
उदग्याम्यायते मेरोः प्राग्भागे माल्यवान् गिरिः ।
सेवितः सिद्धनारीभिरानीलनिषधायतः ॥१३॥
सुमेरोः पश्चिमेनाद्रिर्गन्धर्वकुलसङ्कुलः ।
माल्यवत्सदृशायामो महीभृद् गन्धमादनः ॥१४॥

पर्वतावुभयान्तस्थौ हिमवान् शृंगवांस्तथा ।
योजनानां सहस्रे द्वे सार्धे स्यादुच्छ्रयस्तयोः ॥१५॥
श्वेतश्च हेमकूटश्चेत्यन्तयोः पृथिवीधरौ ।
योजनानां सहस्रार्धमेकैकस्योच्छ्रयस्तयोः ॥१६॥
निषधाचलनीलाद्रिमाल्यवद्गन्धमादनाः ।
सहस्रयोजनोच्छ्रायाश्चत्वारोऽमी पृथक् पृथक् ॥१७॥
एतेऽष्टावपि शैलेन्द्राः सहस्रद्वयविस्तृताः ।
उच्छ्रयार्धमधश्चापि विलग्नाः सह मेरुणा ॥१८॥
मेरोः समुच्छ्रयोऽशीतिः सहस्राणि चतुर्युताः ।
षोडशाधः सहस्राणि द्वात्रिंशन्मूर्ध्नि विस्तृतिः ॥१९॥
जम्बूतरुर्महान् मध्ये सुमेरोर्निषधस्य च ।
द्वीपस्यामुष्य यद्योगाज्जम्बूद्वीप इति श्रुतिः ॥२०॥
शृंगैर्हिमशिलानद्धैः सर्वतो हिमवानयम् ।
महान्तो निवसन्त्यत्र पिशाचा यक्षराक्षसाः ॥२१॥
कूटैर्हेममयैर्हेमकूट इत्यवनीधरः ।
यं सर्वतो निषेवन्ते सदा चारणगुह्यकाः ॥२२॥
तरुणार्कप्रभाजालप्रतिभो निषधाचलः ।
निवसन्ति सुखं तत्र शेषवासुकितक्षकाः ॥२३॥
हेमाब्जकर्णिकाकारः सुमेरुर्मणिकन्दरः ।
अत्रामराः साप्सरसस्त्रयस्त्रिंशद् वसन्ति ते ॥२४॥
वैडूर्यनद्धैः शिखरैर्नीलो नीलमहीधरः ।
कलयन्ति तपोनित्या यत्र ब्रह्मर्षयः स्थितिम् ॥२५॥
श्वेत स काञ्चनैः शृङ्गैर्गगनोल्लेखिभिर्वृतः ।
दोर्दर्पशालिनां यत्र निवासस्त्रिदशद्विषाम् ॥२६॥
महानीलमयो बर्हिपिच्छच्छायो बहिर्महान् ।
पितॄणामालयः शृङ्गैरुच्छ्रितैः शृङ्गवान् गिरिः ॥२७॥
हिमाचलस्य याम्येन क्षाराब्धिवृतमन्यतः ।
वर्षं स्याद् भारतं नाम प्रथमं कार्मुकाकृति ॥२८॥
तुषारनिलयस्याद्रेर्हेमकूटाचलस्य च ।
मध्ये किंपुरुषं नाम द्वितीयं वर्षमीरितम् ॥२९॥
अन्तरे हेमकूटस्य निषधस्य च भूभृतः ।
हरिवर्षमिति प्रोक्तं तृतीयं वर्षमुत्तमम् ॥३०॥

निषधाचलनीलाद्रिमाल्यवद्गन्धभूभृताम् ।
चतुर्णां मध्यगं वर्षं तुर्यमस्मिन्निलावृतम् ।।३१।।
उत्तरे नीलशैलस्य याम्ये च श्वेतभूभृतः ।
पञ्चमं वर्षमत्यर्थरम्यं रम्यकसंज्ञितम् ।।३२।।
श्वेतश्रृङ्गवतोः शैलराजयोरनयोरिह ।
मध्ये षष्ठं हिरण्यांशुरम्यं हैरण्यकाह्वयम् ।।३३।।
अस्योत्तरे श्रृङ्गवतो याम्ये च क्षारवारिधेः ।
कुरुवर्षाभिधं वर्षमुत्तरेण प्रचक्षते ।।३४।।
अन्तरा नीलनिषधौ प्राग्भागे माल्यवद्गिरेः ।
भद्राश्वमष्टमं वर्षं प्राक्समुद्रान्तमीरितम् ।।३५।।
गन्धमादनशैलस्य प्रत्यक् प्राक् चापराम्बुधेः ।
नवमं वर्षमाचार्याः केतुमालं प्रचक्षते ।।३६।।
इति प्रोक्तानि वर्षाणि नवामूनि मया तव ।
साम्प्रतं पुनरेतेषां प्रमाणमवधारय ।।३७।।
प्रमाणेन सहस्राणि चतुस्त्रिंशच्चतुर्दिशम् ।
योजनानामिहेच्छन्ति चतुरश्रमिलावृतम् ।।३८।।
प्राक्प्रत्यग्भागगे वर्षे तस्योदग्याम्यतः समे ।
एकत्रिंशत्सहस्राणि किञ्चित् प्राक्प्रत्यगायते ।।३९।।
यान्युक्तानि षडन्यानि वर्षाण्येभ्योऽवराणि ते ।
तेषां नवसहस्राणि प्रत्येकं विस्तृतिर्मता ।।४०।।
वर्षे किम्पुरुषे नार्यो नराश्च प्लक्षभोजनाः ।
जीवन्त्ययुतमब्दानां जात्यजाम्बूनदत्विषः ।।४१।।
हरिवर्षे नरा नार्यो वसन्तीक्षुरसाशिनः ।
सायुतं च सहस्रं ते जीवन्ति रजतत्विषः ।।४२।।
इलावृते नराः पद्मरागभासोद्गतास्तथा ।
जम्बूफलरसाहाराः सपादायुतजीविनः ।।४३।।
नास्मिन् मेरुतटच्छन्ने तारकार्केन्दुरश्मयः ।
स्वांगप्रभाभिः किन्त्वत्र कृतोद्योता वसन्त्यमी ।।४४।।
कैरवोदरसच्छाया भद्राश्वे सांगना नराः ।
नीलाम्रकफलाहारा भवन्त्यत्रायुतायुषः ।।४५।।
दलत्कुवलयश्यामाः केतुमाले शरीरिणः ।
शरदामयुतं तेषामायुः पनसभोजिनाम् ।।४६।।

श्वेताभो रम्यके रम्ये न्यग्रोधफलभुग् जनः ।
हरिवर्षं इव प्रोक्तमेतस्मिन् मानमायुषः ॥४७॥
श्यामत्विषः स्त्रियो वर्षे पुमांसश्च हिरण्यके ।
जीवन्त्ययुतमब्दानां सर्वेऽपि लकुचाशिनः ॥४८॥
कुरुष्वभीष्टदैर्वृक्षैर्जीवन्ति स्त्रीयुता नराः ।
सपादमयुतं देवगर्भभा गौरकान्तयः ॥४९॥
पुण्यकर्मा वसत्येषु वर्षेषु निखिलो जनः ।
शोकव्याधिजरातङ्कशङ्कोन्मुक्तः सदा सुखी ॥५०॥
वनैः कीर्णानि सर्वाणि कुसुमस्तवकानतैः ।
उद्भिन्नाद्भिर्नदीभिश्च तैस्तैस्तुङ्गैश्च पादपैः ॥५१॥
उदञ्चद्वीचिमालेन लावणेनाब्धिना बहिः ।
परिक्षिप्तोऽयमुक्तस्ते जम्बूद्वीपो मयाखिलः ॥५२॥
द्वादशाम्बुनिधावत्र पृथग् भूमिभृतः स्थिताः ।
त्रयस्त्रयो दिशि दिशि स्फारोर्मिस्थगितोपलाः ॥५३॥
मैनाकश्च वलाहश्च चक्रनामा च दक्षिणे ।
नारदाख्यो वराहश्च सौमकाख्यश्च पश्चिमे ॥५४॥
उदग्भागेऽपि च द्रोणकङ्कचन्द्रा इति त्रयः ।
धूम्रको दुन्दुभिश्चैव सार्द्रकश्चेति पूर्वतः ॥५५॥
सहस्रं योजनानां ते दीर्घास्तस्यार्धमुच्छ्रिताः ।
मग्नास्तदर्धमम्भोधौ विस्तृताश्च धराधराः ॥५६॥
जुष्टाः सर्वे सुरैः शृङ्गप्रौढिलीढविहायसः ।
ज्वलितौषधयः कान्तविचित्रद्रुमवीरुधः ॥५७॥
द्वीपाः शाककुशक्रौञ्चशाल्मल्य इति च क्रमात् ।
गोमेदः पुष्कराख्यश्च षडमी बाह्यतः स्थिताः ॥५८॥
क्षीराज्यदधिमद्येक्षुरसस्वाद्वम्भसोर्णवाः ।
द्वीपान् शाकादिकानेते परिवार्य स्थिताः क्रमात् ॥५९॥
स्वद्वीपतुल्याः सर्वे ते प्रमाणेन यथाक्रमम् ।
अमी शाकादयो द्वीपा जम्बूद्वीपप्रमाणतः ॥६०॥
यथाक्रमं स्युर्द्विगुणास्तथाम्भोनिधयोऽपि च ।
शाके सप्ताद्रयस्तेषूदयो जलधरस्तथा ॥६१॥
नारको रैवतः श्यामो राजतोऽथाम्बिकेयकः ।
चतुःसाहस्रिकस्तेषां विष्कम्भोऽर्धसमुच्छ्रयः ॥६२॥

तदर्धं भूप्रदेशश्च सेवितानां सुरर्षिभिः ।
वृत्तानां द्वीपवत् तेषां बाह्यतोऽमून्यनुक्रमात् ।।६३।।
वर्षाणि सन्निविष्टानि सप्त तानि ब्रवीमि ते ।
जलदाख्यं कुमारं च सुकुमारं मणीचिकम् ।।६४।।
कुसुमोत्तरमोदाकीमहाद्रुमवनानि च ।
कुशे विद्रुमहेमाख्यौ द्युतिमानथ पुष्पवान् ।।६५।।
कुशेशयो हरिक्ष्माभृन्मन्दरश्च कुलाचलाः ।
विष्कम्भोऽष्टसहस्राणि तेषां प्रत्येकमीरितः ।।६६।।
तदर्धमुच्छ्रयस्तद्वदुच्छ्रयार्धमधोगमः ।
उद्भिदं वेणुवत्संज्ञं सरालमथ लम्बनम् ।।६७।।
वर्षं श्रीमत् प्रभाकृच्च कपिलं पन्नगाभिधम् ।
क्रौञ्चे क्रौञ्चोऽन्धकारश्च देवो गोविन्दवामनौ ।।६८।।
द्विविदः पुण्डरीकश्चेत्यस्मिन् सप्त कुलाद्रयः ।
विष्कम्भोऽयुतमेतेषां विष्कम्भार्धं समुच्छ्रयः ।।६९।।
अधोगतिस्तदर्धं च वर्षाण्येषां तु बाह्यतः ।
कुसलाख्याष्टवर्षाख्ये परापतमनोनुगे ।।७०।।
मुनिवर्षान्धकाराख्ये सप्तमं दुन्दुभीति च ।
गिरयः शाल्मलिद्वीपे रक्तः पीतः सितस्तथा ।।७१।।
वैपुल्यमेषां द्वात्रिंशत्सहस्राणि प्रचक्षते ।
वैपुल्यार्धं समुच्छ्रायस्तदर्धमवनौ गतिः ।।७२।।
वर्षे शान्तभयं वीतभयं चेत्यत्र संस्थिते ।
गोमेदे तु सुरश्चेति कुमुदश्चेति भूधरौ ।।७३।।
योजनानां चतुःषष्टिस्तौ सहस्राणि विस्तृतौ ।
उच्छ्रायो विस्तरस्यार्धं तदर्धं चाप्यधोगतिः ।।७४।।
धातकीखण्डनामास्य मध्ये वर्षमुदीरितम् ।
अस्त्यद्रिः पुष्करद्वीपे मानसोत्तरसंज्ञितः ।।७५।।
बाह्यतो वर्षमेतस्य महावीतमिति स्मृतम् ।
विस्तृतोऽष्टौ सहस्राणि शैलोऽयं द्वे तथायुते ।।७६।।
सहस्रशतमन्यच्च सुरसिद्धर्षिसेवितः ।
व्यासार्धेनोच्छ्रयस्तस्य तदर्धेनाप्यधोगमः ।।७७।।
सुरेशानां नगर्योऽस्मिन् मया वत्स ! निवेशिताः ।
ऐन्द्री वस्वोकसारा प्राग् याम्या संयमनी ततः ।।७८।।

प्राचेतसी सुखा पश्चात् तथा सौम्योत्तरे विभा ।
धर्मरक्षार्थमेतासु चत्वारश्चतसृष्वपि ॥७९॥
तथा लोकव्यवस्थार्थं पृथग् लोकभृतः स्थिताः ।
लोकालोकाचलः स्वादुसलिलाद् द्विगुणो बहिः ॥८०॥
स्वादूदाब्धिप्रमाणात् स विस्ताराद् द्विगुणोऽपि च ।
समुच्छ्रितोऽसौ नियुतं नियुतार्धमधो गतः ॥८१॥
पञ्च क्रोशाः प्रतिदिशं नियुतानि तथा नव ।
तद्वच्च नियुतस्यार्धं मेरुमध्यात् तदन्तरम् ॥८२॥
समुद्भासितदेहार्धस्तिग्मांशोः किरणैरयम् ।
तत्समेन च भूम्यर्धेनावृतः परितः पुनः ॥८३॥
भौतान्यावरणान्युर्व्या यस्यैतानि स्थितान्यधः ।
बाह्यतोऽपिच भूम्यूर्ध्वं निविष्टानि तथानघ ॥८४॥
इति वत्स ! तव प्रोक्तः सन्निवेशोखिलः क्षितेः ।
स्थितिं गतिं च कथयाम्यर्कादीनामतः परम् ॥८५॥
सूर्येन्दुधिष्ण्यज्ञसितभौमार्कित्रिदशार्चिताः ।
सप्तर्षयो ध्रुवश्चेति भूमेरूर्ध्वं क्रमात् स्थिताः ॥८६॥
चत्वारि द्वे तथा भूमेरूर्ध्वमा सूर्यनन्दनात् ।
षडेवमन्त्राणि स्युः सहस्राणां शतं शतम् ॥८७॥
ग्रहान्तराणि यान्यन्यान्यवशिष्टान्यनुक्रमात् ।
तानि चत्वार्यपि द्वे द्वे लक्षे प्रोक्तानि मानतः ॥८८॥
धरित्रीध्रुवयोर्मध्ये योजनानां चतुर्दश ।
नियुतानि समुत्सेधस्त्रैलोक्यस्य प्रकीर्तितः ॥८९॥
एकाथ द्वे चतस्रोऽष्टावन्तरं कोटयः क्रमात् ।
महोजनस्तपः सत्यलोकोनामुपरि ध्रुवात् ॥९०॥
ये स्थिताः सत्यलोकोर्ध्वमधस्तादण्डकर्परात् ।
एका कोटिर्भवेत् तेषां पञ्चाशन्नियुतान्विता ॥९१॥
अथावरणयोगोऽस्य विहितः (स ? प) द्मजन्मना ।
यथैवाधस्तथा तिर्यक् तथैवोर्ध्वमपि क्रमात् ॥९२॥
वहेऽब्दाः प्रवहे सूर्यः स्थितः शीतांशुरुद्वहे ।
संवहस्थानि नक्षत्राण्यावहस्थाः पुनर्ग्रहाः ॥९३॥
सप्तर्षयः परिवहे ध्रुवश्चापि परावहे ।
प्रदक्षिणममी सप्त मरुतो भ्रमयन्त्यमून् ॥९४॥

मेधीभूतः स्थितो मध्ये सुमेरुक्ष्माभृति ध्रुवः ।
समस्तमपि तद्बद्धं ज्योतिश्चक्रं भ्रमत्यधः ॥९५॥
सप्ताश्वेनैकचक्रेण रथेन रथिनां वरः ।
तेजोमयेन सततं भ्राम्यति ज्योतिषां पतिः ॥९६॥
केतुमाले (रजन्यर्धं ? व्रजन्नूर्ध्वं) करोत्यस्तं कुरुष्वपि ।
मध्यन्दिनं च भद्राश्वे(ष्टद्र ?स्तं ग) च्छन् भारते रविः ॥९७॥
रसाब्धिपक्षसंख्यानि योजनानि निमेषतः
सप्तविंशतिकां चाष्टौ भागान् सर्पत्यहर्पतिः ॥९८॥
योजनान्य (ध्विनंदर्नु ? ब्धिनन्दर्तु) गुणसंख्यानि काष्ठया ॥
नवांशकचतुष्कं च क्रामत्यहिमदीधितिः ॥९९॥
वह्न्यग्निवसुखेन्द्रक्ष्मासंख्यातान्यब्जिनीपतिः ।
योजनस्य त्रिभागं च प्रयाति कलयैकया ॥१००॥
वियत्खव्योमभूताश्विगुणपावकसंख्यया ।
योजनान्युष्णकिरणो मुहूर्तेन प्रसर्पति ॥१०१॥
रात्र्यहेण सहस्राणि पञ्चाशन्नवकोटयः ।
लक्षाणि सप्तनवतिर्गतिः स्यात् तिग्मरोचिषः ॥१०२॥
मध्येन षुष्करद्वीपस्यार्को गत्यानया व्रजन् ।
नभस्तलेन पुनरप्ययुदयादुदयं श्रयेत् ॥१०३॥
इत्थं गतिरियं सम्यक् तिग्मभानोर्निरूपिता ।
गतिं चन्द्रग्रहर्क्षाणां भोगं चार्काद् विभावयेत् ॥१०४॥
प्रोक्तं तवेत्यहोरात्रप्रमाणमधुनानघ ।
पक्षमासर्त्तुवर्षादीन् व्यवहाराय कल्पयेत् ॥१०५॥
इति निगदित एष द्वीपशैलाम्बुधीना-
मवनिवलयवर्ती कात्स्न्यंतः सन्निवेशः ।
गतिरपि दिनभर्तुः कीर्तिता विश्वमानं
पुनरिह युगधर्मं कीर्त्यमानं निबोध ॥१०६॥

इति श्रीमहाराजाधिराजभोजदेवविरचितसमराङ्गणसूत्रधार-
वास्तुशास्त्रे भुवनकोशः पञ्चमोऽध्यायः

सहदेवाधिकारः

अथ प्राक्कथितादस्माद् भूतसर्गादनन्तरम् ।
प्रजासीदमरैः सार्धमियं पूर्णजनाकुला ॥१॥
शोकव्याधिजरातङ्कविमुक्तास्त्रिदशा इव ।
पुराभवन् कृतयुगे पुमांसः स्थिरयौवनाः ॥२॥
ते निकुञ्जेषु शैलानां नदीषु च सरस्सु च ।
वनेषु च विचित्रेषु चिक्रीडुर्दैवतैः सह ॥३॥
हेलया ते समुत्पत्य कदाचिदमरैः सह ।
निरर्गलाः समासाद्य स्वर्विचेरुः सुरा इव ॥४॥
चित्राम्बरावृताः सर्वे नानाभरणशालिनः ।
विमानाकृतयस्तेषामासन् कल्पद्रुमाः द्रुमाः ॥५॥
मनोज्ञाभिः सह स्त्रीभिर्विचित्राभरणश्रियः ।
कल्पद्रुमेष्वकार्षुस्ते वासं क्रीडां च तेष्वथ ॥६॥
क्षुत्तृड्दुःखोज्झिताः सर्वे बभूवुरयुतायुषः ।
रत्नावदातदेहास्ते कदाचित् भूरसाशिनः ॥७॥
रतिप्रायास्तदासंस्ते स्वेच्छाहारविहारिणः ।
स्वीकारविग्रहच्छेदविशदीकृतचेतसः ॥८॥
नास्मिन्नर्कस्तपत्युग्रं न वाति प्रबलोऽनिलः ।
नीहारच्छेसुन्दर्यो निशाः पूर्णेन्दुभूषणाः ॥९॥
भिन्नस्निग्धाञ्जनश्यामाः सतडिन्मन्द्रनिस्वनाः ।
अचण्डाशनयश्चासन् कबरीकान्तयो घनाः ॥१०॥
माद्यत्पिकवधूदष्टमाकन्दमुकुराङ्कुराः ।
आसन् सदापुष्पफलाभोगा येषां वनालयाः ॥११॥
एकोऽग्रजन्मा वर्णोऽस्मिन् वेदोऽभूदेक एव च ।
ऋतुर्वसन्त एवैकः कुसुमायुधबान्धवः ॥१२॥
रूपश्रुतसुखैश्वर्यभाजस्ते निखिला अपि ।
समत्वान्नाभवत् तेषामुत्तमाधममध्यमा ॥१३॥

न खेटनगरग्रामपुरक्षेत्रखलादिकम् ।
न दंशमशकक्रव्याद्भूयं वा न ग्रहादि च ॥१४॥
कल्पद्रुमाप्तभोगानां न तेषां प्रभुरप्यभूत् ।
पुरास्मिन् भारते वर्षे तेषां निवसतामिति ॥१५॥
जगाम सुबहुः कालः सुरैः सार्धं सुरश्रियाम् ।
अज्ञाततत्प्रभावानां सहसंवाससंभवा ॥१६॥
अथैषामभवद् दैवादवज्ञा त्रिदशान् प्रति ।
अपूज्यमानस्ते पूज्या सर्वेऽप्यखिलवेदिनः ॥१७॥
आदाय तत्कल्पतरुं निपेतुर्द्यां दिवौकसः ।
दिवंगमनशक्तिश्च दिव्यो भावश्च तद्गतः ॥१८॥
सरसः परमो भूमौ भूरसश्च न्यवर्तत ।
स्मृत्वा कल्पद्रुमांस्तांस्तान् क्रीडास्ताश्च सुरैः सह ॥१९॥
व्यलपन् बहुधात्यर्थमनर्थक्तचेतसः ।
ततो विलपतां भूरि स्वैरमाहारहेतवे ॥२०॥
प्राणत्राणार्थमेतेषामभूत् पर्पटको भुवि ।
भूरसेनैव तेनैते कुर्वाणाः प्राणरक्षणम् ॥२१॥
विना कल्पद्रुमैर्वासमन्यवृक्षेषु चक्रिरे ।
अथैषां पश्यतामेव कदाचिद् भाग्यसंक्षयात् ॥२२॥
विपर्ययाच्च कालस्य भूमेः पर्पटकोऽप्यगात् ।
ततः पर्पटके नष्टे तुषशूककणोज्झिताः ॥२३॥
अकृष्टपच्या मेदिन्यामभवञ् शालितण्डुलाः ।
शाल्योदनेन तेनाथ सुस्वादुव्यञ्जनेन ते ॥२४॥
परमां तृप्तिमासेदुः परितोषाच्चतसः ।
तन्नाशशङ्कया शालितण्डुलानां द्रुमेष्वधः ॥२५॥
ते व्यधुर्महतो राशींस्तत्क्षेत्राणि च चक्रिरे ।
अजायत ततो लोभो मात्सर्येर्ष्यापुरस्सरः ॥२६॥
तत्र तत्र शनैश्चक्रे पदन्यासं च मन्मथः ।
द्वन्द्वप्राप्त्या ततस्तेषां विभ्रतामुत्तमां गतिम् ॥२७॥
धैर्यध्वंसादभूत् स्त्रीषु भृशं रागतुरङ्गमः ।
दारक्षेत्रनिमित्तानि भूयांस्येषामनन्तरम् ॥२८॥
परिक्लेशैकमूलानि द्वन्द्वान्यासन् पृथक्पृथक् ।
ततः स्वक्लृप्तमर्यादोच्छेदिष्वेष्वजितात्मसु ॥२९॥

अविनीतेष्वभाग्येषु स शालिस्तुषतामगात् ।
प्रवृद्धरजसां तेषां सा पुण्यश्लोकता गता ॥३०॥
मलप्रवृत्तिरभवत् तुषधान्योपसेवया ।
तुषधान्ये ततो नष्टे परिभुक्ते च सञ्चये ॥३१॥
चीरवल्कलवस्त्राणां कन्दमूलफलाशिनाम् ।
ऋतवः कालपर्यासात् षड् वसन्तादयोऽभवन् ॥३२॥
ततस्तेषामभूद् दोषरोगशोकाकुलं वपुः ।
मनश्च कामक्रोधेर्ष्यादैन्यासूयादिदूषितम् ॥३३॥
आधिदैविकमुष्णाम्बुशीतादिजनितं महत् ।
आधिभौतिकमप्यासीद् दुःखं व्यालमृगादिजम् ॥३४॥
इत्थं दुःखत्रयार्तास्ते व्यवायाद्यभिगुप्तये ।
हिमनीहारशीताम्बुवाताद्यपच्छिदेऽपि च ॥३५॥
अजातप्रीतयो वृक्षैः कुट्टिमानि गृहाणि च ।
व्यधुश्छित्त्वाश्मभिर्वृक्षानन्यान् दुःखार्तचेतसः ॥३६॥
स्मृत्वा कल्पद्रुमाकारांस्तद्रूपाणि गृहाणि ते ।
एकद्वित्रिचतुःसप्तदशशालानि चक्रिरे ॥३७॥
शष्पप्राकारपरिखेष्वाच्छन्नेषु तृणादिभिः ।
हृष्टास्तेष्वनयन् कालमाप्तेषु गृहमेधिनः ॥३८॥
इत्यमीषु गृहिणो गृहेषु ते शीतवातजलतापनाशिषु ।
हर्षसंवलितमानसाश्चिरं सन्निरस्तविपदोऽवसन् सुखम् ॥३९॥

इति श्रीमहाराजाधिराजभोजदेवविरचितसमराङ्गणसूत्रधार-
वास्तुशास्त्रे सहदेवाधिकारः षष्ठोऽध्यायः

वर्णाश्रमप्रविभागः

अथामरगणैः सार्धमाजगाम पितामहः ।
दुःखच्छेदाय मर्त्यानामादाय नृपतिं पृथुम् ।।१।।
स तानूचे प्रभुर्वोऽसौ मरुतामिव वासवः ।
दण्डधारी च दुष्टानां प्रभावे लोकपालवत् ।।२।।
प्रतापतापितारातिसिंहः सिंहपराक्रमः ।
युष्माकमाधिपत्येऽसावभिषिक्तो मया पृथुः ।।३।।
रक्षाकृत् सर्वशिष्टानामुच्छेत्ता दुष्टचेतसाम् ।
वृत्तितो भीतिहर्ता च भविष्यत्येष वो नृपः ।।४।।
भवद्भिरेतदायत्तैर्भवितव्यं ममाज्ञया ।
करिष्यत्येष वो नीत्या चातुर्वर्ण्याश्रमस्थितीः ।।५।।
उक्त्वेति ब्रह्मणि गते नाथमासाद्य तेऽथ तम् ।
अवोचन् दुःखिता दुःखादस्मात् त्रायस्व नः प्रभो ! ।।६।।
कल्पद्रुमामरत्यक्तान् द्वन्द्वार्तिक्लान्तचेतसः ।
व्यसनार्णवनिर्मग्नान् पाहि नः पृथिवीपते ।।७।।
अथो पृथुरुवाचैतान् मा भैष्ट सुखमास्यताम् ।
दुःखान्यपहरिष्यामि करिष्ये च सुखानि वः ।।८।।
ततः स चतुरो वर्णानाश्रमांश्च व्यभाजयत् ।
तेषु ये वेदनिरताः स्वाचाराः संयतेन्द्रियाः ।।९।।
सूरयश्चावदाताश्च ब्राह्मणास्तेऽभवंस्तदा ।
यजनाध्ययने दानं याजनाध्यापनार्थिताः ।।१०।।
धर्मास्तेषां विमुच्यान्त्यांस्त्रींस्तुल्याः क्षत्रवैश्ययोः ।
ये तु शूरा महोत्साहाः शरण्याः रक्षणक्षमाः ।।११।।
दृढव्यायतदेहाश्च क्षत्रियास्त इहाभवन् ।
विक्रमो लोकसंरक्षाविभागो व्यवसायिता ।।१२।।
एतेषामयमप्युक्तो धर्मः शुभफलोदयः ।
निसर्गान्नैपुणं येषां रतिर्वित्तार्जनं प्रति ।।१३।।

श्रद्धादाक्ष्यदयावत्ता वैश्यांस्तानकरोदसौ ।
चिकित्सा कृषिवाणिज्ये स्थापत्यं पशुपोषणम् ॥१४॥
वैश्यस्य कथितो धर्मस्तद्वत् कर्म च तैजसम् ।
नातिमानभृतो नातिशुचयः पिशुनाश्च ये ॥१५॥
ते शूद्रजातयो जाता नातिधर्मरताश्च ये ।
कलारम्भोपजीवित्वं शिल्पिता पशुपोषणम् ॥१६॥
वर्णत्रितयशुश्रूषा धर्मस्तेषामुदाहृतः ।
ब्रह्मचारी गृहस्थो वा वानप्रस्थस्तथा यतिः ॥१७॥
इत्याश्रमाः पृथक् तेन चत्वारः प्रविभाजिताः ।
गुरुशुश्रूषणं भैक्षं व्रतचर्याग्निकर्म च ॥१८॥
स्वाध्यायश्चाभिषेकश्च धर्मोऽयं ब्रह्मचारिणः ।
पूजाग्न्यतिथिदेवानां स्ववृत्त्या जीवनं दमः ॥१९॥
असमानर्षिगोत्रेषु विवाह ऋतुगामिता ।
परस्य स्त्रीषु वैमुख्यं परानुग्रहशीलता ॥२०॥
विनिवृत्तिरकार्येभ्यो धर्मोऽयं गृहिणां भुवि ।
देवतातिथिसत्कारो ब्रह्मचर्यं वने स्थितिः ॥२१॥
वल्काजिनजटाचीरधारणं शयनं भुवि ।
उपोषणैर्व्रतैर्देहकर्शनं नियमैस्तथा ॥२२॥
आहारोऽकृष्टपच्यैश्च धर्मोऽयं वनवासिषु ।
वैराग्यमिन्द्रियजयश्चिन्तात्यागः प्रशान्तता ॥२३॥
आकिञ्चन्यमनारम्भो यतिधर्मः सदा स्मृतः ।
क्षमत्वं गुर्वधीनत्वं शौचं स्वाध्यायनित्यता ॥२४॥
विशुद्धिर्व्यवहारेषु शिष्यधर्मोऽयमीरितः ।
शुचित्वं वाङ्मनः कायैः पतिशुश्रूषणं क्षमा ॥२५॥
पूजनं पतिपूज्यानां स्त्रीधर्मः शौचमेव च ।
एवं वर्णाश्रमान् सम्यक् कृत्वा वर्णांस्तदुदभवान् ॥२६॥
विभज्य तेषां वैन्येन ते ते धर्माः प्रकीर्तिताः ।
वृत्ति कर्माणि चैतेषां पथगुद्दिश्य सोऽभ्यधात् ॥
स्वधर्मावस्थितानां वो भावि लोकद्वये सुखम् ।
य एतां स्थितिमुल्लङ्घ्य मोहादन्यद् विधास्यति ॥२८॥
तस्याहं यमवत् क्रुद्धः करिष्याम्यनुशासनम् ।
युक्तानां कर्मसु स्वेषु वृत्यर्थं भवतामहम् ॥२९॥

खेटकग्रामवेश्मानि विधास्यामि पुराणि च ।
इत्युक्त्वा तानथ कोट्या कार्मुकस्य पृथुर्नृपः ॥३०॥
विषमां साधयामास पृथिवीं पृथुविक्रमः ।
तत्संक्लेशेन गौर्भूत्वा नश्यन्ती तेन मेदिनी ॥३१॥
विधेर्नियोगाद् दुदुहे साधु सस्यानि भूतये ।
कल्पितास्तेन शैलानां सरितामन्तरेषु च ॥३२॥
समेषु चावकाशेषु पुरादीनां विभक्तयः ।
तेन सीराग्रकृष्टेयं धान्यैरूप्तैर्यथाविधि ॥३३॥
ससस्या क्रियते क्षोणी भगवत्यम्बुदागमे ॥३४½॥
इत्युद्भवो निगदितः प्रथमो नृपस्य
धर्मेण सार्धमपि चाश्रमवर्णभेदाः ।
प्रोक्ताः कृषिव्यतिकरोऽपिच दर्शितस्ते
कात्स्न्येन वत्स ! शृणु देशविभागभूमिम्* ॥३५॥

इति श्री महाराजाधिराजभोजदेवविरचितसमराङ्गणसूत्रधार-
वास्तुशास्त्रे वर्णाश्रमप्रविभागोनाम सप्तमोऽध्यायः

---

* देशभूमिविभागमधिकृत्य भूमि-परीक्षा नाम समराङ्गणीयः मौलिकः अष्टमोऽध्यायोऽत्राध्यायानां संस्करणे दशमीं संख्यां भजते ।

द्वितीय: पटल:

(सामान्य-पारिभाषिक:)

१. वास्तु-कर्ता वास्तु-कर्म च

(स्थपतिः स्थापत्यश्च)

२. वास्तु-परीक्षा

(भूमि-परीक्षा देश-चयनश्च)

३. वास्तु-मानम्

(हस्त-लक्षणम्)

४. वास्त्वारम्भः

(अ) आयादि-विचारः

(ब) इन्द्रध्वजोत्थानम्

५. वास्तु-पद-विन्यासः

६. वास्तु-पद-देवता-बलिः

७. वास्तु-संस्थानानि

८. शिलान्यासः

९. कीलक-सूत्रपातादि

स्थपति-लक्षणम्

स्थापत्यमुच्यतेऽस्माभिरिदानीं प्रक्रमागतम् ।
ज्ञातेन येन ज्ञायन्ते स्थपतीनां गुणागुणाः ॥१॥
शास्त्रं कर्म तथा प्रज्ञा शीलं च क्रिययान्वितम् ।
लक्ष्यलक्षणयुक्तार्थशास्त्रनिष्ठो नरो भवेत् ॥२॥
सामुद्रं गणितं चैव ज्यौतिषं छन्द एव च ।
सिराज्ञानं तथा शिल्पं यन्त्रकर्मविधिस्तथा ॥३॥
एतान्यङ्गानि जानीयाद् वास्तुशास्त्रस्य बुद्धिमान् ।
शास्त्रानुसारेणाभ्युद्य लक्षणानि च लक्षयेत् ॥४॥
प्रसिद्धशास्त्रदृष्टान्तैर्वास्तुज्ञानं प्रसाधयेत् ।
वास्तुनः ससिरावंशैर्मर्मवेधैः सुनिश्चितैः ॥५॥
वास्तुद्वारक्षणान् भूयः सर्वान् जानाति शास्त्रतः ।
यस्तु शास्त्रमविज्ञाय प्रयोक्ता स्थपतिर्भवेत् ॥६॥
हन्तव्यः स स्वयं राज्ञा मृत्युवद् राजहिंसकः ।
मिथ्याज्ञानादहङ्कारी शास्त्रे चैवाकृतश्रमः ॥७॥
अकालमृत्युर्लोकस्य विचरेद् वसुधातले ।
यस्तु केवलशास्त्रज्ञः कर्मस्वपरिनिष्ठितः ॥८॥
स मुह्यति क्रियाकाले दृष्ट्वा भीरुरिवाहवम् ।
केवलं कर्म यो वेत्ति शास्त्रार्थं नाधिगच्छति ॥९॥
सोऽचक्षुरिव नीयेत विवशोऽन्येन वर्त्मसु ।
कर्म वास्तुविधेः स्थानं मानमुन्मानमेव च ॥१०॥
क्षेत्रजा (दि?नि) च कर्माणि लुमालेखा (च?श्च) तुर्दश ।
चतुरो गण्डिकाच्छेदान् वृत्तच्छेदेषु सप्तसु ॥११॥
सुश्लिष्टं सन्धिसन्धानैरधरोत्तरसंयुतम् ।
बाह्यरेखान्वितं शुद्धं यो जानाति स कर्मवित् ॥१२॥
शास्त्रकर्मसमर्थोऽपि स्थपतिः प्रज्ञया विना ।
फलेयुः कर्मभिरन्याभिः (?) स्यान्निर्मद इव द्विपः ॥१३॥

प्रत्युत्पन्नमतिर्यः स्याद् वाह (तः?कः) स्थपतिस्तथा ।
कर्मकाले न मुह्येत स प्रज्ञानेनोपबृंहितः ॥१४॥
अप्रज्ञेयं दुरालोकं गूढार्थं बहुविस्तरम् ।
प्रज्ञापोतं समारुह्य प्राज्ञो वास्तुनिरं (धिं) तरेत् ॥१५॥
ज्ञानवांश्च तथा वाग्मी कर्मस्वपि च निष्ठितः ।
एवं युक्तोऽपि न श्रेयान् यदि शीलविवर्जितः ॥१६॥
रोषाद् द्वेषात् तथा लोभान्मोहाद् रागात् तथैव च ।
अन्यचिन्त्यत्वमायाति दुःशीलानामविक्षयात् (?) ॥१७॥
शीलवान् पूजितो लोके शीलवान् साधुसम्मतः ।
शीलवान् सर्वकर्मार्हः शीलवान् प्रियदर्शनः ॥१८॥
शीलाधाने परं यत्नमा (धि?ति)ष्ठेत् स्थपतिःसदा ।
ततः कर्माणि सिध्यन्ति जनयन्ति शुभानि च ॥१९॥
तथाचाष्टविधं कर्म ज्ञेयं स्थपतिना सदा ।
आलेख्यं लेख्यजातं च दारुकर्म चयस्तथा ॥२०॥
पाषाणसिद्धहेम्नां च शिल्पं कर्म तथैव च ।
एभिर्गुणैः समायुक्तः स्थपतिर्याति पूज्यताम् ॥२१॥
स्थापत्यमङ्गैरिदमष्टभिर्य-
श्चतुर्विधं वेत्ति विशुद्धबुद्धिः ।
स शिल्पिनां संसदि लब्धपूजः परां
प्रतिष्ठां लभते चिरायुः ॥२२॥

इति श्रीमहाराजाधिराजभोजदेवविरचिते समराङ्गणसूत्रधारा-
परनाम्नि वास्तुशास्त्रे स्थपतिलक्षणं नामाष्टमोऽध्यायः

अष्टाङ्ग-लक्षणम्

प्रोक्तं चतुर्धा स्थापत्यं वास्तुतत्त्वस्य सिद्धये ।
ब्रूमस्तदेव चेदानीमङ्गैः संयुक्तमष्टभिः ॥१॥
तेष्वङ्गं प्रथमं प्रोक्तं वास्तुपुंसो विकल्पना ।
पुरस्य विनिवेशस्तु द्वितीयं द्वारकर्म च ॥२॥
रथ्याविभागः प्राकारनिवेशोऽट्टालकस्य च ।
विनिवेशः प्रतोलीनां विभागस्थानकानि च ॥३॥
प्रासादश्च तृतीयं स्याच्चतुर्थं तु ध्वजोच्छ्रितिः ।
पञ्चमं नृपतेर्वेश्म स्थानान्तरविभक्ति च ॥४॥
चातुर्वर्ण्यविभागश्च गृहभागश्च षष्ठकम् ।
सप्तमं यजमानस्य शालायां मानमीरितम् ॥५॥
यज्ञवेदीप्रमाणं च कोटिहोमविधिस्तथा ।
अष्टमं राजशिबिरनिवेशो दुर्गकर्म च ॥६॥
यो वेत्त्यङ्गान्यमून्यष्टौ सोऽत्र स्थपतिसत्तमः ।
यशो मानं स लभते पूज्यते च नराधिपैः ॥७॥
अशास्त्रज्ञमकर्मज्ञं स्थपतिं यः प्रयोजयेत् ।
न तस्य वास्तु सिध्येत सिद्धमप्यसुखावहम् ॥८॥
तस्मात् कर्म च शास्त्रं च यो वेत्ति द्वितयं नरः ।
अष्टाङ्गमपि यो वेत्ति स राज्ञः स्थपतिर्भवेत् ॥९॥
अङ्गानि पूर्वमुक्तानि वास्तुशास्त्रोक्तविस्तरात् ।
तेषु प्रासादिकं यत् तद् यज्ञेषु वक्ष्यामोऽग्रे सविस्तरम् ॥१०॥
अथाङ्गं सप्तमं ब्रूमो यत् तद् यज्ञेषु युज्यते ।
विनिविष्टे पुरे पूर्वं क्लृप्तेषु सुरधामसु ॥११॥
दिशि दक्षिणपूर्वस्यां यज्ञार्थं मापयेद् भुवम् ।
निवेशनं तत्र कुर्वीत चतुरश्रं समन्ततः ॥१२॥
आयामेन विधातव्यो हस्ताष्टादशविस्तृतः ।
पूर्वद्वारं विधातव्यमादित्यस्य पदे बुधैः ॥१३॥

तस्य पश्चिमभागे तु यजमानकुटी भवेत् ।
षोडशायामविस्तारा प्राङ्मुखी सा प्रशस्यते ॥१४॥
यजमानकुटीद्वारे देवता या च कीर्तिता ।
ततः प्रभृति पूर्वेण प्राग्वंशं परिकल्पयेत् ॥१५॥
वेदिमध्ये स्थितं तत् स्यान्मानं वेद्याश्च शस्यते ।
पूर्वापरेण षट्त्रिंशत् कर्तव्याः प्रक्रमाः बुधैः ॥१६॥
एकत्रिंशत् कुटीभागे मध्येऽष्टादश कल्पयेत् ।
प्रक्रमाः स्युः शिरस्थाने विंशतिश्चतुरूत्तरा ॥१७॥
पुरुषस्य शिरस्तत्र प्राग्वंशे तु प्रतिष्ठितम् ।
तस्मात् पूर्वोत्तरं ज्ञेयं सर्वयज्ञेषु पूजितम् ॥१८॥
वेद्यन्तरं तु कर्तव्यं शकटं येन गच्छति ।
तस्मादुत्तरवेदी या कार्या प्रत्युत्तरेण तु ॥१९॥
द्विहस्तायामविस्तारो होमश्चेष्टः कृतोऽत्र हि ।
प्राग्दक्षिणेन संस्थानं यजमानस्य शस्यते ॥२०॥
कटिमात्रं सदा कार्यं नाभिमात्रमथापि वा ।
ततोऽधिकेन दुर्भिक्षमनावृष्टिश्च जायते ॥२१॥
एषा यज्ञक्रिया प्रोक्ता कोटिहोमोऽथ वक्ष्यते ।
पुरस्याभ्यन्तरे भागे हुताशस्य पदे तथा ॥२२॥
तस्मिन् स्थाने विधातव्यः कोटिहोमः सदा पुरे ।
लक्षहोमश्च कर्तव्यो नित्यो नैमित्तिकोऽपि वा ॥२३॥
अथ भूमिवशात् स्थानं कदाचिन्नैव लभ्यते ।
सर्वतो ब्रह्मणः स्थानाद्धोमस्थानं निवेशयेत् ॥२४॥
ऐशानीं दिशमाश्रित्य ब्राह्मणैर्वेदपारगैः ।
पुरश्चरणतत्वज्ञैः षट्कर्मनिरतैः सदा ॥२५॥
नित्यं शान्तिपरैर्विप्रै राजा तु विजयी भवेत् ।
नोपसर्गास्तु जायन्ते नच लक्ष्मीः पुरं त्यजेत् ॥२६॥
अनावृष्टिभयं नास्ति सुभिक्षं जायते सदा ।
उक्तं याज्ञिकमङ्गं तु सर्वाङ्गेभ्यः प्रशस्यते ॥२७॥
सर्वं स्थपतिना ज्ञेयं तत्वज्ञैर्ब्राह्मणैः सह ।
एकाशीतिपदेनैव यज्ञभूमिं तु मापयेत् ॥२८॥
निवेशं शिबिरस्याथ कथयामोऽङ्गमष्टमम् ।
यदा तु नृपतिः स्थानात् स्वाद् यात्राभिमुखो भवेत् ॥२९॥

शिबिरस्य निवेशं च तत्त्ववेत्ता परीक्षयेत् ।
अर्थशास्त्रविधिज्ञो वा स्थपतिर्वा प्रकल्पयेत् ॥३०॥
शिबिरं चतुरश्रं स्याद् वृत्तं वृत्तायतं क्वचिद् ।
चतुरश्रायतं वापि विषमं वा क्वचिद् भवेत् ॥३१॥
भूमिभागवशात् कल्प्यं महारथ्योभयान्वितम् ।
शिबिरस्य तु चत्वारि कुर्याद् द्वाराणि यत्नतः ॥३२॥
रथ्या सार्धा तु सेनायाः पुररथ्याप्रमाणतः ।
मित्रे स्थानं नरपतेः कार्यं पृथ्वीधरेऽपि वा ॥३३॥
आर्यम्णे वा विधातव्यं पदे वैवस्वतेऽथवा ।
निवेशो मन्त्रिणां कार्यः पश्चिमे राजवेश्मनः ॥३४॥
पुरोहितस्योत्तरतो बलाध्यक्षस्य पूर्वतः ।
अन्तःपुरं दक्षिणतो भाण्डागारं तथैव च ॥३५॥
गृहं प्रविशतो राज्ञो न्यस्येद् दक्षिणतो हयान् ।
वामे च दन्तिनो न्यस्येदेवं सैन्यं निवेशयेत् ॥३६॥
बाह्यतः परिखां तस्य कारयेद् राजवेश्मनः ।
हस्तांस्त्रींश्चतुरो वापि पञ्चहस्तानथापि वा ॥३७॥
चतुष्षष्टिपदाख्येन विभाज्यं शिबिरं बुधैः ।
निवेशः शिबिरस्योक्तो दुर्गकर्माथ कथ्यते ॥३८॥
दुर्गं तु षड्विधं प्रोक्तं राज्ञां तु विजिगीषताम् ।
अब्दुर्गं पङ्कदुर्गं वा वनदुर्गं रिणे तथा ॥३९॥
पार्वतीयं महादुर्गमिति कल्प्यानि पार्थिवैः ।
सर्वेषामेव दुर्गाणां पार्वतीयं प्रशस्यते ॥४०॥
दुर्गस्थानजिभागोऽत्र षोडशाख्येन कीर्तितः ।
मध्ये तु ब्रह्मणः स्थानमसम्बाधं विधीयते ॥४१॥
ब्रह्मस्थानं समारभ्य हर्म्यं पञ्चशयाः स्मृताः ।
उपरथ्या त्रिहस्ता तु शेषास्तु द्विशयाः स्मृताः ॥४२॥
सन्निकृष्टा विधातव्या दुर्गरथ्या समन्ततः ।
द्वारं रथ्याप्रमाणेन कार्यं नात्यन्तमुच्छ्रितम् ॥४३॥
परचक्रसमं बाधं (?) सुरक्षं तत् सदा भवेत् ।
दुर्गेश्वरगृहस्थानं ब्रह्मणः परितो भवेत् ॥४४॥
वैवस्वतेऽथवार्यम्णे मैत्रे पृथ्वीधरेऽपि वा ।
यथा पुरे पुरा प्रोक्तं स्थानं दुर्गेऽपि तत् तथा ॥४५॥

वीराः शुभाः ह्यदोषाश्च भूमिपालस्य संमताः ।
धनुर्वेदविधिज्ञाश्च कृतास्त्राः शास्त्रपारगाः ॥४६॥
दुर्गे स्थाप्याः सुरूपाश्च बहवश्च वरस्त्रियः ।
अन्तःपुरं च कोशं च कुमारांश्चात्र वासयेत् ॥४७॥
एवं दुर्गविधानस्य समासोऽयमुदाहृतः ॥४८½॥
इत्यष्टाङ्गो वास्तुशास्त्रस्य सारः
संक्षेपेण स्पष्टमस्माभिरुक्तः ।
यत्र ज्ञाते शिल्पिवद् वास्तुविद्या-
पाथोनाथं सन्तरन्त्यप्रयासात् ॥४९॥

इति श्रीमहाराजाधिराजभोजदेवविरचिते समराङ्गणसूत्रधारापरनाम्नि वास्तुशास्त्रे अष्टाङ्गलक्षणं नाम नवमोऽध्यायः

भूमिपरीक्षा

देशाश्च देशभूम्यश्च समासात् तव सम्प्रति ।
तत्संख्या तद्विभागश्च प्रोच्यन्तेऽवहितः शृणु ॥१॥
देशः स्याज्जाङ्गलानूपसाधारणतया त्रिधा ।
त्रिविधस्याप्यथैतस्य यथावल्लक्ष्म कथ्यते ॥२॥
दूराम्बुरिरिणप्रायो ह्रस्वकण्टकिपादपः ।
रूक्षोष्णचण्डपवनः कृष्णमृत् तेषु जाङ्गलः ॥३॥
निम्नो भूरिजलः स्निग्धो बहुमत्स्यामिषो हिमः ।
स्यादनूपः सरित्प्रायः स्निग्धोच्छ्रितबहुद्रुमः ॥४॥
यः पुनर्नातिशीतोष्णः स्याद् देशद्वयलक्षणः ।
स साधारण इत्युक्तो देशो देशविशारदैः ॥५॥
जाङ्गलादिषु देशेषु त्रि (पुण्ये?ष्वप्ये) षु स्वलक्षणैः ।
युक्ताः षोडश विज्ञेया भूमयः प्रविभागतः ॥६॥
बालिशस्वामिनी भोग्या सीतागोचररक्षिणी ।
अपाश्रयवती कान्ता खनिमत्यात्मधारिणी ॥७॥
वणिक्प्रसाधिता द्रव्यसम्पन्नामित्रघातिनी ।
आश्रेणीपुरुषा शक्यसामन्ता देवमातृका ॥८॥
धान्या हस्तिवनोपेता सुरक्षा चेति षोडश ।
भुवः संज्ञाभिरुद्दिष्टा लक्ष्मासामथ कथ्यते ॥९॥
भूभुजा बालिशेनापि शक्यते या प्रशासितुम् ।
या च भद्रजना सा स्याद् बालिशस्वामिनी क्षितिः ॥१०॥
वितरन्त्यधिकं यस्यां भागभोगादिकान् करान् ।
नरा भूरिश्रियः सात्र भोग्येति क्षितिरुच्यते ॥११॥
यस्यां नदाश्च नद्यश्च गिरिर्मध्येऽथवा बहिः ।
विभक्तक्षेत्रसीमा सा सीतागोचररक्षिणी ॥१२॥
सरिदद्रिवनाद्येषु त्रासाद् यस्यां विशेज्जनः ।
जनापाश्रययोग्यत्वादपाश्रयवतीति सा ॥१३॥

वनोपवनवत्यद्रिसरित्कुञ्जमनोहरा ।
देहिनो रमयत्युर्वी या सा कान्तेति कीर्तिता ॥१४॥
यस्यां सदैव जायन्ते कलधौतादिधातवः ।
लवणानि च भूयांसि प्राहुः खनिमतीति ताम् ॥१५॥
यात्यन्तं नानुगृह्येत् दण्डकोशासनादिभिः ।
स्फीतलोकाश्रया या च सा स्याद् भूरात्मधारिणी ॥१६॥
प्रसिध्यन्त्यसकृद् यत्र पण्योपक्रयविक्रयाः ।
बणिक्प्रसाधितेत्युक्ता सा भूर्वणिगलंकृता ॥१७॥
शाकाश्वकर्णखदिरश्रीपर्णीस्यन्दनासनैः ।
वेणुवेत्रशराद्यैश्च युक्ता द्रव्यवतीति भूः ॥१८॥
यस्यां जनपदाः साधु विभक्तास्त्यक्तविक्रमाः ।
योगं यान्ति च मित्राणि स्याद् भूः सामित्रघातिनी ॥१९॥
न क्षुद्रा वन्दिनो यस्यां दुर्गप्रत्यन्तसंश्रयाः ।
भूः साश्रेणीमनुष्येति विनीतैराश्रिता जनैः ॥२०॥
मन्त्रोत्साहादिवैमुख्यं यस्यां सामन्तभूभुजः ।
भजन्ते सा स्मृता शक्यसामन्ता भूः समन्ततः ॥२१॥
जीवन्ति क्षेत्रिणो यस्यां नदनद्यादिवारिभिः ।
तां देवमातृकेत्याहुरनपेक्षितवारिदाम् ॥२२॥
निष्पद्यन्तेऽधिकं यस्यां बीजान्युप्तान्ययत्नतः ।
कृष्टानुपहृतक्षेत्रा धान्या सा धान्यशालिनी ॥२३॥
पर्यन्तेष्वद्रयो यस्यां या च हस्तिवनाश्रिता ।
सा हस्तिवनवत्युर्वी भूभृतः सैन्यवर्धिनी ॥२४॥
दुष्प्रधृष्यैव या नित्यं विषमत्वादरातिभिः ।
विषमाद्रिसरिद्गुप्ता सा सुरक्षेति भूः स्मृता ॥२५॥
षोडशेत्युदिता भूम्यः प्रविभागाद् यथातथम् ।
अन्या जनपदादीनां ब्रूमः सम्मिश्रलक्षणाः ॥२६॥
धातुस्यन्दोल्लसत्कुञ्जगुल्मद्रुमलतावृतैः ।
उत्सङ्गिताः पृथुशिलैः समन्तादवनीधरैः ॥२७॥
तीर्थावतारकान्ताभिः स्वादुतोयाभिरावृताः ।
नदीभिः पुलिनप्रान्तैर्विचित्रद्रुमशालिभिः ॥२८॥
कोकिलालापसुभगैर्मधुमत्तालिशालिभिः ।
विचित्रफलपुष्पाढ्यैः काननैरुपशोभिताः ॥२९॥

दलत्कुवलयश्रेणीक्वणन्मधुपहारिभिः ।
सरसीदेवखाताद्यैर्भूषिताः प्राज्यवारिभिः ॥३०॥
समैः सुगन्धिभिः स्वादुशीतैः कान्तैरभङ्गुरैः ।
क्षेत्रैरक्षतसीमान्तैः सस्यनिष्पादिभिर्वृताः ॥३१॥
निष्कण्टकाश्मवल्मीकैः प्रभूतयवसेन्धनैः ।
विभक्तक्षेत्रसीमान्तैर्गोचरैरूपशोभिताः ॥३२॥
स्थले तृणसमुद्राणामन्तरेषु वसुन्धराः ।
प्रशस्यन्ते समासन्नस्वादुशीतलवारयः ॥३३॥
दुरात्मनामधृष्या यास्तथानेकाश्रयान्विताः ।
संरम्भत्रासनिर्मुक्तं मनश्च रमयन्ति याः ॥३४॥
तास्वेवंगुणयुक्तासु महीषु विनिवेशयेत् ।
यथास्थानं जनपदान् खेटग्रामपुरादि च ॥३५॥
युता महीध्रमूलाम्बुप्राकारैस्तु पृथक्पृथक् ।
चतस्रः कीर्तिता धन्या भूमयो दुर्गहेतवः ॥३६॥
दुरारोहतया दुर्गे टङ्कच्छिन्न इवान्ततः ।
समपृष्ठेन्दुयुक्तेऽद्रौ गिरिदुर्गावनिर्भवेत् ॥३७॥
कण्टकिद्रुमनीरन्ध्रनद्धे साम्भसि कानने ।
गूढप्रवेशमार्गे भूर्मूलदुर्गेति कीर्तिता ॥३८॥
द्वीपेषु स्वादुतोयेषु वह्वगाधजला बहिः ।
रम्यावकाशदेशा स्याज्जलदुर्गा च मेदिनी ॥३९॥
स्निग्धाः सारभृतः शुद्धाः प्रदक्षिणजलाशयाः ।
बहूदकास्तरुच्छन्ना निबिडाः प्रागुदक्प्लवाः ॥४०॥
दूर्वासस्यौषधीमुञ्जकुरून्दकुशवल्कलैः ।
परितः परिणद्धाश्च स्वादुस्वच्छस्थिरोदकाः ॥४१॥
वास्तुयज्ञामरस्थानाद्यारामोद्यानसंभृताः ।
तटाकवापीस्थानैश्च याः समन्तादलङ्कृताः ॥४२॥
या वाहनानां सुखदा मिथुनानां रतिप्रदाः ।
पुरार्थं ताः प्रशस्यन्ते भूमयो जनितश्रियः ॥४३॥
कुङ्कुमागुरुकर्पूरस्पृक्कैलाचन्दनादिभिः ।
सुगन्धा मिश्रितैरेभिः पृथक्स्थैर्वा वसुन्धरा ॥४४॥
कल्हारपाटलाम्भोजमालतीचम्पकोत्पलैः ।
स्थलाम्बुप्रभवैश्चान्यैः सुगन्धा कुसुमैस्तथा ॥४५॥

गोमूत्रगोमयक्षीरदधिमध्वाज्यगन्धभाक् ।
समानगन्धा मदिरामाध्वीकेभमदासवैः ।।४६।।
शालिपिष्टकगन्धैश्च धान्यगन्धैश्च या तथा ।
प्रशस्ताखिलवर्णानामीदृग्गन्धा वसुन्धरा ।।४७।।
सिता रक्ता च पीता च कृष्णा चैव क्रमान्मही ।
विप्रादीनां हि वर्णानां सर्वेषामथवा हिता ।।४८।।
स्वादुः कषाया तिक्ता च कटुका चेत्यनुक्रमात् ।
वर्णानां स्वादतः शस्ता सर्वेषां मधुराथवा ।।४९।।
घर्मागमे हिमस्पर्शा या स्यादुष्णा हिमागमे ।
प्रावृष्युष्णहिमस्पर्शा सा प्रशस्ता वसुन्धरा ।।५०।।
मृदङ्गवल्लकीवेणुदुन्दुभीनां समा ध्वनौ ।
द्विपाश्वाब्धिसमस्वाना चेति स्युर्भूमयः शुभाः ।।५१।।
इदानीमप्रशस्तानां भुवां लक्ष्माभिदध्महे ।
पुरादिसन्निवेशार्थं परित्याज्या भवन्ति याः ।।५२।।
भस्माङ्गारकपालास्थितुषकेशविषाश्मभिः ।
मूषकोत्करवल्मीकशर्कराभिश्च निर्भरा ।।५३।।
रूक्षा प्ररोहिणी निम्ना भङ्गुरा सुषिरोषरा ।
वामावर्तजलास्राविण्यसारा विषमोन्नता ।।५४।।
कटुकण्टकिनिःसारशुष्कनिष्फलपादपाः ।
क्रव्यात्पक्षिसमाकीर्णा कृमिकीटवती च या ।।५५।।
सुकृतान्यपि भोज्यान्नभक्ष्यपानानि तत्क्षणात् ।
यस्यां विनाशमायान्ति सह तूर्यादिनिस्वनैः ।।५६।।
सरित् पूर्ववहा यस्यां पुरार्थं तामपि त्यजेत् ।
बहुनाऽपि यतस्तत्र कालेनायाति सा पुनः ।।५७।।
वसासृङ्मज्जविण्मूत्रमलकोशपतत्रिणाम् ।
समगन्धां त्यजेदुर्वीं तैलस्य च शवस्य च ।।५८।।
सदैव धूम्रवर्णा या मिश्रवर्णाथवा मही ।
विवर्णा रूक्षवर्णा वा सा न स्यादिष्टदायिनी ।।५९।।
तिक्ताम्ललवणा चापि भूमिर्या स्वेदला भवेत् ।
तां लोकविद्वेषकरीं त्यजेत् पुरनिवेशने ।।६०।।
या रूक्षखरसंस्पर्शा सदैवोष्णा हिमाथवा ।
अनिष्टसुखसंस्पर्शा या स्यात् तामपि सन्त्यजेत् ।।६१।।

क्रोष्टूष्ट्रश्वखरस्वाना या च निर्झरनिस्वना ।
भिन्नभाण्डसमक्रूरध्वनितापि च नेष्यते ॥६२॥
इति गन्धादिभिर्भूमिः कथितेयं शुभाशुभा ।
हलेन कृष्यमाणायां भूमौ काष्ठे समुद्धृते ॥६३॥
विद्यात् भयं वह्निभवमिष्टकायां धनागमम् ।
पाषाणेषु तु कल्याणं कुलप्रध्वंसमस्थिषु ॥६४॥
सरीसृपेषु सर्वेषु स्तेनेभ्यो भयमादिशेत् ।
अनूषरा बहुतृणा शस्ता स्निग्धोत्तरप्लवा ॥६५॥
प्रागीशानप्लवा सर्वप्लवा वा दर्पणोदरा ।
शुभेऽह्न्युपोषितः स्नातः शुचिः शुक्लस्रगम्बरः ॥६६॥
स्वस्ति विप्रान् वाचयित्वा वास्तुदेवान् समर्च्य च ।
करप्रमाणं कुर्वीत खातं तद्भूमिमध्यगम् ॥६७॥
ततस्तन्मृदमाकृष्य तत् तयैवानुपूरयेत् ।
खाताधिकमृदुक्ता भूः श्रेष्ठा मध्या च तत्समा ॥६८॥
प्रहीणखातमृत् क्षोणी हीना शस्ता न सा नृणाम् ।
खन्यमाने यदा खाते तन्मृदोऽन्तर्विलोक्यते ॥६९॥
मणिशङ्खप्रवालादि तदातिश्रेयसी क्षितिः ।
सापि प्रशस्यते भूमिर्यस्यां स्युः खातपांसवः ॥७०॥
तुषकेशोपलाङ्गारभस्मास्थिलववर्जिताः ।
भृत्वाद्भिः खातमापूर्णं तस्मिन् पदशतं व्रजेत् ॥७१॥
तावच्चेदागमेऽम्भः स्यात् तदा भूः सार्वकामिकी ।
मध्यमात्र प्रहीणे स्यात् ततो हीनतरेऽधमा ॥७२॥
खाते सितादिमाल्यानि यस्यां निश्युषितानि च ।
यद्वर्णानि न शुष्यन्ति सा तद्वर्णेष्टदा मही ॥७३॥
खातस्योदक्प्रभृतिषु दिक्षु प्रज्वालयीत वा ।
दीपान् यस्यां चिरं तिष्ठेत् तद्वर्णेष्टप्रदा हि सा ॥७४॥
इत्येवं कीर्त्तिताः कार्त्स्न्याल्लक्ष्मभिः पुरभूमयः ।
खर्वटग्रामखेटानामेता एव स्मृता हिताः ॥७५॥
वर्णिनां वर्णधाम्नां च शिबिराणां च सर्वदा ।
प्रासादयज्ञवाटानमेता एवेष्टदा भुवः ॥७६॥
इत्येवमादिभिरिमाः शुभलक्ष्मयुक्ताः
भूम्यः शुभा निगदिता नगरादिहेतोः ।

आभ्यः परेण बहुधा परिकल्प्यमानं
ब्रूमस्त्रिधा स्थितवतोऽपि करस्य मानम् ॥७७॥

इति श्रीमहाराजाधिराजभोजदेवविरचिते समराङ्गणसूत्रधारा-
परनाम्नि वास्तुशास्त्रे भूमिपरीक्षा नाम दशमोऽध्यायः

टिप्पणं षट्चत्वारिंशपृष्ठीयम्—मध्यपर्वत एकस्मिन् पार्श्वगणनया प्रान्तसंयुक्तानि चत्वारि पर्वाणि भवन्ति। मध्यादेव परस्मिन् पार्श्वे समध्यमपर्ववत्वात् पञ्च भवन्ति।

मध्ये ब्रह्मा। ततो वामे पर्वणि वह्निः दक्षिणे पर्वणि यमः, पुनर्वामे विश्वकर्मा दक्षिणे वरुणः, पुनर्वामे वायुः दक्षिणे धनदः; पुनर्वामे रुद्रो दक्षिणे विष्णुः। ततस्तु क्रमेण गणनायां रुद्रो वायुर्विश्वकर्मा वह्निर्विधाता कालस्तोयेशः कुबेरो विष्णुरिति पर्वदेवता भवन्ति।

हस्त-लक्षणम्

हेतुः समस्तवास्तूनामाधारः सर्वकर्मणाम् ।
मानोन्मानविभागादिनिर्णयैकनिबन्धनम् ॥१॥
परिध्युदयविस्तारदैर्घ्याणां स्युरमी यतः ।
ज्येष्ठमध्याधमा भेदा यं च ज्ञात्वा न मुह्यति ॥२॥
इदानीं तस्य हस्तस्य सम्यङ् निश्चयसंयुतम् ।
कथ्यते त्रिविधस्यापि लक्षणं शास्त्रदर्शितम् ॥३॥
रेण्वष्टकेन वालाग्रं लिक्षा स्यादष्टभिस्तु तैः ।
भवेद् यूकाष्टभिस्ताभिर्यवमध्यं तदष्टकात् ॥४॥
अष्टाभिः सप्तभिः षड्भिरङ्गुलानि यवोदरैः ।
ज्येष्ठमध्यकनिष्ठानि तच्चतुर्विंशतिः करः ॥५॥
सोऽष्टभिः पर्वभिर्युक्तः करः कार्यो विजानता ।
करस्यार्धं चतुःपर्व शेषं स्याद् भक्तमङ्गुलैः ॥६॥
तत्राग्रे पर्वरेखाः स्युस्तिस्रः पुष्पकभूषिताः ।
शेषास्वङ्गुलरेखासु पुष्पाणि विदधीत न ॥७॥
अत्रार्धे मध्यतः कार्यं द्वेधा पञ्चममङ्गुलम् ।
मध्यं त्रिधाष्टमं कार्यं चतुर्धा द्वादशं ततः ॥८॥
हस्तः स्वाङ्गुलमानेन विधेयाङ्गुल (मि?इ) ष्यते ।
तत् सार्धं द्विगुणं वापि बाहुल्यं तु तदर्धतः ॥९॥
कथितः करभेदोऽयमङ्गुलानां विभेदतः ।
तस्य निर्माणदारूणि देवताश्च प्रचक्ष्महे ॥१०॥
खदिराञ्जनवंशादि श्लक्ष्णं हीरं मनोरमम् ।
सारवच्च भवेदिष्टं दारु हस्तप्रकल्पने ॥११॥
ग्रन्थिलं लघु निर्दग्धं जीर्णं विस्फुटितं तथा ।
अदृढं कोटराक्रान्तं दारु हस्ताय नेष्यते ॥१२॥
त्रिविधस्याप्यथैतस्य पर्वरेखासु देवताः ।
मध्यादारभ्य विज्ञेयाः क्रमेण नव वच्मि ताः ॥१३॥

आस्यः परेण बहुधा परिकल्प्यमानं
ब्रूमस्त्रिधा स्थितवतोऽपि करस्य मानम् ॥७७॥

इति श्रीमहाराजाधिराजभोजदेवविरचिते समराङ्गणसूत्रधारा-
परनाम्नि वास्तुशास्त्रे भूमिपरीक्षा नाम दशमोऽध्यायः

टिप्पणं षट्चत्वारिंशपृष्ठीयम्—मध्यपर्वत एकस्मिन् पार्श्वगणनया प्रान्तसंयुक्तानि चत्वारि पर्वाणि भवन्ति। मध्यादेव परस्मिन् पार्श्वे समध्यमपर्ववत्वात् पञ्च भवन्ति।

मध्ये ब्रह्मा। ततो वामे पर्वणि वह्निः दक्षिणे पर्वणि यमः, पुनर्वामे विश्वकर्मा दक्षिणे वरुणः, पुनर्वामे वायुः दक्षिणे धनदः; पुनर्वामे रुद्रो दक्षिणे विष्णुः। ततस्तु क्रमेण गणनायां रुद्रो वायुर्विश्वकर्मा वह्निर्विधाता कालस्तोयेशः कुबेरो विष्णुरिति पर्वदेवता भवन्ति।

हस्त-लक्षणम्

हेतुः समस्तवास्तूनामाधारः सर्वकर्मणाम् ।
मानोन्मानविभागादिनिर्णयैकनिबन्धनम् ॥१॥
परिध्युदयविस्तारदैर्घ्याणां स्युरमी यतः ।
ज्येष्ठमध्याधमा भेदा यं च ज्ञात्वा न मुह्यति ॥२॥
इदानीं तस्य हस्तस्य सम्यङ् निश्चयसंयुतम् ।
कथ्यते त्रिविधस्यापि लक्षणं शास्त्रदर्शितम् ॥३॥
रेण्वष्टकेन वालाग्रं लिक्षा स्यादष्टभिस्तु तैः ।
भवेद् यूकाष्टभिस्ताभिर्यवमध्यं तदष्टकात् ॥४॥
अष्टाभिः सप्तभिः षड्भिरङ्गुलानि यवोदरैः ।
ज्येष्ठमध्यकनिष्ठानि तच्चतुर्विंशतिः करः ॥५॥
सोऽष्टभिः पर्वभिर्युक्तः करः कार्यो विजानता ।
करस्यार्धं चतुःपर्व शेषं स्याद् भक्तमङ्गुलैः ॥६॥
तत्राग्रे पर्वरेखाः स्युस्तिस्रः पुष्पकभूषिताः ।
शेषास्वङ्गुलरेखासु पुष्पाणि विदधीत न ॥७॥
अत्रार्धे मध्यतः कार्यं द्वेधा पञ्चममङ्गुलम् ।
मध्यं त्रिधाष्टमं कार्यं चतुर्धा द्वादशं ततः ॥८॥
हस्तः स्वाङ्गुलमानेन विधेयाङ्गुल (मि?इ) ष्यते ।
तत् सार्धं द्विगुणं वापि बाहुल्यं तु तदर्धतः ॥९॥
कथितः करभेदोऽयमङ्गुलानां विभेदतः ।
तस्य निर्माणदारूणि देवताश्च प्रचक्ष्महे ॥१०॥
खदिराञ्जनवंशादि श्लक्ष्णं हीरं मनोरमम् ।
सारवच्च भवेदिष्टं दारु हस्तप्रकल्पने ॥११॥
ग्रन्थिलं लघु निर्दग्धं जीर्णं विस्फुटितं तथा ।
अदृढं कोटराक्रान्तं दारु हस्ताय नेष्यते ॥१२॥
त्रिविधस्याप्यथैतस्य पर्वरेखासु देवताः ।
मध्यादारभ्य विज्ञेयाः क्रमेण नव वच्मि ताः ॥१३॥

*ब्रह्मा वह्निर्यमो विश्वकर्मा नाथश्च पाथसाम् ।
वायुर्धनाधिपो रुद्रो विष्णुश्चाग्रे जगत्पतिः ॥१४॥
वास्तुद्रव्यविभागेषु यानेषु च विशेषतः ।
प्रारभेत यतो मानं कल्पयेद्द देवतास्ततः ॥१५॥
विद्धैश्च द्रव्यमध्यैश्च देवताभिश्च पीडिते ।
प्रत्येकं त्रिदशस्थाने यथोक्तं फलमादिशेत् ॥१६॥
शिरोर्त्तिरनलप्लोषो मरणं स्थपतेर्वधः ।
अतिसारो मरुद्व्याधिरर्थभ्रंशो भयं नृपात् ॥१७॥
कुलपीडा च महती कर्तृकारकयोरिति ।
यथाक्रमामी दोषा ब्रह्मादीनां निपीडनात् ॥१८॥
ब्रह्मानलकयोर्मध्ये यदा हस्तं तु धारयेत् ।
कर्मस्वधिगतस्तेषां पुत्रलाभो भविष्यति ॥१९॥
कर्मणः सुष्ठुनिष्पत्तिस्स्थपतेर्भोग्यमक्षयम् ।
ब्रह्मा यमस्तयोर्मध्ये यदा हस्तं तु धारयेत् ॥२०॥
कर्ता सशिल्पिकश्चैव न चिरेण विनश्यति ।
विश्वानलकयोर्मध्ये हस्तसूत्रं यदा धृतम् ॥२१॥
सुष्ठुकर्मणि मध्यान्तं निष्पन्ने पुरवृद्धिता ।
यमजलदयोर्मध्ये मध्यमं च विनिर्दिशेत् ॥२२॥
पवनो विश्वकर्मा चोभयोर्मध्ये च धारणम् ।
यदा तु तत्र कर्मान्तं शुभं तत्सर्वकामदम् ॥२३॥
नीरधनदयोर्मध्ये मध्यमं च विनिर्दिशेत् ।
एषां मध्ये यदा वत्स ! हस्तं तत्र यदा धृतम् ॥२४॥
अनावृष्टिभयं लोके देशभङ्गो न संशयः ।
रुद्रपवनयोर्मध्ये रुचिहस्तं तु धारयेत् ॥२५॥
तत्र लक्ष्मीवतस्तस्य कार्यसिद्धिर्न संशयः ।
विष्णुधनदयोर्मध्ये यदा पाणिकरायतः ॥२६॥
विविधास्तत्र भोगाश्च प्रजायन्ते नरस्य हि ।
ज्येष्ठादीनामथैतेषां संज्ञाभेदो विधीयते ॥२७॥
यच्च येन भवेद्द द्रव्यं मेयं तदपि कीर्त्यते ।
यवाष्टाकाङ्गुलैः क्लृप्तः प्रकर्षेणायतः किल ॥२८॥

---

* टिप्पणमत्रत्यं चतुश्चत्वारिंशे (४४) पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

ज्येष्ठो हस्तः स विद्वद्भिः प्रोक्तः प्राशयसंज्ञितः ।
यः पुनः कल्पितः सप्तयवक्लृप्तैरिहाङ्गुलैः ॥२९॥
तज्ज्ञैः स मध्यमो हस्तः साधारण इति स्मृतः ।
मात्रेत्यल्पं यतः प्रोक्तं हस्तश्च शय उच्यते ॥३०॥
तेन मात्राशयः स स्याद्धस्तो यः षड्यवांगुलः ।
विभागायामविस्ताराः खेटग्रामपुरादिषु ॥३१॥
प्रासादवेश्मपरिखाद्वाररथ्यासभादिषु ।
मार्गाश्च निर्गमा (ये?श्चै) षां सीमक्षेत्रान्तराणि च ॥३२॥
वनोपवनभागाश्च देशान्तरविभक्तयः ।
योजनक्रोशगव्यूतिप्रमाणमपि चाध्वनः ॥३३॥
प्राशयेन प्रमातव्याः खातक्रकचराशयः ।
तलोच्छ्रयान् मूलपादान् जलोद्देशानधः क्षितेः ॥३४॥
तथा दोलाम्बुशखादि पातमानविनिर्णयम् ।
शैलखातनिकेतानि सुरुङ्गामानमान्तरम् ॥३५॥
साधारणेन वाटचध्वमानं च परिकल्पयेत् ।
आयुधानि धनुर्दण्डान् यानं शयनमासनम् ॥३६॥
प्रमाणं कूपवापीनां गजानां वाजिनां नृणाम् ।
अरघट्टेक्षुयन्त्राणि युगयूपहलानि च ॥३७॥
शिल्प्युपस्करनौछत्रध्वजातोद्यानि यानि च ।
वृसीधर्मोपकरणपटवानादिकं च यत् ॥३८॥
नल्वदण्डांस्तथामात्राशयहस्तेन मापयेत् ।
भेदत्रयान्वितमपि प्रोक्तं हस्तस्य लक्षणम् ॥३९॥
संज्ञाभेदोऽथ सामान्यमानानां प्रतिपाद्यते ।
स्यादेकमङ्गुलं मात्रा कला प्रोक्ताङ्गुलद्वयम् ॥४०॥
पर्व त्रीण्यङ्गुलान्याहुर्मुष्टिः स्याच्चतुरङ्गुला ।
तलं स्यात् पञ्चभिः षड्भिः करपादाङ्गुलैर्भवेत् ॥४१॥
सप्तभि (र्दृ?र्दि) ष्टिरष्टाभिरङ्गुलैस्तूणिरिष्यते ।
प्रादेशो नवभिस्तैः स्याच्छ्यतालो दशाङ्गुलः ॥४२॥
गोकर्ण एकादशभिर्वितस्तिर्द्वादशाङ्गुला ।
चतुर्दशभिरुद्दिष्टः पादो नाम तथाङ्गुलैः ॥४३॥
रत्निः स्यादेकविंशत्या स्यादरत्निः करोन्मितः ।
द्वाचत्वारिंशता किष्कुरङ्गुलैः परिकीर्तितः ॥४४॥

चतुरुत्तरयाशीत्या व्यामः स्यात् पुरुषस्तथा ।
षण्णवत्याङ्गुलैश्चापं भवेन्नाडीयुगं तथा ।।४५।।
शतं षडुत्तरं दण्डो नल्वस्त्रिंशद्धनुर्मितः ।
क्रोशो धनुःसहस्रं तु गव्यूतं तद्द्वयं विदुः ।।४६।।
चतुर्गव्यूतमिच्छन्ति योजनं मानवेदिनः ।
एकं दश शतमस्मात् सहस्रमनु चायुतम् ।।४७।।
नियुतं प्रयुतं तस्मादर्बुदन्यर्बुदे अपि ।
वृन्दखर्वनिखर्वाणि शङ्कुपद्माम्बुराशयः ।।४८।।
ततः स्याम्मध्यमन्त्यं च परं चापरमप्यतः ।
परार्धं चेति विज्ञेयं दशवृद्धयोत्तरोत्तरम् ।।४९।।
सङ्ख्यास्थानानि कथितान्येवमेतानि विंशतिः ।
इदानीं कालसंख्यायाः प्रमाणमभिधीयते ।।५०।।
दृङ्निमेषो निमेषः स्यात् तैः पञ्चदशभिः स्मृता ।
काष्ठा ताभिः कला ताभिर्मुहूर्तस्तैरहर्निशम् ।।५१।।
त्रिंशतैतत् त्रिकं विद्यात् क्रमादित्युत्तरोत्तरम् ।
अहोरात्रैः पुनः पञ्चदशभिः पक्ष उच्यते ।।५२।।
पक्षद्वयेन मासः स्याद् भवेन्मासद्वयादृतुः ।
ऋतुत्रयं स्यादयनं वत्सरस्त्वयनद्वयम् ।।५३।।
दशधायमिति प्रोक्तः कालः कालविदां वरैः ।।५४½।।
इत्युक्तमेतदखिलं करमानमत्र
सम्यक्तया निगदितापि च कालसङ्ख्या ।
अन्तःपुरं जनपदामरधाममार्गै-
राचक्ष्महे *नगरसंप्रविभागमत्र ।।५५।।

इति श्रीमहाराजाधिराजभोजदेवविरचितसमराङ्गणसूत्रधारापरनाम्नि वास्तुशास्त्रे हस्तलक्षणंनामैकादशोऽध्यायः

---

* टि०—नगरसंप्रविभागं नाम पुरनिवेशाध्यायस्तु संस्करणेऽस्मिन् दूरे तिष्ठति । द्वात्रिंशेऽध्याये नगरसंप्रविभागो वक्ष्यमाणो भविष्यति ।

आयादि-निर्णयः

इदानीमभिधास्यामः सूत्रपातविधेः क्रमम् ।
शस्ते मासि सिते पक्षे विदध्यात् तं शुभेऽहनि ॥१॥
चैत्रे शोकाकुलो भर्ता वैशाखे च धनान्वितः ।
ज्येष्ठे गृही विपद्येत नश्यन्ति पशवः शुचौ ॥२॥
श्रावणे धनवृद्धिः स्यान्नभस्ये न वसेद् गृहे ।
कलहश्चाश्विने मासि भृत्या नश्यन्ति कार्त्तिके ॥३॥
मार्गशीर्षे धनप्राप्तिः सहस्ये कामसम्पदः ।
माघे वह्निभयं चैव फाल्गुने श्रीरनुत्तमा ॥४॥
द्वितीया पञ्चमी मुख्या सप्तमी नवमी तथा ।
एकादशीत्रयोद (श्यस्ति?श्यो ति) थयः स्युः शुभावहाः ॥५॥
चन्द्राताराबलं भर्तुरनुकूलं च शस्यते ।
इयं हि सूत्रपाताख्या क्रिया प्रासादकर्मणि ॥६॥
कार्या पुरनिवेशे च प्रारम्भे भवनस्य च ।
शिलानिवेशने द्वारस्तम्भोच्छ्रयादिकेषु च ॥७॥
आद्रियेत सिते पक्षे शोभने लग्न एव हि ।
रवौ कन्यातुलालिस्थे गृहं वरुणदिङ्मुखम् ॥८॥
न कुर्याद् तद्धि शून्यं स्यान्न च वृद्धिर्भवेत् प्रभोः ।
न दक्षिणमुखं कुम्भमृगधन्विस्थिते रवौ ॥९॥
कुर्वीत निष्फलं तत् स्यान्नृपदण्डवधादिकृत् ।
न मीनवृषमेषस्थे कुर्वीत प्राङ्मुखं रवौ ॥१०॥
तद् धनघ्नं कलिक्षुद्रराजचौरार्तिकृद् यतः ।
रवौ मिथुनसिंहस्थे न कर्किस्थेऽप्युदङ्मुखम् ॥११॥
कुर्यात् तद्धि दरिद्रत्वं दद्याज्ज्वरणदासताम् ।
आयव्ययांशकर्क्षाणि प्रवक्ष्यामोऽथ वेश्मनाम् ॥१२॥
गृहमानवशात् सम्यक् कर्तुः स्थानबलाबलम् ।
नगरे वा पुरादौ वा दण्डैर्मानं विधीयते ॥१३॥

तदलाभे करैः कार्यं सम्यगायविशुद्धये ।
यत्र हस्तैर्मितिः क्षेत्रे तत्रायो हस्तसंश्रितः ॥१४॥
क्षेत्रालाभे तु तत्रैव ग्राह्यः स स्यादिहाङ्गुलैः (?) ।
अङ्गुलैस्तु मिते क्षेत्रे सोऽङ्गुलैस्तदलाभतः ॥१५॥
पादैर्वाथ यवैर्वापि ग्राह्यः क्षेत्रानुसारतः ।
गृहेषु कर्महस्तेन मानं स्वामिकरेण वा ॥१६॥
देवतानां तु धिष्ण्येषु कर्महस्तेन केवलम् ।
दैर्घ्यं हन्यात् पृथुत्वेन हरेद् भागं ततोऽष्टभिः ॥१७॥
यच्छेषमायं तं विद्याच्छास्त्रदृष्टं ध्वजादिकम् ।
ध्वजो धूमोऽथ सिंहश्च श्वा वृषः खरकुञ्जरौ ॥१८॥
ध्वाङ्क्षश्चेति त उद्दिष्टाः प्राच्याद्यासु प्रदक्षिणाम् ।
अन्योऽन्याभिमुखास्ते च कामं स्वच्छन्दचारिणः ॥१९॥
पूर्वाचार्यैः समुद्दिष्टाः आयवृद्धिविधायकाः ।
वृषसिंहगजाः शस्ताः प्रासादपुरवेश्मसु ॥२०॥
ध्वजेऽर्थलाभः सन्तापो धूमे भोगो मृगाधिपे ।
कलिः शुनि धनं धान्यं वृषे स्त्रीदूषणं खरे ॥२१॥
गजे भद्राणि दृश्यन्ते ध्वाङ्क्षे तु मरणं ध्रुवम् ।
वृषस्थाने गजं कुर्यात् सिंहं वृषभहस्तिनोः ॥२२॥
न कुर्याद् वृषमन्यत्र शस्यते सर्वतो ध्वजः ।
कल्याणं कुरुते सिंहो ब्राह्मणस्य विशेषतः ॥२३॥
क्षत्रियस्य गजः शस्तो वृषभः शस्यते विशः ।
शूद्रस्य ध्वज एवैकः शस्यतेऽर्थप्रदः सदा ॥२४॥
एवमेते गृहादीनामायाः सर्वे प्रकीर्तिताः ।
प्रदद्यादासने सिंहमातपत्रेषु तु ध्वजम् ॥२५॥
चिह्नेष्वपि च सर्वेषु चामरव्यजनादिषु ।
सिंहं गजं वा शस्त्रेषु रथेषु कवचेषु च ॥२६॥
सार्यश्वगजपर्याणेष्विभं वृषभमेव च ।
अर्थधारणपात्रेषु शयनेषु मतङ्गजम् ॥२७॥
याने च वाहने चैव मतिमान् योजयेद् गजम् ।
प्रासादप्रतिमालिङ्गपीठमण्डपवेदिषु ॥२८॥
कुण्डेषु च ध्वजं दद्यात् देवोपकरणेषु च ।
आयो गृहवदुद्वाहवेदीमण्डपयोर्भवेत् ॥२९॥

महानसे वृषं दद्याज्जलाधारे जलाशये ।
स्थाल्यां भोजनपात्रे च कोष्ठागारेऽन्नधारणे ॥३०॥
एतद्गृहे तथा दद्याद् गृहोपकरणेषु च ।
वृषभं गजशालायां प्रदद्याद् गजमेव वा ॥३१॥
वृषं तुरगशालासु गोशालागोकुलेषु च ।
गजाश्ववृषशालासु सिंहं यत्नेन वर्जयेत् ॥३२॥
अधमानां खरध्वाङ्क्षधूमश्वानः शुभावहाः ।
धूमोऽग्निजीविनां शस्तो ध्वाङ्क्षः सन्न्यासिनां हितः ॥३३॥
स्वगणानां श्वपाकानां स्ववेश्मानां खरः शुभः ।
नटनर्तकवेश्मेषु पण्यस्त्रीणां खरः शुभः ॥३४॥
कुलालरजकादीनां तथा गर्दभजीविनाम् ।
गृहादिषु क्षेत्रफलं गणयेदष्टभिर्भजेत् ॥३५॥
त्रिघनेन भजेच्छेषं नक्षत्रेऽष्टहृते व्ययः ।
पिशाचो राक्षसो यक्ष इति त्रेधा व्ययो मतः ॥३६॥
साम्याधिक्यन्यूनताभिरायतः स्याद् यथाक्रमम् ।
व्ययं क्षेत्रफले क्षिप्त्वा गृहनामाक्षराणि च ॥३७॥
भागं त्रिभिर्हरेत् तत्र यच्छेषं सोंऽशको भवेत् ।
चतुरङ्गो यथा मन्त्रो मुख्यो लग्ने नवांशकः ॥३८॥
तथा गृहादिषु प्रोक्तं मुख्यत्वेनांशकत्रयम् ।
इन्द्रो यमश्च राजा च त्रयो नामभिरंशकाः ॥३९॥
स्वनामतुल्यफलदा विज्ञातव्यास्त्रयोऽपि च ।
गणयेत् स्वामिनक्षत्राद् यावत् स्याद् भवनस्य भम् ॥४०॥
नवभिर्भाजिते तस्मिञ् शेषं तारा प्रकीर्तिता ।
जन्मसम्पद्विपत्क्षेमपापसाधकनैधनीः ॥४१॥
मैत्रीपरममैत्र्यौ च प्राहुः संज्ञाः समाः फले ।
त्रिसप्तपञ्चमीर्भर्तुर्गृहतारा विवर्जयेत् ॥४२॥
आद्याद्वितीयाष्टम्यस्तु ताराः स्युरिह मध्यमाः ।
तथा ऋक्षेऽपि चानिष्टे चन्द्रेऽष्टमगतेऽपि च ॥४३॥
नयते दुरितं तारा चतुःषण्णवती (?) नृणाम् ।
सुरराक्षसमर्त्याख्या ऋक्षाणां स्युर्गणास्त्रयः ॥४४॥
यद्गणर्क्षो भवेद् भर्ता तद्गणर्क्षं गृहं शुभम् ।
मृगाश्विरेवतीस्वात्यो मैत्रं पुष्यपुनर्वसू ॥४५॥

हस्तः श्रवण इत्येष देवाख्यो नवको गणः ।
विशाखा कृत्तिकाश्लेषा नैर्ऋतं वारुणं मघा ।।४६।।
चित्रा ज्येष्ठा धनिष्ठेति नवको राक्षसो गणः ।
आर्द्राभरण्यो रोहि (ण्यौ?ण्या) तिस्रः पूर्वास्तथोत्तराः ।।४७।।
इति नक्षत्रनवकं विज्ञेयं मानुषे गणे ।
गणसाम्यं शुभा तारा यस्याया (तृ?च्च) व्ययोऽल्पकः ।।४८।।
हितोंऽशकश्च तद्वेश्म भर्तुः शुभफलप्रदम् ।
आयो व्ययश्च योनित्वं ताराश्च भवनांशकाः ।।४९।।
गृहनामेति चिन्त्यानि करणानि गृहस्य षट् ।
त्रिभिः शुभैः शुभं वेश्म द्वाभ्यामेकेन चाशुभम् ।।५०।।
करणैश्चतुराद्यैस्तु शुभैरतिशुभं भवेत् ।
न समायव्ययं वेश्म नाव्ययं नाधिकव्ययम् ।।५१।।
न द्वितीयांशमसदृग्योनिभं च न कारयेत् ।
भर्तृतुल्याभिधानं च गृहं दूरात् परित्यजेत् ।।५२।।
समसप्तकमेकर्क्षं तृतीयैकादशं तथा ।
चतुर्थदशकं चेति कर्तव्यं मन्दिरं सदा ।।५३।।
षट्कोष्ठकं त्रिकोणं च वर्ज्यं द्विर्द्वादशं तथा ।
षट्कोष्ठके मृतिर्दैन्यं वियोगश्च भवेद् गृहे ।।५४।।
त्रिकोणे वसतां दुःखं वैधव्यं च प्रजायते ।
द्विर्द्वादशे पुत्रपौत्रगुरुबन्धुधनक्षयः ।।५५।।
हृतेऽष्टभिः क्षेत्रफले खनेत्रशशिभाजिते ।
शेषं जीवितमेतस्मिन् पञ्चभक्ते भवेन्मृतिः ।।५६।।
सभुजं सहषड्दारु मुखमण्डपसंयुतम् ।
आयामतः पृथुत्वाच्च मानं कृत्वा विभाजयेत् ।।५७।।
सर्वतः शोधितं वास्तु यच्च सम्यङ्मितं भवेत् ।
स्वामिनस्तद् भवेद् धन्यं स्थपतेश्च यशस्करम् ।।५८।।
अर्चितं वर्धते वास्तु नारीभिः पशुभिर्नरैः ।
कीर्त्यायुर्धनधान्यैश्च प्रमोदैस्तु महोत्सवैः ।।५९।।
मेरुश्च खण्डमेरुश्च पताका सूचिका तथा ।
उद्दिष्टं नष्टमिति षट् छन्दांसीह प्रचक्षते ।।६०।।
एकाद्येकोत्तरान् कोष्ठान् विन्यसेदिच्छयात्मनः ।
आद्यादारभ्य तद्वृद्धिर्यथा स्यात् पार्श्वयोः समम् ।।६१।।

मेरोरेकाधिका संख्या शरावस्यैव चाकृतिः ।
प्रथमे कोष्ठके रूपमन्तं यावच्च पार्श्वयोः ॥६२॥
आसनोर्ध्वस्थयोर्न्यस्येन्मध्ये सङ्कलितं पृथक् ।
तस्मिन्निष्टविकल्पानां सङ्ख्या स्यादन्त्यपंक्तिगा ॥६३॥
खण्डमेरुं तु विन्यस्येत् तद्वदेवैकपार्श्वतः ।
प्रवृद्धैः कोष्ठकैस्तत्राप्यङ्काः प्राग्वत् फलं तथा ॥६४॥
अथापरः खण्डमेरुः कोष्ठांस्तत्रेष्टसङ्ख्यया ।
कृत्वैकापचितान् वामविभागापचितानधः ॥६५॥
एकाद्येकोत्तरानङ्कानाद्यपङ्क्तौ निवेशयेत् ।
अन्यासु पङ्क्तिष्वाप्रान्तं शून्या (न्या?ना) द्येषु कल्पयेत् ॥६६॥
द्वितीयेषु च कोष्ठेषु तासामेकैकमावयेत् (?) ।
द्वितीयायां तृतीयादिकोष्ठकेषु यथाक्रमम् ॥६७॥
विकर्णयोगजानन्यानूर्ध्वाधोयोगसंभवान् ।
फलं विकर्णयोगोत्थमेकस्मिन् परिकल्पयेत् ॥६८॥
एकाधिकानभीष्टायाः संख्यायास्तिर्यगालिखेत् ।
कोष्ठाने (कांच?तांश्च) रूपादींस्तन्मध्ये द्विगुणोत्तरान् ॥६९॥
एकोनं पृष्ठतस्तेषामेकं द्विगुणमग्रतः ।
नातिक्रामेत् परां सङ्ख्यां पताकाछन्द उच्यते ॥७०॥
तद्विनेष्टाद्यगा सङ्ख्येत्येकाद्यंस्तैस्ततो गृहे ।
न्यस्ताङ्कसङ्ख्याः सङ्ख्याः स्युरलिन्दाद्यैः प्रकल्पिताः ॥७१॥
एकैकमिष्टस्थानेषु लिखेत् सैकेष्वतः परम् ।
अन्त्या (द?द्द) ते पूर्वपूर्वयुक्तेनायोजयेत परम् ॥७२॥
अन्त्यादारभ्य तद्वनावेकाद्येषु (?) च पर्ययात् ।
अलिन्दादिषु यत्र स्यात् सङ्ख्या सूचीं तु तां विदुः ॥७३॥
उद्दिष्टे स्थापयेत् सङ्ख्यामुद्दिष्टां सम्भ (वे?जे) च्च ताम् ।
दलयेद् रूपयुक्तां तु दलयेन्नाम सम्भवेत् (?) ॥७४॥
लघुस्वरूपदलने सैकार्धे करणे गुरुः ।
यावदिष्टपदाप्तिः स्याल्लघवोऽलिन्दकोदयः ॥७५॥
कृत्वा छन्दः समुद्दिष्टं तदन्ते लघुनि द्विकम् ।
न्यसेदेकं गुरुणां च द्विगुणं द्विगुणं ततः ॥७६॥
व्यत्ययाल्लघुनः स्थाने द्विगुणादेककं गुरोः ।
कुर्यात् तमाद्यस्थानाङ्कसंख्यं नष्टे गृहं भवेत् ॥७७॥

प्राप्तस्यैकं कोष्ठमेकैकवृद्ध्या न्यस्येदूर्ध्वं पङ्क्तयो यावदिष्टाः ।
इष्टानेकादींल्लिखेदानुपूर्व्या कर्णेनाधः शून्यरूपे च दद्यात् ।।७८।।

कर्णस्थाङ्कश्लेषतोऽङ्को भवेद्
यस्तं विन्यस्येत् कोष्ठकेषु क्रमेण ।
उद्दिष्टाङ्को भद्रसङ्ख्यानि मध्ये
याभ्याः कर्णश्लेषतो मूषिकास्ताः ।।७९।।

एकादिषु द्विगुणितेष्विह यावदिष्ट-
मूषाक्रमव्युपहितेष्वथ तेषु विद्यात् ।
उद्दिष्टवेश्मकृतनिर्गममार्गमूषा-
सत्काङ्कसैकयुतिर्निर्मितसङ्ख्यमोकः ।।८०।।

इति श्रीमहाराजाधिराजभोजदेवविरचितसमराङ्गणसूत्रधारापरनाम्नि वास्तुशास्त्रे आयव्ययनक्षत्रराशिफलतद्योगताराङ्कयोनितच्छन्दोयोग-निर्णयो नाम द्वादशोऽध्यायः

इन्द्रध्वज-निरूपणम्

सुराणमर्थसिद्ध्यर्थं वधाय च सुरद्रुहाम् ।
यथा शक्रध्वजोत्थानं प्राह ब्रह्मा तथोच्यते ।।१।।
भगवन्तमथाम्भोजसंभवं वचसाम्पतिः ।
प्रोवाच कथमिन्द्रेण जेतव्यास्त्रिदशद्विषः ।।२।।
सोऽब्रवीत् सर्वरत्नानां ध्वजं कुरुत सङ्गताः ।
तं चाभिचारिकैर्मन्त्रैरुद्वहन्तोऽभिमन्त्रितम् ।।३।।
स्थितं चोपरि यन्त्रस्य सम्यक् पक्षिशतान्वितम् ।
अग्रतो देवसैन्यस्य नयन्तो जेष्यथ द्विषः ।।४।।
सहस्रधारमप्येकमन्यं रिपुकुलान्तकम् ।
दिव्यरूपमयं प्रादाद् ध्वजमिन्द्राय दुर्धरम् ।।५।।
वीर्यप्रवर्धनी चेष्टिरेतदर्थं विधीयते ।
कर्मणानेन निःशेषाञ् शक्रः शत्रूञ् जयेदिति ।।६।।
जयैषी तमथ क्षिप्रमसृजच्चेतसा ध्वजम् ।
यन्त्रस्थितं स येनाजावमोहयदरीन् हरिः ।।७।।
आदित्या वसवो रुद्रा विश्वेदेवास्तथाश्विनौ ।
अलङ्चक्रुस्तमालोक्य मरुतश्च विभूषणैः ।।८।।
तेजो वीर्यं वपुश्चेष्टां बलमप्येष पश्यताम् ।
अहरच्छत्रुसैन्यानां तेजस्वी तरसा ध्वजः ।।९।।
तमभ्यर्च्य सुराधीशः शत्रून् बलवतोऽप्यसौ ।
त्रिरात्रेणाजयद् युद्धे कुलिशेन बलाद् बली ।।१०।।
ततः प्रीतस्तमृक्षेऽसौ वैष्णवे द्वादशे तिथौ ।
त्रैलोक्यराज्यं प्राप्याभ्यषिञ्चद् बलनिषूदनः ।।११।।
स सर्वलोकमभ्यर्च्य सर्वलोकाभिपूजितः ।
ध्वजमभ्यर्च्य तुष्टाव वाक्यैर्वृत्रनिषूदनः ।।१२।।
ततस्तमन्तिके वीक्ष्य ध्वजं प्रोवाच वासवः ।
इन्द्रध्वजाक्षया लोकाः करिष्यन्ति तवार्चनम् ।।१३।।

वीक्षमाणा निमित्तानि भूमिपालाश्च शाश्वतः ।
ततः प्रभृत्यसौ लोके सर्वलक्षणसंभृतः ॥१४॥
वरप्रदानादिन्द्रस्य नृपैः शक्रध्वजोऽर्च्यते ।
दुर्गमायतनं वह्निशरणं वेदिकाः कृताः ॥१५॥
विचित्राः स्थालिकापाका भक्षपानानि यानि च ।
एतान्यायतनात् प्राक् स्युर्यद्वान्यानि प्रकल्पयेत् ॥१६॥
विजेतुं यदि वाञ्छास्ति दुर्धर्षान् द्वेषिणो रणे ।
तेजो बलं यशश्चाप्तुं तदैन्द्रं कारयेद् ध्वजम् ॥१७॥
सेनायां वा पुरे वापि प्रतिष्ठाप्य पुरन्दरम् ।
विजयार्थं महीपालैरभिप्रशमनाय च ॥१८॥
यथा शक्रध्वजोत्थानविधानं जगतीभुजः ।
करिष्यन्ति तथा सम्यक् कात्स्न्येंन प्रतिपाद्यते ॥१९॥
वनादुपाहृतं द्रव्यमथ प्राग्विधिना सुधीः ।
पाद्यार्घ्यादिभिरभ्यर्च्य गन्धैर्माल्यैरलङ्कृतम् ॥२०॥
द्विजान् संपूज्य च शुचौ देशे सम्यक्समाहितः ।
पूर्वाग्रमुत्तराग्रं वा प्रयत्नादवतारयेत् ॥२१॥
प्रागुदग् वा पुरस्याथ स्थपतिः कर्मवानपि ।
कारयेत् सर्वयन्त्राणि ध्वजपूर्वाणि शिल्पिभिः ॥२२॥
श्रेष्ठं द्वात्रिंशता हस्तैर्विंशत्या युतयाष्टभिः ।
मानं स्यान्मध्यमं तस्य चतुरन्वितयाधमम् ॥२३॥
मूलविस्तृतिरायामादङ्गुलार्धं करे करे ।
विष्कम्भोऽग्रे च मूलार्धात् तत् त्र्यंशाद् वाखिलेष्वपि ॥२४॥
ध्वजमूलाष्टमांशोनं विस्तारात् कुष्यमिष्यते ।
विस्तारार्धेन च स्थूलं स्थूलत्वत्रिगुणायतम् ॥२५॥
ध्वजविस्तारबहलं साङ्घ्रिबाहल्यविस्तृतम् ।
भ्रमपीठं विधातव्यं सार्धयामं शुभावहम् ॥२६॥
सम्मितो ध्वजकुष्येण वेधः स्याद् भ्रमपीठगः ।
कुष्यकोट्यधिकावृत्तावक्षौ कोटिद्वयायतौ ॥२७॥
कार्यावङ्घ्री भ्रमस्थूलौ भ्रमविस्तृतिविस्तृतौ ।
तद्युक्तिवेधे तावेत (वि?द्वि) स्तृतेर्द्विगुणोच्छ्रितौ ॥२८॥
ध्वजायतिचतुर्भागात् पीठमत्र प्रकल्पयेत् ।
मल्लप्रतिष्ठितं मध्ये प्रान्तयोः स्तम्भधारितम् ॥२९॥

तत्पीठस्तम्भनीयाभ्यां द्वाराभ्यामन्वितं दृढम् ।
याम्योत्तरप्रतिक्षोभं प्राङ्मुखं सुदृढार्गलम् ॥३०॥
केतुव्यासार्धविस्तारं तद्दैर्घ्याष्टांशकोच्छ्रितम् ।
विस्तारसदृशायामं मध्ये स्याद् वज्रिणो गृहम् ॥३१॥
मल्लश्च पीठिकाङ्घ्री च बाहू स्तम्भविनिर्गतौ ।
शक्रमाता कुमार्यश्च ध्वजविस्तृतिविस्तृताः ॥३२॥
निम्नभागाश्च सर्वेषां स्वविस्तृतिचतुर्गुणाः ।
कार्या वा पञ्चगुणिताः सप्त (का?वा) मूलदेश (कं?तः)॥३३॥
कन्यानामुदयः प्रोक्तो यः ष (ष्टचो?) ष्ठांशस्त्रिसंगुणः ।
इन्द्रमाता तु सर्वाभ्यः स्यात् तदष्टांशतोऽधिका ॥३४॥
वेधः स्वविस्तरैः सप्तभागे स्यात् कन्यकोदयात् ।
निर्वेधश्चतुरश्रः स्याल्लकटस्य समाहितः ॥३५॥
निर्वेधावस्य चोर्ध्वाधः सप्तांशान्तरवर्तिनौ ।
कार्यौ सूचीव्यधावन्यौ सूचीमानप्रमाणतः ॥३६॥
कन्याव्यासत्रिभागेन सूची विस्तारतो भवेत् ।
पादोनबहला चारुदारुजा दृढसंहिता ॥३७॥
कुमारी व्याससंयुक्ता द्विगुणा लकटायतिः ।
एतद् बाह्यान्तरं ज्ञात्वा यन्त्रं संयोजयेत् ततः ॥३८॥
तयोरधस्तदर्धेन मृगाल्यौ सूचिविस्तृतौ ।
क्षेत्रस्य लेखितं कार्यं सम्बन्धे सूचिकन्ययोः ॥३९॥
साङ्घ्रिकेतनमूलार्धं लकटे विस्तृतायती ।
अक्षाभ्यां योजयेत् सम्यग् दृढं बाह्वक्षवेधयोः ॥४०॥
पञ्चानामपि तुल्यैव कन्यानां स्यात् प्रकल्पना ।
कृत्वानुपर्व्या यन्त्राणि स्थापयेदखिलान्यपि ॥४१॥
आश्विने मासि पक्षे च धवले प्रतिपत्तिथौ ।
स्थिरोदयैर्ग्रहैः सौम्यैर्वीक्षिते त्वाष्ट्रभेऽपि च ॥४२॥
पौरजानपदैः सर्ववादित्रध्वनितेन च ।
यन्त्राण्युत्क्षिप्य यष्टिं च कर्मस्थानान्नयेज्जलम् ॥४३॥
चित्रप्रतिसराकीर्णां यष्टिं तत्राज्यलेपिताम् ।
चूर्णैः सर्वौषधीभिश्च स्थपतिः स्थापयेत् स्वयम् ॥४४॥
जलाशयात् समुत्तार्य नृणां कलकलस्वनैः ।
प्रागग्रां स्थापयेद् दारुहस्तिन्योः प्राक्समुन्नताम् ॥४५॥

अहतेप्सितवासोभिराच्छाद्यार्च्य स्रगादिभिः ।
विक्षिप्य च बलिं दिक्षु द्विजातीन् स्वस्ति वाचयेत् ॥४६॥
त्रिसन्ध्यं पूजितां तत्र सर्वप्रकृतिभिस्ततः ।
पञ्चाहं वासयेद् यष्टिं गुप्तां चापधरैर्नरैः ॥४७॥
तस्मिन्नेवाह्नि यन्त्राणि सर्वाण्यपि च यष्टिवत् ।
स्नातान्याच्छादितानीन्द्रस्थानदेशं प्रवेशयेत् ॥४८॥
सूत्रितेऽथ ध्वजस्थाने यष्टेरष्टांशदैर्घ्यतः ।
तदर्धविस्तृते दिक्स्थे समे प्रागायते शुभे ॥४९॥
विभक्तेऽत्र विभागानामेकाशीत्या ततः क्रमात् ।
विन्यस्तास्वथ सर्वासु देवतासु यथातथम् ॥५०॥
प्राचि मध्ये मैत्रपदे तन्मध्यान्मरुतो दिशि ।
मल्लं निम्नप्रमाणेन पादकोणे निवेशयेत् ॥५१॥
भृङ्गमुख्यपदद्वन्द्वमध्ययोर्वायुकोणयोः ।
न्यस्येत् स्तम्भौ तयोः पीठीं मल्ले च विनिवेशयेत् ॥५२॥
पीठिका निर्गता बाहुयुग्मात् तत्राग्रयोगतः ।
स्तम्भिन्यौ रोपयेद् ब्राह्मं पृथक्पदयुगं श्रिते ॥५३॥
प्रतिक्षोभाविह द्वौ द्वौ बाहुद्वितयमाश्रितौ ।
बाह्यतः प्रान्तपदयोर्मैत्रयोर्विनिवेशयेत् ॥५४॥
प्राच्यां मल्लाग्रतो ज्ञात्वा शक्रस्योर्ध्वगतिं क्रमात् ।
योजयेद् भ्रमणोपेतौ भ्रमपादावभङ्गुरौ ॥५५॥
मल्लात् पश्चिमदिग्भागे वरुणस्याश्रितां पदम् ।
भद्रां निवेशयेन्निम्नमानतः शक्रमातरम् ॥५६॥
स्युः पर्जन्यान्तरिक्षद्वार्य (क्षमा?क्षम) णां पदमाश्रिताः ।
क्रमान्नन्दोपनन्दाख्यजयाख्यविजयाभिधाः ॥५७॥
विन्यस्तास्वथ सर्वासु कुमारीषु विभागशः ।
त्रयस्त्रयः प्रतिक्षोभा योज्या दार्ढ्यार्थं बाह्यतः ॥५८॥
निक्षिपन्नखिलं द्रव्यं भावयेत् पददेवताः ।
प्राप्नोति तत्तदाख्यां तद्द्रव्यं पूजां च तद्गताम् ॥५९॥
पीठीपृष्ठसमं कन्यापार्श्वयोरुभयोरपि ।
कुर्यादनुसरद्वन्द्वं कीलकैर्बद्धमायसैः ॥६०॥
संश्रित्यानुसरद्वन्द्वं पीठीं चोपरि सङ्ग्रहात् ।
बध्नीयात् कीलकैर्लौहैर्यन्त्रनिश्चलताकृते ॥६१॥

यन्त्रकर्मणि निर्वृत्त इति शास्त्रविधानतः ।
प्रवेशयीत स्वस्थाने त्रिदशाधिपमैन्द्रभे ॥६२॥
स्नातस्य विधिवद् वस्त्रच्छन्नस्यालेपितस्य च ।
श्रीखण्डाद्यैः सुरभिः कुसुमैरर्चितस्य च ॥६३॥
रौहिणादिमुहूर्तेषु त्रिषु मैत्रेऽथ वज्रिणः ।
प्रवेशमभिनन्दन्ति करणेष्वर्चितेषु च ॥६४॥
स्थपतिर्वा पुरोधा वा शुचिः स्नातः समाहितः ।
गन्धमाल्यार्चितान् विप्रांस्तर्पयेद् दक्षिणादिभिः ॥६५॥
ततो मङ्गलघोषेण वादित्रनिनदेन च ।
पुण्याहजयशब्दैस्तमुत्क्षिपेयुः समाहिताः ॥६६॥
अलङ्कारभृतः पौराः प्रहृष्टमनसोऽखिलाः ।
नीरुजो बलिनः शक्ताः प्रकृत्यभिमताश्च ये ॥६७॥
स्तुवीरन् पुण्यमनसः स्तुतिभिः सूतमागधाः ।
वन्देरन् वन्दिनश्चैनं सेवेरन् गणिका अपि ॥६८॥
प्रविशन्तं निजं स्थानमनुगच्छन्नराधिपः ।
सुराधिपं बलामात्यपौरजानपदान्वितः ॥६९॥
प्रोद्यत्कलकलारावसुस्वराः पुरुषा यदि ।
उत्क्षिपेयुः प्रहृष्टा वा वहेयुर्वा सुराधिपम् ॥७०॥
तदा भवति भूपालो जयी नन्दन्ति च प्रजाः ।
राष्ट्रे सुखं पुरे हर्षो भवेन्नश्यन्ति चेतयः ॥७१॥
मुञ्चत्युत्थापितः कृच्छ्राद् यदि शय्यां स गौरवात् ।
तदा नृपतिरभ्येति महतीं विमनस्कताम् ॥७२॥
स्खलन्तो दुःखिता दीना निःश्वसन्तः पदे पदे ।
वैचित्त्याभाजो गच्छेयुर्देशहानिस्तदा ध्रुवम् ॥७३॥
भूमौ यदैकदेशेन ह्लसितः (?) पतति ध्वजः ।
न सुभिक्षं न च क्षेमो न राज्ञो विजयस्तदा ॥७४॥
दीर्णे भग्नेऽथ पतिते कृत्स्ने चास्मिन् समुद्धृते ।
स्यान्नृपस्यावनिच्छेदः सुतध्वंसोऽथवा मृतिः ॥७५॥
वस्त्रालङ्कृतिमाल्यानां हरणात् पतनादुत ।
तादृशद्रव्यविध्वंसः पौराणां भवति ध्रुवम् ॥७६॥
पुरं भवति निःशब्दं निष्प्रभं वा प्रवेशने ।
समुच्छ्रये वा शक्रस्य तदा तन्नाशमृच्छति ॥७७॥

शक्रं स्वस्थानमानीतं शीघ्रं सुखमविघ्नतः ।
प्राग्वद् प्रदक्षिणं न्यस्येत् प्रागग्रं शयने निजे ॥७८॥
कुर्यात् तत्रैव नक्षत्रे शय्यास्थस्यामरेशितुः ।
भ्रमे कुष्ये च संयोगं यथाभागविकल्पितम् ॥७९॥
कुष्ये संयोज्यमानश्चेद् ध्वजो निपतति क्षितौ ।
तदा नरपतेः स्थानभ्रंशो भवति निश्चितः ॥८०॥
कुष्ययोगे यदा शक्रो वामतो परिवर्तते ।
तदा स्यात् स्थपतेर्मृत्युर्भवेद् भङ्गश्च दक्षिणे ॥८१॥
स्ववेधं प्रतिपद्येत तद्यष्टिर्यदि कृच्छ्रतः ।
प्रमादिनस्तदा राज्ञो जायते व्यसनं महत् ॥८२॥
निष्कुष्य योजितः शक्रध्वजो विघटते यदि ।
विश्लिष्यति तदा सन्धिः सामन्तैः सह भूपतेः ॥८३॥
स्फुटेद् भज्येत वा कुष्ये योज्यमानोऽथ सर्वतः ।
तदा भङ्गे नृपव्याधिः स्फुटनादङ्गनावधः ॥८४॥
अविदीर्णमपर्यस्तमव्यङ्गमविलम्बितम् ।
यथावन्न्यासमायाति योगं चेद् वासवध्वजः ॥८५॥
धनभृत्याङ्गनापत्यैः सामन्तैश्चान्वितोऽनुगैः ।
निरातङ्को बलाङ्गश्च वृद्धिमेति तदा नृपः ॥८६॥
यत्नतो रक्ष्यमाणस्य शय्यास्थस्यैव वज्रिणः ।
तस्याङ्गान्यखिलान्येव कुटन्यादीनि योजयेत् ॥८७॥
ऐन्द्रं बलाकं यक्षेशं सर्पमादं दिगाह्वयम् ।
मयूरं चेन्द्रशीर्षं च पिटकाष्टकमित्यदः ॥८८॥
स्वप्रमाणेन कर्तव्यं स्पष्टरूपसमन्वितम् ।
तदाख्याश्चान्तरेष्वेषां सन्धयो वज्रनिर्मिताः ॥८९॥
मूलादन्वग्रमायातैः स्ववंशैर्विदलैर्दृढैः ।
गुणैश्च वेष्टयेदेनं घनैरशिथिलैर्ध्वजम् ॥९०॥
साङ्घ्रिणा ध्वजनाहेन सत्र्यंशेनाथ विस्तृतिः ।
विधेया शक्रपिटकस्योच्छ्रयस्तु तदर्धतः ॥९१॥
अस्मिन्नष्टौ दिशः कृत्वा वंशव्यवहिते ततः ।
न्यस्येद् दिगीशांश्चतुरस्तस्योपरि यथादिशम् ॥९२॥
पञ्चमांशगते कुष्याद् वज्रिणः पिटके कृते ।
शेषाण्यप्यष्टभागोनान्यस्मिन् न्यस्येद् यथाक्रमम् ॥९३॥

बलाकादीनि विस्तृत्या चरणेनानि चोच्छ्रितौ।
स्ववर्णवन्ति वृत्तानि रामणीयकवन्ति च ॥९४॥
भङ्गपातविपर्या (सा?स) सिद्धयः पिटकोद्भवाः।
पीडार्त्तिमृत्यवेऽत्यर्थमेकैकस्य प्रकीर्तिताः ॥९५॥
शुद्धान्तामात्यचित्तानां बलस्य यशसोऽपि च।
वसुमत्याश्च धाम्नां च नृपते राष्ट्र (म?प) स्य च ॥९६॥
केतुषड्भागविस्तारा रज्ज्वोऽष्टौ सुवर्तिताः।
विधेयाः स्युर्ध्वजायामत्रिगुणयतयो दृढाः ॥९७॥
छादितं छ (वि?दि) भिः पूर्वं कुट्टनीसहितं शुभम्।
यत्नेनासन्नदिवसे विदध्यादमरध्वजम् ॥९८॥
अर्केन्दुग्रहताराङ्कं वेणुगुल्मेन्द्रशीर्षकम्।
साष्टकण्ठगुणं दण्डसूत्रादर्शान्वितं शुभम् ॥९९॥
ससस्यफलपुष्पाढ्यं शुभवस्त्रमलङ्कृतम्।
दृढमन्वितमष्टाभिः सन्तताभिश्च रज्जुभिः ॥१००॥
ध्वजपट्टं विदध्याच्च चित्रं सुरचितं तथा।
निमित्तार्थं च लोकानां शोभाहेतोर्ध्वजस्य च ॥१०१॥
सपत्तनपुरारामगन्धर्वत्रिदशासुरम्।
निखिलं जगदालेख्यमस्मिन्नद्रिद्रुमाकुलम् ॥१०२॥
ध्वजाग्रे रश्मिभिर्नद्धं (स?सु) विन्यस्तं च भूतले।
विन्यसेत् तमसम्मूढमधोभागसमाश्रितम् ॥१०३॥
प्रमोदगीतवादित्रनटनर्तकसंयुतः।
तदग्रे जागरः कार्यः समस्तामेव तां निशाम् ॥१०४॥
पुरोहितस्ततो भास्वत्युदिते प्रयतेन्द्रियः।
अग्नेः परिग्रहं कुर्यान्मूलस्य प्रागुदग्दिशि ॥१०५॥
कृतोपलेपनं तस्मिन्नुल्लेखाभ्युक्षणैस्ततः।
संस्कृत्यास्तीर्य दर्भांश्च ज्वालयेत् तत्र पावकम् ॥१०६॥
तत्राज्यपात्राण्याज्यं च गन्धांश्च कुसुमानि च।
द्रव्याणि वाचनीयानि समिधश्च पलाशजाः ॥१०७॥
सौवर्णौ स्रुक्स्तवाविन्द्रभक्तं च बलयोऽपि च।
इत्येतत्सर्वमाहृत्य जुहुयात् पावकं ततः ॥१०८॥
पुत्रदारपशुद्रव्यसैन्ययुक्तस्य भूपतेः।
विजयावाप्तिजनकैर्मन्त्रैः शान्तिविधायिभिः ॥१०९॥

सुस्वनः सुमहार्चिश्च स्निग्धश्चेद्धोऽपि च स्वयम् ।
कान्तिमान् सुरभिर्जिघ्रन् होतारं शस्यतेऽनलः ॥११०॥
तप्तकाञ्चनसच्छायो लाक्षाभः किंशुकच्छविः ।
प्रवालविद्रुमाशोकसुरगोपसमद्युतिः ॥१११॥
ध्वजाङ्कुशगृहच्छत्रयूपप्राकारतोरणैः ।
सदृशार्चिः प्रशस्तोऽग्निर्माङ्गल्यैरपरैस्तथा ॥११२॥
स्निग्धः प्रदक्षिणशिखो विधूमो विपुलोऽनलः ।
सुभिक्षक्षेमदः प्रोक्तो दीप्यमानश्चिरं तथा ॥११३॥
धूम्रो विवर्णः परुषः पीतो वा नीलकोऽथवा ।
विच्छिन्नो भैरवरवो वामावर्तशिखोऽल्पकः ॥११४॥
मन्दार्चिर्द्युतिमुक्तोऽसृग्वसागन्धः स्फुलिङ्गवान् ।
धूमावृतः सफेनश्च हुतभुग् न जयावहः ॥११५॥
दर्भाणां संस्तरं वह्निर्होमाङ्गान्यपराणि च ।
हूयमानो दहति चेद्धानिस्तदभिनिर्दिशेत् ॥११६॥
होमे वोत्सर्पयेत् पीठं दह्यमानो (?) यदाग्निना ।
भूम्येकदेशनाशः स्याल्लाभः स्यादुपकर्षणात् ॥११७॥
सर्वतो वाप्यगाधो यः स वर्धयति पार्थिवान् ।
यां दिशं यान्ति च ज्वालास्तस्यां विजयमादिशेत् ॥११८॥
दुर्वर्णाशुचि दुर्गन्धि मक्षिकाखुविडम्बितम् ।
आज्यं राज्यच्छिदे प्राहुर्हूयते यच्च भस्मनि ॥११९॥
हीनाधिकप्रमाणाश्च विदीर्णा घुणभक्षिताः ।
वातरुग्णद्रुमोत्थाश्च समिधोऽर्थक्षयावहाः ॥१२०॥
सगर्भाश्च सपुष्पाश्च विच्छिन्नाग्रास्तृणान्विताः ।
कुर्वन्त्युपद्रवं दर्भा दुष्प्रलूनाश्च ये तथा ॥१२१॥
दुष्टानि पांसुकीर्णानि कीटजर्जरितानि च ।
बीजानि बीजनाशाय स्युरपुष्टानि यानि च ॥१२२॥
माल्यं विगन्धि प्रम्लानं न पीतं न सितं च यत् ।
कीटैः खण्डितपीतं च न जयाय न वृद्धये ॥१२३॥
विस्त्रावीण्युद्धतान्युग्रखण्डितस्फुटितानि च ।
दुर्भिक्षरोगकारीणि प्राहुः पात्राणि सर्पिषः ॥१२४॥
अशुचौ पतिते च स्यान्मक्षिकाकीटदूषिते ।
बलौ च शक्रभक्ते च क्षुन्मारः केशभाजि च ॥१२५॥

यथोदितान्यरूपाणि सर्पिरादीन्यनुक्रमात् ।
भवन्ति राष्ट्रपुरयोर्भयाय निखिलान्यपि ।।१२६।।
वितीर्य गन्धमाल्यादीन् देवताभ्यो यथादिशम् ।
पुरोधाः स्थपतिर्वाथ प्रीतचित्तः क्षिपेद् बलिम् ।।१२७।।
ध्वजनैर्ऋतदिग्भागे द्विजमुख्यानुपस्थितान् ।
शीलवृत्तयुतान् भूरिगन्धमाल्यैः स्वलङ्कृतान् ।।१२८।।
वृद्धान् षट्कर्मनिरतान् सुहृदो वेदपारगान् ।
मनःप्रियान् पूर्णगात्रान् समर्थान् सर्वतः शुचीन् ।।१२९।।
शुक्लाम्बरान् दर्शनीयान् गौरप्रायान् बलान्वितान् ।
अमुण्डाजटिलाक्लीबा(न्?)दीक्षितान् व्याधिताकृशान् ।।१३०।।
यथेष्टं दक्षिणाभिस्तान् संयोज्याष्टशतेन वा ।
साक्षतैः प्रीतमनसः कुसुमैः स्वस्ति वाचयेत् ।।१३१।।
शक्रं ते चाष्टभिः कुम्भैः सुदृढैर्वारिपूरितैः ।
स्वर्चितैरभिषिञ्चेयुर्मूले चाकृष्टमण्डलैः ।।१३२।।
स्तुतैर्वैजयिकैर्मन्त्रैः स्तुतिभिश्च द्विजोत्तमैः ।
राज्यमाघोषयेदेतैरात्मना च महीपतिः ।।१३३।।
कुर्वीत सर्वबन्धानां मोक्षं हिंसां समुत्सृजेत् ।
दोषान् जनपदस्यापि दशाहं विषहेत वै ।।१३४।।
सुवासा भूषितः स्नातः सदाचारप्रयत्नवान् ।
ध्वजोच्छ्रायं शुचिर्भूपः सबलः प्रतिपालयेत् ।।१३५।।
सोपवासः शुचिः स्नातः प्रयतो विजितेन्द्रियः ।
कृताञ्जलिपुटश्चेमं मन्त्रं स्थपतिरुच्चरेत् ।।१३६।।
ओं नमो भगवति वागुले सर्वविटपप्रमर्दनि स्वाहा ।
सुरासुराणां संग्रामे प्रवृत्ते त्वं यथोत्थितः ।
तथा नृपस्य देवेन्द्र ! जयायोत्तिष्ठ पूजितः ।।१३७।।
स्तुत्वेति स्थपतिस्तस्य कृत्वा चानुप्रदक्षिणम् ।
कारयेद् देवराजस्य ध्वजदण्डसमुच्छ्रयम् ।।१३८।।
स्वलङ्कृतैः सितस्वच्छमाल्याम्बरविलेपनैः ।
पौरैर्जानपदैस्तद्वत् प्रयतैः परिचारकैः ।।१३९।।
सालिङ्गझल्लरीशङ्खनन्दिडिण्डिमगोमुखैः ।
हृष्टैरन्यैश्च वादित्रैर्वाद्यमानैर्महास्वनैः ।।१४०।।

गायद्भिश्च नटद्भिश्च गायनैर्नटनर्तकैः ।
हृष्टोत्कृष्टोद्धतध्वानैर्गजस्यन्दनवाजिभिः ॥१४१॥
तैश्च वादित्रनिनदैस्तैश्च पुण्याहनिस्वनैः ।
दृढरज्जुभिराकृष्टं श्रवणे ध्वजमुच्छ्रयेत् ॥१४२॥
यत्नेनोत्थाप्यमानस्य तस्योच्छ्रायगतस्य च ।
नृपक्षिवाहनादीनां निमित्तान्यवलोकयेत् ॥१४३॥
कुटनीनिहिताभोगं पताकादर्पणोज्ज्वलम् ।
चित्रपट्टस्फुटाटोपमर्केन्दुगुणभूषणम् ॥१४४॥
अस्रस्तमाल्यालङ्कारमशीर्णच्छत्रमस्तकम् ।
अकम्पितमदीर्णाङ्गमदिग्भ्रष्टं सुरेश्वरम् ॥१४५॥
सममूर्ध्वसमाश्लिष्टमनवक्षतमद्रुतम् ।
अविलम्बितविभ्रान्तमृजुमार्गसमुद्गतम् ॥१४६॥
इत्थं शक्रध्वजोत्थानं कृतं राज्ञो जयावहम् ।
पौरजानपदानां च क्षेमारोग्यसुभिक्षकृत् ॥१४७॥
यदा शक्रध्वजः प्राचीमुच्छ्रितः प्रतिपद्यते ।
तदा मन्त्रिगणक्षत्रनृपप्राग्वासिवृद्धिदः ॥१४८॥
आग्नेयीं ककुभं याते वर्धन्ते वह्निजीवितः ।
प्रारब्धकार्यनिष्पत्तिरयत्नाच्चोपजायते ॥१४९॥
दक्षिणां दिशमायाते केतने नमुचिद्विषः ।
तदा स्युर्वैश्यलोकस्य पूजाधान्यधनर्द्धयः ॥१५०॥
सर्वाशासंपदः श्रेष्ठा जायन्ते नैर्ऋताश्रिते ।
न स्याद् गर्भो वृथा तद्वत् वधबन्धभयं न च ॥१५१॥
श्रिते प्राचेतसीमाशामस्मिञ् शूद्रजयो भवेत् ।
क्षुत्तृष्णाग्निभयं न स्याद् वृष्टिरिष्टा च जायते ॥१५२॥
द्रुमसस्यफलर्द्धिः स्यात् केतौ वायोः श्रिते दिशम् ।
चतुष्पदविवृद्धिश्च रोगोच्छित्तिश्च जायते ॥१५३॥
चतुर्णामपि वर्णानां सम्पत् स्यात् सौम्यदिग्गते ।
विशेषात् सा द्विजेन्द्राणां तथा सिध्यन्ति चाध्वराः ॥१५४॥
ऐशीमाशां श्रिते धर्मपरो भवति पार्थिवः ।
वृद्धिर्जनपदस्य स्यात् तथा पाषण्डिनामपि ॥१५५॥
यदि किञ्चिद् व्रजेत् पूर्वं रज्ज्वाकृष्टः शतक्रतुः ।
विजिगीषोर्नरेन्द्रस्य तदा यात्रा प्रसिध्यति ॥१५६॥

प्रतिष्ठां लभते भूमौ भ्रमं भित्वा यदि ध्वजः ।
सशैलकाननामुर्वीं तदा जयति पार्थिवः ॥१५७॥
दिक्सर्पणे फलं प्रोक्तमित्यव्यङ्गस्य वज्रिणः ।
विपरीतं तदेवोक्तं व्यङ्गस्य निखिलं पुनः ॥१५८॥
यदि स्वलङ्कृतः पूर्वं योज्यमानः शतक्रतुः ।
उत्क्षिप्तो रज्जुयन्त्रेण स्तोकमर्धे स्थितोऽपि वा ॥१५९॥
शय्यायां यदि वा भूमावुत्सङ्गे वा पतत्यसौ ।
तदा नृपं राजदारान् कुमारं वा विनाशयेत् ॥१६०॥
उत्थितोऽर्धोत्थितो वापि यदि क्षुभ्यति कम्पते ।
स्थानान्तरं व्रजेद् वापि सञ्चरेद् वा कथञ्चन ॥१६१॥
विगृह्यते तदा भूपो भ्रश्यति स्थानतोऽपि वा ।
भयाज्जनपदो वास्य चलत्येव न संशयः ॥१६२॥
आकृष्टासु यदाष्टासु च्छिद्यते क्वापि रज्जुषु ।
अमात्यमरणं तत् स्यादेकैकांशेन निश्चितम् ॥१६३॥
मूलमध्याग्रभागे वा प्रोच्छ्रितो यदि भज्यते ।
पौरसेनापतिनृपान् क्रमशो हन्त्यसौ तदा ॥१६४॥
छत्रार्कवेणुगुल्मेन्द्रशीर्षकण्ठगुणा यदि ।
पतन्ति भूमाविन्द्रो वा तदा हन्ति महीपतिम् ॥१६५॥
नृपो वधमवाप्नोति तैर्भग्नैः पतितैर्धुतैः ।
अभग्नैर्विधुतैरेतैः क्षयं व्रजति साधनम् ॥१६६॥
क्रमशो हन्युरादर्शवैजयन्तीन्दुतारकाः ।
पतन्त्यो हृच्चमूनाथपुरोधःस्त्रीर्महीपते ॥१६७॥
माल्यैर्विभूषणैर्यानैः शस्त्रवस्त्रफलाशनैः ।
यान्ति केतुच्युतैरेतै राज्ञस्तान्येव संक्षयम् ॥१६८॥
शीर्यते शक्रपिटकं कूटेभ्यः शक्रवेश्म वा ।
यस्यां ककुभि तत्राहुर्हानिं पूर्वे विपश्चितः ॥१६९॥
भङ्गे मृगालीलकटाक्षार्गलानामनुक्रमात् ।
पीडा सञ्जायते वेश्यानृपतिश्रेष्ठिरक्षिणाम् ॥१७०॥
भग्ना भ्रमाक्षपादैर्वा मल्लमातृकुमारिकाः ।
राष्ट्रं हन्युर्नरेन्द्रस्य प्रियामातृसुतान् क्रमात् ॥१७१॥
निर्घातोऽशनिरुल्का वा ध्वजे यदि पतेत् तदा ।
अनावृष्टिभयं राज्ञः पराजयमथादिशेत् ॥१७२॥

कुर्वन्ति मक्षिका शक्रे मधुच्छत्रं समुच्छ्रिते ।
यस्मिस्तत्र द्विषद्रोधं षण्मासाच्चादिशेत् पुरे ॥१७३॥
मक्षिका वा खगा वा चेद् भ्रमेयुः पार्श्वतो हरेः ।
प्रदक्षिणा बहिस्थानमासाद्याहुस्तदा मृतिम् ॥१७४॥
गृध्रश्येनकपोताश्चेल्लीयन्ते शक्रमूर्धनि ।
तदा कुर्वन्ति दुर्भिक्षविग्रहक्षितिपक्षयान् ॥१७५॥
यदि केतौ निलीयन्ते कुररोलूकवायसाः ।
राज्ञः क्रमात् तदा हन्युर्मन्त्रिपुत्रपुरोधसः ॥१७६॥
मयूरो यदि वा हंसः समाश्रयति वासवम् ।
समस्तलक्षणोपेतस्तदा स्यान्नृपतेः सुतः ॥१७७॥
चक्री बलाका हंसी वा यदि केतौ निलीयते ।
तदा नरपतिर्भार्यामवाप्नोत्यतिसुन्दरीम् ॥१७८॥
खगैः सुवृष्टिर्जलजैः सुभिक्षं स्यात् फलाशिभिः ।
विष्ठाशिभिश्च दुर्भिक्षं भीतिः स्यात् पिशिताशिभिः ॥१७९॥
यदि चित्रपटन्यस्ताः सुरयक्षोरगोत्तमाः ।
विचित्राकृतिभिर्युक्ता वाहनायुधभूषणैः ॥१८०॥
अष्टौ च ककुभो मूर्ताः प्रनृत्ताश्चाप्सरोगणाः ।
सग्रहास्तारका मेघाः स्फीताः नद्यस्तथाब्धयः ॥१८१॥
वाप्यः पङ्केरुहच्छन्ना हंसवन्ति सरांसि च ।
फलपुष्पावतंसानि वनान्युपवनानि च ॥१८२॥
देवतायतना (न्याद्य?न्यट्ट) गोपुराणि पुराणि च ।
भवनान्यतिशुभ्राणि शयनासनवन्ति च ॥१८३॥
प्रहृष्टाः पार्थिवा भृत्या बलवाहनशालिनः ।
पौरा जानपदा लोकाः क्रीडाभाजः कुमारकाः ॥१८४॥
चत्वारो मुदिता वर्णा नटनर्तकशिल्पिनः ।
सगोव्रजलतागुल्मद्रुमौषधिभृतो नगाः ॥१८५॥
मृगपक्षिगणाः शस्ता मङ्गलान्यखिलानि च ।
विचित्रापानवसुधाः फलभक्षाश्च पक्षिणः ॥१८६॥
यथानिवेशं शोभन्ते तदा देशे पुरेऽपि च ।
क्षेमारोग्यसुभिक्षाणि जयं राज्ञश्च निर्दिशेत् ॥१८७॥
एतेषां कुट्टने पाते छेदे नाशेऽथवा हृतौ ।
लोपे वाप्यशुभं वाच्यं यथायोनि यथादिशम् ॥१८८॥

स्थिते वा पतिते वापि चित्रपट्टे भुवस्तले ।
उपप्लवो नरेन्द्रस्य भवेज्जनपदस्य च ॥१८९॥
राजते यद्यलङ्कारः सकलो यावदुत्सवम् ।
अनस्तोऽविप्लुतश्चोर्वी तदा कृत्स्नां जयेन्नृपः ॥१९०॥
नटनर्तकसङ्घेषु प्रनृत्यसु पठत्सु च ।
शुभे शुभं समादेश्यमितरस्मिन्नशोभनम् ॥१९१॥
ये वर्गाः सम्प्रहृष्यन्ति मङ्गल्या गजवाजिनः ।
सुवेषचेष्टालङ्काराः शुभं तेष्वादिशेद् ध्रुवम् ॥१९२॥
अमङ्गलैषिणे ये स्युर्विकृता दीनचेतसः :
पुरुषा योषितो वापि निर्दिशेत् तेषु वैशसम् ॥१९३॥
प्रभिन्नकरटा नागा बृहन्तस्तोयदा इव ।
अदीनाश्च स्वतन्त्राश्च नृपतेर्विजयावहाः ॥१९४॥
आलिखन्तः खुरैः क्षोणीं दक्षिणैर्हृष्टचेतसः ।
हेषमाणा हयाश्चापि शंसन्ति नृपतेर्जयम् ॥१९५॥
सतडिद्गर्जिताम्भोदा वृष्टिश्चेज्जायते तदा ।
महीपतेर्जयं विद्यात् सुभिक्षं क्षेममेव च ॥१९६॥
अथार्धरात्रे सम्प्राप्ते रोहिण्यां दशमेऽहनि ।
शक्रस्य पातमिच्छन्ति मुनयः प्रतिवत्सरम् ॥१९७॥
ततः समाजे निर्वृत्ते शक्रकेतौ प्रतिष्ठिते ।
गन्धतोयैश्च पुष्पैश्च विदधीताम्बुसेवनम् ॥१९८॥
अमेध्यैर्वस्त्रखण्डैर्वा भस्मकेशास्थिकर्दमैः ।
यदा क्रीडन्ति मनुजा दुर्भिक्षं जायते तदा ॥१९९॥
विप्राः प्राच्यां विल (म्पे?म्बे) युः पतन्तं वासवध्वजम् ।
सुभिक्षं क्षेममारोग्यमन्यथा स्याद् विपर्ययः ॥२००॥
अष्टाङ्गोक्तो ध्वजाङ्गे यो विशेषः सोऽथ कथ्यते ।
पुरे ब्रह्मपुरात् प्राच्यामिन्द्रस्थानं विधीयते ॥२०१॥
मात्राशयेन हस्तेन प्रमाणं तस्य कीर्तितम् ।
चतुःषष्टिसमायामं चतुरश्रं समन्ततः ॥२०२॥
एकाशीतिपदेनैव भजेत् क्षेत्रं विभागतः ।
क्षेत्रस्यार्धेन कुर्वीत ध्वजायामं प्रमाणतः ॥२०३॥
ततो वृद्धिर्विधातव्या हस्ते हस्तेऽङ्गुलं बुधैः ।
अर्धाङ्गुलं वा वृद्धिः स्याद् ध्वजस्येन्द्रस्य कुत्रचित् ॥२०४॥

तावद् वृद्धिर्विधातव्या यावत् क्षेत्रसमोऽङ्गुलैः ।
ततः प्रमाणमाद्यं यत् तत् पुनर्विनियोजयेत् ॥२०५॥
प्रमाणमङ्गुलैः केतोः स्याच्चत्वारिंशता मितम् ।
तस्य संवत्सरे वृद्धिः कर्तव्या द्व्यङ्गुलैर्बुधैः ॥२०६॥
ब्रह्मस्थाने च कुर्वीत ब्रह्मावर्तं विचक्षणः ।
ब्रह्मणोऽनन्तरं प्राच्यां भवेद् दैवतमर्यमा ॥२०७॥
तत्र यन्त्रस्य पादौ स्तः समुच्छ्रायेण षट्प (मौ?दौ) ।
तस्यैव पश्चिमे भागे मित्रो भवति देवता ॥२०८॥
ततः प्रभृति यन्त्रस्य वेधो नतो भवेत् ।
पूर्वापरं च निम्नं स्यादेष यन्त्रविधिः स्मृतः ॥२०९॥
यन्त्रस्य पश्चिमे भागे वरुणो दैवतं भवेत् ।
वरुणस्य पदान्ते च वंशस्थे द्वे कुमारिके ॥२१०॥
खानिले (?) चतुरो हस्तान् दशहस्तोच्छ्रिते च ते ।
रुद्रस्थाने च कर्तव्या कुमारी सुप्रतिष्ठिता ॥२११॥
सोमयोगे चतुर्थी स्यादापभागे च पञ्चमी ।
षष्ठी च सवितुर्भागे यमभागे च सप्तमी ॥२१२॥

इति श्रीमहाराजाधिराजभोजदेवविरचिते समराङ्गणसूत्रधारापरनाम्नि वास्तुशास्त्रे इन्द्रध्वजनिरूपणं नाम त्रयोदशोऽध्यायः

वास्तु-त्रय-विभागः

चतुरश्रीकृते क्षेत्रे विभक्ते नवधा ततः ।
मध्ये महाद्युतिर्ब्रह्मा विधेयो नवभिः पदैः ॥१॥
तस्मादनन्तरं प्राच्यां षटपदः कीर्तितोऽर्यमा ।
आग्नेयकर्णे सवितृसावित्रौ पदिकावुभौ ॥२॥
ब्रह्मणोऽनन्तरं याम्ये विवस्वान् षट्पदाश्रितः ।
नैर्ऋते पदिकौ कर्णे जयेन्द्रौ कथितावुभौ ॥३॥
षट्पदः स्यात् ततो मित्रः काष्ठायां पत्युरम्भसः ।
कर्णेऽपरोत्तरे यक्ष्मा रुद्रश्च पदिकावुभौ ॥४॥
षड्भिः पदैस्ततः सौम्ये निश्चलः पृथिवीधरः ।
आपस्तथापवत्सश्च पदिकावीशदिग्गतौ ॥५॥
इत्यन्तःसंश्रया देवाः प्रोक्ता ब्रूमो बहिःस्थितान् ।
ज्ञेयं प्रदक्षिणं तेषां स्थानं पूर्वोत्तरादितः ॥६॥
अग्निस्तदनु पर्जन्यो जयन्तश्चेन्द्र एव च ।
रविः सत्यो भृशश्चेति नभस्तस्मात् ततोऽनिलः ॥७॥
पूषाख्यो वितथाख्यश्च गृहक्षतयमावथ ।
गन्धर्वो भृङ्गराजश्च मृगः पितृगणस्ततः ॥८॥
दौवारिकोऽथ सुग्रीवः पुष्पदन्तो जलेश्वरः ।
असुरः शोषनामा च पापयक्ष्मा ततः परम् ॥९॥
रोगो नागश्च मुख्यश्च भल्लाटः सोम एव च ।
चरकोऽथादितिर्दैत्यमातेति पददेवताः ॥१०॥
वह्नेर्वायोः पितॄणां च व्याधेश्चैव क्रमाद् वहिः ।
चरकी च विदारी च पूतना पापराक्षसी ॥११॥
पदभोगोऽस्ति नैतासां स्थानमेव हि केवलम् ।
पदभोगमथ ब्रूमो वहिःस्थानां नभःसदाम् ॥१२॥
तत्राष्टौ द्विपदाधीशा जयन्तो भृश एव च ।
वितथो भृङ्गसुग्रीवशोषमुख्यास्तथादितिः ॥१३॥

एभ्यः शेषा बहिर्ये तु ते स्युः पदभुजः सुराः ।
एकाशीतिपदे प्रोक्तो देवतानां पदक्रमः ॥१४॥
चतुरश्रीकृते क्षेत्रे दशधा प्रविभाजिते ।
भवेच्छतपदो वास्तुर्भूमोऽत्राप्यमरस्थितिम् ॥१५॥
द्विरष्टगुणितं मध्ये पदमेकं पितामहः ।
भुङ्क्ते शतपदे वास्तौ चतुर्गुणितमर्यमा ॥१६॥
विवस्वतोऽथ मित्रस्य तद्वच्च पृथिवीभृतः ।
भोगमिच्छन्ति वै तेषामर्यम्ण इव सूरयः ॥१७॥
सवित्राद्यापवत्सान्ता ये च नोक्ताः सुरोत्तमाः ।
यथैकाशीतिके तद्वत् तेषां भोगः पदाष्टकम् ॥१८॥
अग्न्यन्तरिक्षपवना मृगश्च पितरोऽपि च ।
रोगोऽदितिस्तथाऽध्यर्धपदभाजो बहिः स्थिताः ॥१९॥
चतुर्विंशतिरुक्ता ये पर्जन्याद्याः सुरोत्तमाः ।
अदित्यन्ता द्विपदिकास्ते शेषं प्राक् प्रसाधितम् ॥२०॥
चतुरश्रीकृते क्षेत्रे पूर्ववद् भाजितेऽष्टभिः ।
चतुःषष्टिपदो वास्तु चतुःषष्ट्या पदैर्भवेत् ॥२१॥
अस्मिन् पदानि चत्वारि भुनक्त्यन्तः पितामहः ।
अर्यमाद्याः सुराश्चात्र द्वे द्वे मध्यगताः पदे ॥२२॥
मध्येऽष्टौ बाह्यतोऽष्टौ ये स्थिताः कर्णेषु चाष्टसु ।
ये देवाः सर्व एवात्र ते पदार्धभुजः स्मृताः ॥२३॥
पर्जन्योऽथ भृशः पूषा भृङ्गदौवारिकौ तथा ।
शोषनागादितिप्रान्ताः स्युरध्यर्धपदस्पृशः ॥२४॥
जयन्तादिषु बाह्येषु चरकान्तेषु कीर्तिता ।
प्रत्येकं षोडशस्वत्र सुरेषु द्विपदस्थितिः ॥२५॥
सिरां बह्निपदादूर्ध्वं नयेत् पितृपदान्ततः ।
बाह्याशानिर्गतां चैनां रोगनामानमानयेत् ॥२६॥
द्विनाम्नः प्रापयेद् भृङ्गं भृङ्गात् सुग्रीवमानयेत् ।
ततोऽदितिं तां गमयेद् द्विनामानं प्रवेशयेत् ॥२७॥
सौराद् याम्यं पदं नीत्वा वारुणं प्रापयेत् ततः ।
नयेत् पदं ततः सौम्यं तत आदित्यमानयेत् ॥२८॥
मृशादानीय वितथं शोषाख्यं वितथादथ ।
शोषान्मुख्यं समानीय नयेत् तस्मात् पुनर्भृशम् ॥२९॥

ये विभागाः समुद्दिष्टा यथासङ्ख्येन तैरिह ।
यज्ञामरनृणां वास्तुं समस्तं विभजेत् सुधीः ॥३०॥
दैवैः सर्वैरप्यमीभिर्विशोकः
प्रीत्युत्कर्षादित्थमालोक्यतेऽसौ ।
कृत्स्नानेषोऽप्यब्जपत्रायतनक्षः
पश्यत्येतान् स्फारितेनेक्षरणेन ॥३१॥

इति श्रीमहाराजाधिराजभोजदेवविरचिते समराङ्गणसूत्रधारापरनाम्नि वास्तुशास्त्रे वास्तुत्रयविभागो नाम चतुर्दशोऽध्यायः

नाड्यादि-सिरादि-विकल्पः

अथाभिभीयते वास्तुः कनीयान् षोडशास्पदः ।
पदैःषोडशभिः स स्यात् तत्र देवान् प्रचक्ष्महे ॥१॥
भुङ्क्ते मध्ये स्थितो मुख्यःपदमेकं सुरोत्तमः ।
क्लृप्तं पदचतुर्भागैश्चतुर्भिश्चतुराननः ॥२॥
पदार्धभागभोक्तारश्चत्वारोऽमी सुरोत्तमाः ।
अर्यमा च विवस्वांश्च मित्रश्च क्ष्माधरोऽपि च ॥३॥
सवित्राद्यापवत्सान्ता येऽष्टौ कोणेषु वेधसः ।
चतुर्भागभुजस्ते स्युस्त्रिदशास्तपनत्विषः ॥४॥
चतु (र्थौं?र्ष्वी) शादिकोणेषु ये स्थिता क्रमशः सुराः ।
अष्टभागभुजस्तेऽष्टौ विनिर्दिष्टा मनीषिभिः ॥५॥
ये तथादितिपर्यन्ताः पर्जन्याद्याः सुरोत्तमाः ।
तेऽष्टौ चतुर्भागभुजो विद्वद्भिरिह कीर्तिताः ॥६॥
चरकान्ता जयन्ताद्या ये बाह्यस्थितयोऽमराः ।
भोगोऽर्धपदिकस्तेषां षोडशानामपि स्मृतः ॥७॥
चतुरश्रीकृते क्षेत्रे त्रयस्त्रिंशद्विभाजिते ।
अन्त्यपङ्क्तिद्वयं सार्धं चरक्याद्यर्थमुत्सृजेत् ॥८॥
अन्तरे वीथिकामर्धपदिकामुत्सृजेत् ततः ।
मध्ये तु सप्तविंशत्या भागैर्वास्तु विभाजयेत् ॥९॥
एकोनत्रिंशता युक्तं पदानां शतसप्तकम् ।
यद् भवेत् तत्र गर्भे स्यादेकाशीतिपदः स्वभूः ॥१०॥
अष्टादशपदाश्चाष्टौ चापप्रभृतयः पृथक् ।
अर्यमाद्यं चतुःपञ्चाशत्पदं स्याच्चतुष्टयम् ॥११॥
ईशादयस्त्वदित्यन्ता बाह्या नवपदाः सुराः ।
देशानां सन्निवेशेऽसौ साहस्रो वास्तुरूच्यते ॥१२॥
अथोच्यते वृत्तवास्तुर्वृत्तप्रासादहेतवे ।
एकश्चतुःषष्टिपदभागः शतपदोऽपरः ॥१३॥

अष्टधा भाजिते वृत्तविष्कम्भे भागिकान्तरान् ।
चतुरःपरिधीन् कुर्यान्मध्यवृत्तं द्विभागिकम् ॥१४॥
स्याद् बहिर्वृत्तवलयमष्टाविंशतिभागिकम् ।
तदन्तर्वृत्तवलयमष्टाष्टांशोज्झितं क्रमात् ॥१५॥
एवं कृते भवेन्मध्ये ब्रह्मणस्तच्चतुष्पदम् ।
इत्थं चतुःषष्टिपदो वृत्तवास्तुरुदाहृतः ॥१६॥
दशधा भाजिते वृत्तविष्कम्भे भागिकान्तराः ।
कार्याः परिधयः पञ्च मध्ये वृत्तं द्विभागिकम् ॥१७॥
बहिस्थं वलयं तस्य भजेत् षट्त्रिंशता ततः ।
शेषं चतुःषष्टिपदस्थित्या स्याच्छतवास्तुनि ॥१८॥
देवतापदसङ्क्षिप्तिरनयोश्चतुरश्रवत् ।
एवं कार्यवशात् कार्या वास्तवोऽन्येऽपि धीमता ॥१९॥
त्र्यश्रे षडश्रे चाष्टाश्रे षोडशाश्रे च वृत्तवत् ।
वृत्तायतेऽर्धचन्द्रे च वास्तौ पदविभाजनम् ॥२०॥
एक एव पुमानेषु बहुधा परिकल्पितः ।
सर्वस्मिन्नपि संस्थाने विभक्ते लक्षयेत् ततः ॥२१॥
शरीरं वास्तुपुंसोऽस्य गुणदोषा भवन्ति यत् ।
मुखं मूर्धा ततः श्रोत्रे दृक्तात्वोष्ठरदाः क्रमात् ॥२२॥
वक्षः कण्ठः स्तनौ नाभिर्मेढ्रमुष्कावथो गुदम् ।
बाहू प्रबाहू पाणी स्फिगूरूजङ्घं पदद्वयम् ॥२३॥
कल्पयेदेवमेतेन स भवेत् पुरुषाकृतिः ।
सिरावंशानुवंशाश्च सन्धयः सानुसन्धयः ॥२४॥
मर्माण्यथ महावंशा लक्ष्या वास्तुशरीरगाः ।
सिराः कर्णगता याः स्युस्ता नाड्यः परिकीर्तिताः ॥२५॥
पदस्य षोडशो भागस्तत्प्रमाणं प्रकीर्तितम् ।
महावंशौ प्राक्प्रतीच्यौ याम्योदीच्यौ च मध्यगौ ॥२६॥
प्रमाणं पञ्चमो भागः पदस्योदाहृतं तयोः ।
वंशास्तेऽस्मिन् समुद्दिष्टा रेखा याः स्युर्मुखायताः ॥२७॥
यास्तिर्यगायता रेखास्तेऽनुवंशाः प्रकीर्तिताः ।
सम्पाता ये स्युरेतेषां मर्म तत् संप्रचक्षते ॥२८॥
उपमर्माणि तान्याहुः पदमध्यानि यानि हि ।
भागोऽष्टमोऽथ दशमो द्वादशः षोडशोऽपि च ॥२९॥

पदतो मानमिष्टं स्याद् वंशादीनामनुक्रमात् ।
वंशाष्टकस्य यः सन्धिः स सन्धिरिति कीर्तितः ॥३०॥
ये पुनः स्युस्तदङ्गानां प्रोक्तास्ते चानुसन्धयः ।
वालाग्रतुल्यं सन्धीनां प्रमाणं परिचक्षते ॥३१॥
तदर्धमनुसन्धीनां प्रमाणं समुदीरितम् ।
यत्नेनैतानि सन्त्यज्य वास्तुविद्याविशारदः ॥३२॥
द्रव्याणि प्रयतो नित्यं स्थपतिर्विनिवेशयेत् ।
महावंशस्य नाक्रान्तिं कुर्याद् द्रव्येन केनचिद् ॥३३॥
इतरेषु पुनर्द्रव्यं मध्यवंशेषु सन्त्यजेत् ।
महावंशसमाक्रान्तौ भवेत् स्वामिवधो ध्रुवम् ॥३४॥
वर्षेण तपनाद् भीतिं वंशानां पीडनाद् विदुः ।
उपमर्माणि रोगाय मर्माणि कुलहानये ॥३५॥
उद्वेगायार्थनाशाय सिराश्च स्युःप्रपीडिताः ।
कलिः स्यात् सन्धिविद्धेषु पीडितेष्वनुसन्धिषु ॥३६॥
तस्मादेतानि सर्वाणि पीडितान्युपलक्षयेत् ॥३७½॥
ज्ञात्वा सिराः सानुसिराश्च नाडी-
वंशानुवंशानपि वास्तुदेहे ।
यत्नेन मर्माणि फलानि चैषां
वेधं त्यजेद् यस्तमुपैति नापत् ॥३८॥

इति महाराजाधिराजश्रीभोजदेवविरचिते समराङ्गणसूत्रधारापरनाम्नि वास्तुशास्त्रे नाडीवंशानुवंशानां सिरानुसिराममर्मानुमर्मवेधविकल्पो नाम पञ्चदशोऽध्यायः ।

मर्म-वेधः

एकाशीतिपदो यः स्यात् तथा शतपदश्च यः ।
चतुःषष्टिपदो यश्च वास्तुरत्र त्रिधोदितः ।।१।।
यद् येन विभजेत् तेषु तदिदानीं प्रचक्ष्महे ।
यानि मर्माणि चैतेषां कथ्यन्त इह तान्यपि ।।२।।
वर्णानां भवनादीनि निवेशा राजवेश्मनाम् ।
एकाशीतिपदेनेन्द्रस्थानं च विभजेत् सुधीः ।।३।।
प्रासादा विविधास्तद्वद् विचित्राश्चात्र मण्डपाः ।
तान् मापयेच्छतपदप्रविभागेन बुद्धिमान् ।।४।।
यः पुनः स्याच्चतुःषष्टिपदस्तेन विभाजयेत् ।
नरेन्द्रशिविरग्रामखेटादि नगरादि च ।।५।।
अन्तस्त्रयोदश सुरा द्वात्रिंशद् बाह्यतश्च ये ।
तेषां स्थानानि मर्माणि सिरा वंशाश्च तेषु तु ।।६।।
मुखे हृदि च नाभौ च मूर्ध्नि च स्तनयोस्तथा ।
मर्माणि वास्तुपुंसोऽस्य षण्महान्ति प्रचक्षते ।।७।।
वंशानुवंशसम्पाताः पदमध्यानि यानि च ।
देवस्थानानि तान्याद्ये पदषोडशकान्विते ।।८।।
देवस्थानानि सम्पाताश्चतुःषष्टिपदे पुनः ।
तथैकाशीतिपदके पदान्तशतिकेऽपि च ।।९।।
चतुर्ष्वपि विभागेषु सिरा याः स्युश्चतुर्दिशम् ।
मर्माणि तानि चोक्तानि द्वारमध्यानि यानि च ।।१०।।
भित्तिविस्तृतमध्येन यद्वा मध्येन दारुणः ।
मर्म यत् पीड्यते येन गृहे तत्रोच्यते फलम् ।।११।।
द्वारैर्वा भित्तिभिर्वापि मर्मणां परिपीडनात् ।
दौर्गत्यं गृहिणः प्राहुः कुलहानिमथापि वा ।।१२।।
भवेत् स्वामिवधः स्तम्भैस्तुलाभिः स्त्रीपरिक्षयः ।
स्नुषावधो जयन्तीभिर्बन्धुनाशश्च सङ्ग्रहैः ।।१३।।

मर्मस्थानगतैः कार्यैर्भर्तुः कायो निपीड्यते ।
सुहृद्विश्लेषमिच्छन्ति सन्धिपालैश्च तद्विदः ॥१४॥
नागपाशैर्धनोच्छेदो नागदन्तैः सुहृत्क्षयः ।
कपिच्छकैश्च मर्मस्थैः प्रेष्याणां क्षयमादिशेत् ॥१५॥
षड्दारुकाण्यनुसिरागवाक्षालोकनानि च ।
मर्ममध्योपगान्येतान्यावहन्ति धनक्षयम् ॥१६॥
द्वारद्रव्यतुलास्तम्भनागदन्तगवाक्षकैः ।
द्वारमध्यार्दितै रोगकुलपीडाधनक्षया (:?न्) ॥१७॥
नृपदण्डभयं पत्युः पीडनं च प्रचक्षते ।
द्वारमध्येषु षड्दारुमध्येष्वपि च सूरयः ॥१८॥
कर्णद्रव्यादिभिर्विद्धेष्वेतदेव फलं विदुः ।
शय्यानुवंशविहिता गृहिणां कुलनाशिनी ॥१९॥
क्षयावहा नागदन्ता भर्तुः शय्यावितानगाः ।
वातायनैरथ स्तम्भैर्येविद्धा नागदन्तकाः ॥२०॥
ते शस्त्रभीतिदा भर्तुर्यद्वा चौरभयप्रदाः ।
द्रव्यधान्यविनाशाय शोकाय कलहाय च ॥२१॥
गृहमध्यगतं द्वारं भवेत् स्त्रीदूषणाय च ।
द्रव्येणान्यतरेणापि महामर्म निपीडितम् ॥२२॥
भवेत् सर्वस्वनाशाय गृहिणो मरणाय च ।
अंशुकाश्चोर्ध्ववंशाश्च तुम्बिकाः सेन्द्रकीलकाः ॥२३॥
पुरप्रासादगेहानां वेधेऽप्येते न दोषदाः ॥२४½॥
इत्थं सुरक्षितिपवर्णगृहाश्रितोऽयं
भेदः पदेष्वखिलमर्मगतो व्यधश्च ।
उक्तः पृथक्पृथगमुष्य फलं च सम्यग्
ब्रूमोऽथ वास्तुपुरुषाङ्गविभागमत्र ॥२५॥

इति महाराजाधिराजश्रीभोजदेवविरचिते समराङ्गणसूत्रधारापरनाम्नि वास्तुशास्त्रे मर्मवेधो नाम षोडशोऽध्यायः

अथ पुरुषाङ्ग-देवता-निघण्ट्वादि-निर्णयः

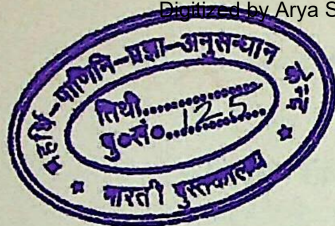
देवतानां पदैरित्थं संविभक्तैः पृथग्विधैः ।
स्थपतिः प्रयतः कुर्याद् वास्तुमित्थं पुमाकृतिम् ॥१॥
शिरस्तस्याग्निरुद्दिष्टं दृष्टिर्दित्यम्बुदाधिपौ ।
जयन्तश्चादितिश्चास्य कर्णौ वायुर्मुखे स्थितः ॥२॥
अर्कः स्याद् दक्षिणे वामे भुजे सोमः प्रतिष्ठितः ।
महेन्द्रचरकौ सापवत्सावस्योरसि स्थितौ ॥३॥
स्तनेऽर्यमा दक्षिणे स्याद् वामे च पृथिवीधरः ।
यक्ष्मा रोगश्च नागश्च मुख्यो भल्लाट इत्यमी ॥४॥
दक्षिणेतरमेतस्य बाहुं देवाः समाश्रिताः ।
सत्यो भृशो नभो वायुः पूषा चेत्यथ दक्षिणम् ॥५॥
पश्चापि बाहुमेतस्य संश्रितास्त्रिदिवौकसः ।
सावित्रसवितारौ च रुद्रशक्तिधरावपि ॥६॥
चत्वारोऽमी क(लाधि?फोणि)स्थाः करयोर्हृदि च स्वभूः ।
वितथौकःक्षतौ पार्श्वे दक्षिणेऽस्य व्यवस्थितौ ॥७॥
वामे पुनः स्थितावस्य देवौ शोषासुराभिधौ ।
मित्राभिधो विवस्वांश्च द्वावप्युदरमाश्रितौ ॥८॥
मेढ्रमध्यस्थितावस्य सुराविन्द्रजयाभिधौ ।
यमश्च वरुणश्चोर्वोः क्रमाद् दक्षिणवामयोः ॥९॥
गन्धर्वभृङ्गौ समृगौ जङ्घां सव्यामथेतराम् ।
द्वास्थसुग्रीवपुष्पाख्याः संश्रिताः पितरोऽङ्घ्रिगाः ॥१०॥
एकाशीतिपदस्येशदिग्विभागाश्रितं शिरः ।
माहेन्द्रीसंश्रितं विद्याच्चतुःषष्टिपदस्य तु ॥११॥
एकाशीतिपदाज्जातो वास्तुः शतपदाभिधः ।
यः षोडशपदः स स्याच्चतुष्षष्टिपदोद्भवः ॥१२॥
मध्ये य एव देवानां स्थितो ब्रह्माब्जसंभवः ।
स सहस्राननोऽचिन्त्यविभवो जगतां प्रभुः ॥१३॥

योऽयं वह्निरिहोक्तः स सर्वभूतहरो हरः ।
पर्जन्यनामा यश्चायं वृष्टिमानम्बुदाधिपः ॥१४॥
जयन्तस्तु द्विनामाख्यः कश्यपो भगवानृषिः ।
महेन्द्रस्तु सुराधीशो दनुजानां विमर्दनः ॥१५॥
आदित्यं पुनरिच्छन्ति विवस्वन्तमहस्करम् ।
सत्यो भूतहितो धर्मो भृशः कामोऽथ मन्मथः ॥१६॥
योऽन्तरिक्षः स्मृतो देवस्तन्नभः समुदाहृतम् ।
मारुतो वायुरुद्दिष्टः पूषा मातृगणः स्मृतः ॥१७॥
अधर्मो वितथाख्यः स्यात् कलेरप्रतिमः सुतः ।
गृहक्षतः पुनर्योऽत्र स चन्द्रतनयो बुधः ॥१८॥
प्रेताधिपो मतः श्रीमान् यमो वैवस्वतश्च सः ।
गन्धर्वो भगवान् देवो नारदः परिकीर्तितः ॥१९॥
भृङ्गराजमिहेच्छन्ति राक्षसं निर्ऋतेः सुतम् ।
यो मृगोऽस्मिन्ननन्तः स स्वयम्भूर्धर्म इत्यपि ॥२०॥
पितरस्तु स्मृता देवाः पितृलोकनिवासिनः ।
स्मृतो दौवारिको नन्दी प्रमथानामधीश्वरः ॥२१॥
आदिः प्रजापतिः स्रष्टा मनुः सुग्रीव ईरितः ।
पुष्पदन्तस्तु विनतातनयः स्यान्महाजवः ॥२२॥
वरुणः पाथसां नाथो लोकपालः स कीर्तितः ।
असुरो राहुरर्केन्दुमर्दनः सिंहिकात्मजः ॥२३॥
शोषस्तु भगवानेष सूर्यपुत्रः शनैश्चरः ।
पापयक्ष्मा क्षयः प्रोक्तो रोगस्तु कथितो ज्वरः ॥२४॥
भुजङ्गमानामधिपः श्रीमान् नागस्तु वासुकिः ।
त्वष्टा स्यान्मुख्यसंज्ञोऽत्र विश्वकर्माभिधश्च सः ॥२५॥
चन्द्रो भल्लाट इत्युक्तः कुबेरः सोमसंज्ञितः ।
चरको व्यवसायाख्यः श्रीरिहादितिसंज्ञिका ॥२६॥
दितिरत्रोच्यते शर्वः शूलभृद् वृषभध्वजः ।
हिमवानाप इत्युक्त आपवत्स उमा स्मृता ॥२७॥
आदित्यस्त्वर्यमा वेदमाता सावित्र उच्यते ।
देवी गङ्गात्र विद्वद्भिः सवितेति प्रकीर्तिता ॥२८॥
मृत्युः शरीरहर्तासौ विवस्वानिति स स्मृतः ।
जयाभिधस्तु वज्रीति स्यादिन्द्रो बलवान् हरिः ॥२९॥

मित्रो हलधरो माली रुद्रस्तूक्तो महेश्वरः ।
राजयक्ष्मा गुहः प्रोक्तः क्षितिध्रोऽनन्त उच्यते ।।३०।।
चरकी च विदारी च पूतना पापराक्षसी ।
रक्षोयोनिभवा ह्येता देवतानुचरीर्विदुः ।।३१।।
इत्येष वास्तुदेवानां निघण्टुः परिकीर्तितः ।
क्षो मूर्ध्नि हो दृशोर्मध्ये सो घ्राणे चिबुके तु षः ।।३२।।
शः कण्ठे हृदये वः स्याल्लकारो नाभिदेशगः ।
रेफो वस्तौ यकारस्तु मेढ्रेमः (पुष्य?मुष्क)कावुभौ ।।३३।।
नकार ऊरुर्णो जानु ञकारः पिण्डिकाश्रितः ।
(ड?ङ)कारो गुल्फयोरन्ते पकारोऽङ्घ्रितले स्मृतः ।।३४।।
उक्तानि वास्तुपुरुषस्य यथावदित्थ-
मङ्गानि वास्तुपददैवतनामभेदाः ।
वर्णाश्च वास्त्वयवेष्विह षोडशैव
ब्रूमोऽथ दैवतवशेन पुरे निवेशम्* ।।३५।।

इति महाराजाधिराजश्रीभोजदेवविरचिते समराङ्गणसूत्रधारापरनाम्नि वास्तुशास्त्रे पुरुषाङ्गदेवतानिघण्ट्वादिनिर्णयो नाम सप्तदशोऽध्यायः

*टि०—सोऽयं पुर-निवेशः परिमार्जितेऽस्मिन् संस्करणे तृतीयस्य पटलस्य विषयः ।

बलिदान-विधिः

इदानीमभिधास्यामो बलिरूपविधेः क्रमम् ।
येन येनार्चिता देवास्तुष्यन्ति समहेश्वराः ॥१॥
मण्डलं वास्तुनो मध्ये गोमयेन प्रकल्पयेत् ।
कलशं तत्र विन्यस्येत् सप्रसूनं सकाञ्चनम् ॥२॥
वास्तुदेवास्ततः कल्प्या यथास्थाननियोगतः ।
सधूपैर्विविधैर्माल्यैरर्घ्यं पश्चान्निवेदयेत् ॥३॥
अर्चयेद् विश्वकर्माणं माल्यैर्धूपैर्विलेपनैः ।
भक्षैः फलैर्बहुविधैः पूजयेत् सुसमाहितः ॥४॥
आज्येन पयसा दध्ना पूजयेच्छिखिनं पुनः ।
शालिगोधूममुद्गाद्यैर्धान्यैः पर्जन्यमर्चयेत् ॥५॥
जयन्तं पूजयेदाम्रद्राक्षाखर्जूरिकादिभिः ।
मालतीमल्लिकाभिश्च पूजयेत् त्रिदशाधिपम् ॥६॥
पुष्पै रक्तैस्तथा धूपै रक्तचन्दनलेपनैः ।
ततः सूर्यं जगन्नाथं पूजयेल्लोकचक्षुषम् ॥७॥
जम्बीरैर्बीजपूरैश्च नारङ्गैः पीतकैः फलैः ।
पूजयेत् सत्यनामानं देवं तेन स तुष्यति ॥८॥
मत्स्यमांसैश्च तुष्यन्ति सर्वे रक्षःपुरोगमाः ।
सितैः फलैर्नारिकेलैर्भृशश्च परितुष्यति ॥९॥
गन्धधूपप्रयोगैश्च नभोनामानमर्चयेत् ।
पुष्पैः सुगन्धिभिः शुक्लैर्मारुतः परितुष्यति ॥१०॥
कृसरं मधुसंयुक्तं पूष्णे भक्त्या निवेदयेत् ।
वितथं तु शुभैरन्यैर्मद्यमांसविवर्जितैः ॥११॥
पूजितस्तुष्टिमायाति विवस्वांश्च महामुनिः ।
पुष्पैः सपुष्पकैस्तुष्टिमवाप्नोति गृहक्षतः ॥१२॥
मत्स्यमांसयुतैर्भक्ष्यैर्यमतुष्टिः सदा भवेत् ।
पुन्नागागरुधूपेन गन्धर्वानर्चयेद् बुधः ॥१३॥

मृगमांसयुतैर्भक्षैर्भृङ्गराजं च तर्पयेत् ।
राजजम्बूफलैर्बिल्वैर्देवमभ्यर्चयेन्मृगम् ॥१४॥

पायसैर्मधुसंयुक्तैर्मांसैर्भक्तैश्च शोभनैः ।
कर्पूरसुरभिद्रव्यगर्भैः संपूजयेत् पितॄन् ॥१५॥

सपुष्पैर्मोदकैर्लाजैः पललैश्च विमिश्रितैः ।
दौवारिकं प्रयत्नेन पूजयेद् विघ्नकारकम् ॥१६॥

अपूर्वैः शोभनैर्गन्धैर्धूपैर्माल्यैरनुत्तमैः ।
पुष्पैः कण्टकजातीनां सुग्रीवं पूजयेत् सदा ॥१७॥

सपुष्पैर्ला (प?ज) कैर्भक्ष्यैर्दधियुक्तान्नपायसैः ।
अर्चयेत् पुष्पदन्तं तु यशोवीर्यान्वितं सुरम् ॥१८॥

मांसैश्च सूकरादीनां वैनतेयं सदार्चयेत् ।
वरुणं च महासत्वं पूजयेद् धूपचन्दनैः ॥१९॥

राहुं च मांससंयुक्तैस्तर्पयेद् भक्ष्यभोजनैः ।
रुधिरेण प्रदत्तेन तुष्टिमेति शनैश्चरः ॥२०॥

मांसेन तु क्षयस्तुष्टिं रोगाणामधिपो व्रजेत् ।
मेदसा पूजयेद् रोगं सर्वलोकभयङ्करम् ॥२१॥

वासुकिं क्षीरदानेन पूजयेत् सततं नरः ।
पूर्ववत् पूजयेद् देवं विश्वकर्माणमीश्वरम् ॥२२॥

सितप्रसूनविन्यासैर्भल्लाटं पूजयेद् बुधः ।
दधियुक्तेन चान्नेन सोमं सर्वत्र पूजयेत् ॥२३॥

कुबेरं धूपदानेन पूजयेत् सततं नरः ।
अदितिं च सुवर्णेन पद्मैरपि च पूजयेत् ॥२४॥

अर्कमन्दारमालाभिर्वृषभं च समर्चयेत् ।
अन्येषामपि देवानामर्चनं धूपसाम्प्रतैः (?) ॥२५॥

सर्वपुष्पफलैश्चैषां कार्यं बुद्धिमता सदा ।
इत्येते बलयः सर्वे शान्त्यर्थं परिकल्पिताः ॥२६॥

शोधने कर्षणे भूमेः साधने रूपकल्पने ।
गृहे प्रवेशने रम्ये तिथिमभ्युदयेषु च (?) ॥२७॥

स्कन्धावारनिवेशेषु पुरग्रामनिवेशने ॥२८½॥
देवालयक्षितिपवेश्मनिवेशनेषु
प्रोक्तान् बलीन् प्रवितरेत् प्रयतः सुरेभ्यः ।
प्रारम्भमन्यमपि वास्तुगतं चिकीर्षुः
कुर्वन्निमं विधिमभीप्सितभाजनं स्यात् ॥२९॥

इति महाराजाधिराजश्रीभोजदेवविरचिते समराङ्गणसूत्रधारापरनाम्नि वास्तुशास्त्रे बलिदानविधिर्नामाष्टादशोऽध्यायः

वास्तु-संस्थान-मातृका

इदानीमभिधास्यामो वास्तुसंस्थानमातृकाम् ।
निवासहेतवे सम्यक् सर्वकर्मोपजीविनाम् ॥१॥
चतुरश्रं समं साचि दीर्घं वृत्तं च शम्बुकम् ।
शकटाक्षभगादर्शवज्रकन्थाकृतीनि च (?) ॥२॥
छिन्नकर्णं विकर्णं च शङ्खाभं क्षुरसन्निभम् ।
शक्त्याननं कूर्मपृष्ठं सदंशं व्यजनाकृति ॥३॥
शरावस्वस्तिकाकारं मृदङ्गपणवोपम् ।
विशर्करं कबन्धाभं यवमध्यसमाकृति ॥४॥
उत्सङ्ग (रा?ग) जदन्ताभे तथा परशुसन्निभम् ।
विस्रावितं च श्वभ्रं च प्रलम्बं च विवाहिकम् ॥५॥
त्रिकुष्टं पञ्चकुष्टं च परिच्छिन्नं तथापरम् ।
दिक्स्वस्तिकाभं श्रीवृक्षं वर्धमानसमाननम् ॥६॥
एणीपदं नरपदं चत्वारिंशत् समासतः ।
क्षेत्राण्युक्तान्यथामीषां विनियोगो विधीयते ॥७॥
चतुरश्रे समे राजा शय्याकारे पुरोहिताः ।
दीर्घे कुमारकाः सेनापतिर्वृत्तायते वसेत् ॥८॥
वसेयुः शम्बुकाकारे सर्वे वाह्याः सुखार्थिनः ।
अन्तःपुरं सद्म समे वाणिजाः शकटाकृतौ ॥९॥
वेश्यास्तु भगसंस्थाने दर्पणाभे सुवर्णकृत् ।
संस्थानतो वज्रसमे जना नगरगोष्ठिकाः ॥१०॥
वसेयुः शङ्खसंस्थाने क्षेत्रे पुत्राभिलाषिणः ।
छिन्नकर्णे महामात्रा विकर्णे मृगलुब्धकाः ॥११॥
शङ्खाभे चैकदृश्वानो गणाचार्याः क्षुरोपमे ।
व्र(ता?जा)ध्यक्षः शक्तिमुखे कूर्मपृष्ठे तु मालिकाः ॥१२॥
सदंशे सौचिका वाजिपोषका व्यजनोपमे ।
तक्षणाश्च शरावाभे स्वस्तिके वन्दिमागधाः ॥१३॥

पणवाभे मृदङ्गाभे वेणुतूर्यादिवादकाः ।
त्रिशर्करे तु रथिनः कबन्धप्रतिमे पुनः ॥१४॥
नीचाः श्वपाकाश्च यवप्रतिमे धान्यजीविनः ।
उत्सङ्गे श्रमणा हस्त्यारोहिणो (रा?ग) जदन्तके ॥१५॥
परशुप्रतिमे क्षेत्रे बन्धनागारिणो जनाः ।
विस्राविणि सुराकाराः श्वभ्राभे कर्मकारिणः ॥१६॥
युगले नापिताः स्वाविवाहव्ये (?) कोशरक्षिणः ।
त्रिकुष्टे पञ्चकुष्टे च वसेयुर्वह्निजीविनः ॥१७॥
समन्ततः परिच्छन्ने सर्वे मानोपजीविनः ।
दिक्स्वस्तिके तु चैत्यानि कुर्याद् वासांश्च सर्वशः ॥१८॥
श्रीवृक्षप्रतिमे वृक्षान् यज्ञवाटांश्च कारयेत् ।
वर्धमानाकृतिमुखेऽप्येतानेव प्रकल्पयेत् ॥१९॥
एणीपदे तु गणिकाश्चौरान् नरपदोपमे ।
इत्युक्ताः शुभदा वासाः सर्वकर्मोपजीविनाम् ॥२०॥
कर्मोपजीविजनवासनिमित्तमेताः
क्षेत्राकृतीरभिहिताः प्रविमृश्य तेषाम् ।
वेश्मानि कारयति यः स्थपतिर्यथाव-
न्मान्यः स कस्य न भवेदिह भूमिपृष्ठे ॥२१॥

इति महाराजाधिराजश्रीभोजदेवविरचिते समराङ्गणसूत्रधारापरनाम्नि वास्तुशास्त्रे वास्तुसंस्थानमातृकानामैकोनविंशोऽध्यायः

शिला-न्यास-विधिः

अथ ब्रूमः शिलान्यासविधिमत्र यथागमम् ।
तत्रोदगयने पुण्ये शुक्लपक्षे शुभेऽहनि ॥१॥
स्थिरग्रहस्य दिवसे करणे च गुणान्विते ।
तिष्येऽश्विनीषु रोहिण्यामुत्तरेष्वपि च त्रिषु ॥२॥
रेवत्यां श्रवणे हस्ते शिलाविन्यासमाचरेत् ।
स्थिरस्य राशेरुदये सौम्यमित्रावलोकिते ॥३॥
सम्यङ् निमित्तशकुनस्वस्तिपुण्याहवाचिते ।
हर्षोदये च मनसः कुर्याद् वास्तोर्निवेशनम् ॥४॥
भद्रः प्रकृत्या शास्त्रज्ञः शुचिः स्नातः समाहितः ।
कर्मारभेत स्थपतिः कृतदेवार्चनक्रियः ॥५॥
पूर्णां समामविकलां चतुरश्रामनिन्दिताम् ।
शिलामाद्यां चये साध्वीं परीक्षेत विचक्षणः ॥६॥
कुम्भाङ्कुशध्वजच्छत्रमत्स्यचामरतोरणैः ।
दूर्वानागफलोष्णीषपुष्पस्वस्तिकवेदिभिः ॥७॥
नन्द्यावर्तैः सचमरैः कूर्मपद्मनिशाकरैः ।
वज्रैः प्रशस्तैः प्राकारैर्भूषिताः कर्मणो हिताः ॥८॥
दीर्घा ह्रस्वाल्पविषमाच्छाभाध्मातापरीक्षिता ।
दिङ्मूढा चाङ्गहीना च सास्थ्यङ्गारा सशर्करा ॥९॥
खण्डा दुःपक्वनिर्भिन्ना कृष्णा दोषभयावहा ।
नृणां पशुतुरङ्गाणां पदाङ्काः स्वस्तिवृद्धये ॥१०॥
क्रव्यान्मृगविहङ्गानां पादैः स्पृष्टास्तु वर्जयेत् ।
नन्दाभद्राजयापूर्णाश्चतस्रः स्युरिमाः शिलाः ॥११॥
वासिष्ठी काश्यपी तद्वत् भार्गव्याङ्गिरसीति ताः ।
तत्र प्रागुत्तरे देशे संनिवेशस्य वास्तुनः ॥१२॥
नैर्ऋत्यां वा सकुसुमां समां गोचर्मसम्मिताम् ।
वेदीं सगन्धकलशां चतुरश्रां प्रकल्पयेत् ॥१३॥

आग्नेयामादितो नन्दां स्थापयेत् क्रमशः शिलाम् ।
अकालमूलैरव्यङ्गैः सपद्मोत्पलपल्लवैः ॥१४॥
सर्वौषधिहिरण्याद्यैर्हेमराजतमृन्मयैः ।
कुम्भैस्ताम्रमयैश्चापि मन्त्रैस्तामभिषेचयेत् ॥१५॥
तीर्थप्रस्रवणाम्भोभिः सरत्नाक्षतपङ्कजैः ।
सुगन्धिभिः सपुण्याहमभिषेकं प्रयोजयेत् ॥१६॥
जाह्नवीयमुनारेवासरस्वत्यादिसम्भ(वैः?वम्) ।
महानदीजलं शस्तं शुभतीर्थभवं तथा ॥१७॥
तथाद्रिवनवेशान्तदेवायतनजानि च ।
अभिषेकार्थमम्भांसि यथालाभमुपाहरेत् ॥१८॥
मन्त्रेणानेन चैतासामभिषेकं समाचरेत् ।
हिरण्यवर्णाः पावन्यः शुचयो दुरितच्छिदः ॥१९॥
पुनन्तु शान्ताः श्रीमत्य आपो युष्मान्मधुच्युतः ।
मन्त्रपूतेन पयसा स्नापयित्वा ततः शिलाम् ॥२०॥
स्थपतिर्गन्धकल्केन मङ्गल्येनानुलेपयेत् ।
हिमचन्दनपूर्णेन व्यवकीर्य सुगन्धिना ॥२१॥
तरसा छादयेदेनां सलाजैः पुष्पदामभिः ।
धूपमाल्योपहारैश्च दधिमांसाक्षतादिभिः ॥२२॥
पूजयेदिष्टकां देवीं वस्त्रयुग्मैश्च पुष्कलैः ।
निवेशनान्ते नैर्ऋत्यां तदा विप्रानवस्थितान् ॥२३॥
समसङ्ख्यान् शुचीन् प्राज्ञानर्चयेद् दक्षिणाफलैः ।
ओङ्कारस्वस्तिपुण्याहगीतवादित्रनिस्वनैः ॥२४॥
कर्ता जनितरोमाञ्चस्तेभ्यः कुर्यान्नमस्क्रियाम् ।
निवेद्य वास्तोष्पतये भूतेभ्यश्च ततो बलिम् ॥२५॥
तासां चतसृणामन्याः कुर्यादुपशिलाः पृथक् ।
प्राकारस्वस्तिकाङ्के द्वे तथा श्रीवत्सलक्षणा ॥२६॥
नन्द्यावर्तस्तु पूर्णायां भवे(देको?दङ्को) यथाक्रमम् ।
कर्णे प्राग्दक्षिणे नन्दां वास्तुनः स्थापयेदधः ॥२७॥
अन्याः क्रमेण भद्राद्याः कोणेष्वन्येषु च त्रिषु ।
प्रतिष्ठापनमन्त्राश्च तासां चतसृणामपि ॥२८॥
चत्वार ऋषिभिर्गीताः शाश्वतारम्भदर्शनाः ।
वीर्येणादिवराहस्य वेदार्थैस्त्वभिमन्त्रि(ताः?ताम्) ॥२९॥

वसिष्ठनन्दिनीं नन्दां प्राक् प्रतिष्ठापयाम्यहम् ।
सुमुहूर्ते सुदिवसे सा त्वं नन्दे ! निवेशिता ॥३०॥
आयुः कारयितुर्दीर्घं श्रियं चाग्रचामिहावह ।
भद्रासि सर्वतोभद्रा भद्रे ! भद्रं विधीयताम् ॥३१॥
कश्यपस्य प्रियसुते ! श्रीरस्तु गृहमेधिनः ।
जये ! विजयतां स्वामी गृहस्यास्य महात्मनः ॥३२॥
आचन्द्रार्कं यशश्चास्य भूम्यामिह विरोहतु ।
त्वयि सम्पूर्णचन्द्राभे ! न्यस्तायां वास्तुनस्तले ॥३३॥
भवत्येष गृहस्वामी पूर्णे ! पूर्णमनोरथः ।
इति मूलच(यो?यं)मन्त्रैः कुर्यात् स्वस्तिकवाचनैः ॥३४॥
ताभिर्हिरण्यवर्णाभिः शिलाभिः सममद्भुतम् ।
प्रागुदक्प्लवना धन्या न प्रत्यग्दक्षिणाप्लवा ॥३५॥
इष्टकाश्चैत्यभवनप्राकारपुरकर्मसु ।
विताने चितिविन्यासे चतुर्मुखनिकेतने ॥३६॥
पुरोधाः शान्तिवेदीषु प्रतिमास्थापनेषु च ।
याज्ञिकेन विधानेन क्रमशः स्थापयेच्छिलाः ॥३७॥
त्रैशोकौर्णासभा(सै?रव्यै)स्ताः सामभिः स महाव्रतैः ।
गायत्र्युष्णिगनुष्टुब्भिबृहत्या च यथाक्रमम् ॥३८॥
चयान् समस्तांश्चिनुयाच्चतुरो विरमेत् ततः ।
ज्ञात्वा भित्तिप्रमाणं च चितेश्चयचतुष्टयम् ॥३९॥
समाप्यमादिकमैवं कनिष्ठं च यथोत्तरम् ।
प्रतिष्ठितास्ताः प्रथमं भूतले सुस्थिताः समाः ॥४०॥
न चालयेच्चालने स्याद् गृहभर्तुर्महद् भयम् ।
कम्पने च भयं विद्यादेतासां स्थिरतां पुनः ॥४१॥
स्थपतेर्गृहभर्तुश्च मङ्गलं परमं विदुः ।
प्राग्दक्षिणायां चलने गृहभर्तुर्महद् भयम् ॥४२॥
भार्याविनाशो नैर्ऋत्यां शून्यं (?) भीतिर्मरुद्दिशि ।
गुरोश्च भयमैशान्यामपचारेऽपि तद् भवेत् ॥४३॥
प्रथमं स्थापि(तेनै?ताने)वं स्तम्भानपि न चालयेत् ।
नोद्धरेत् प्रणुद्याच्च विधिस्तुल्यो यतोऽनयोः ॥४४॥
विन्यासं प्रथमं तस्मात् कुर्यात् सम्यक् समाहितः ।
शिलानां स्थपतिस्तद्वत् स्तम्भानामपि सर्वथा ॥४५॥

द्वारप्राकारशालानां नगराणां च वेश्मनाम् ।
तत्प्रमाणो विधिर्यस्मात् तस्मात् तत्राहृतो भवेत् ।।४६।।
एवं शिलान्यासविधानमेतद्
यथावदस्माभिरिहोपदिष्टम् ।
अस्मिन् कृते वेश्मसुरालयादि
निष्पत्तिमभ्येति विनैव विघ्नम् ।।४७।।

इति महारजाधिराजश्रीभोजदेवविरचिते समराङ्गणसूत्रधारापरनाम्नि
वास्तुशास्त्रे शिलान्यासविधिर्नाम विंशोऽध्यायः

कीलक-सूत्रपातः

वर्णानां यानि दारूणि कीलकार्थं नियोजयेत् ।
इदानीं तानि वक्ष्यामि श्रेयः-कीर्त्तिहिताय च ॥१॥
खदिरोदुम्बराश्वत्थशालशाकधवार्जुनाः ।
अञ्जनः कदराशोकतिनिशारुणचन्दनाः ॥२॥
शिरीषसर्जन्यग्रोधवेणवः कीलकर्मणि ।
पुन्नामानो द्रुमाः शस्ताः स्त्रीनामानो विगर्हिताः ॥३॥
अश्वत्थः खदिरश्चैतौ विप्राणां वृद्धिकारकौ ।
रक्तचन्दनवेणूत्थकीलौ क्षत्रस्य पूजितौ ॥४॥
शाकश्च खदिरश्चेति सामन्तानां हिताविमौ ।
कीलौ शालशिरीषोत्थौ वैश्यानां कीर्तितौ शुभौ ॥५॥
शूद्रजातेस्तु तिनिशधवार्जुनसमुद्भवाः ।
वैश्यवेश्मसु सौभाग्यकार्ये च स्युरशोकजाः ॥६॥
न्यग्रोधो वणिजां धाम्नि भूमिकर्मण्युदुम्बरः ।
महामा(त्र?त्रा)श्ववैद्यानां कीलाः सर्जार्जुना गृहे ॥७॥
विप्राणां सर्ववर्णोत्थाः क्षत्रियाणां त्रिवर्णजाः ।
वर्णद्वयोक्ता वैश्यानां शूद्राणां स्वानुलोमतः ॥८॥
प्रतिलोमा न कर्त्तव्याः कीलका भूतिमिच्छता ।
प्रमाणान्यथ कीलानां निगद्यन्ते पृथक् पृथक् ॥९॥
द्वात्रिंशदङ्गुलाः कीला विप्राणां स्युः शुभावहाः ।
क्षत्रियाणां पुनश्चाष्टाविंशत्यङ्गुलसम्मिताः ॥१०॥
चतुर्विंशत्यङ्गुलाश्च वैश्यानां शुभदायिनः ।
विंशत्याद्यङ्गुलैः कीलाः शूद्रजातेस्तु ते हिताः ॥११॥
षडङ्गुलपरीणाहाः सर्वेष्वेते शुभावहाः ।
ब्राह्मणक्षत्रियविशां वेदाष्टाश्चषडश्रयः ॥१२॥

षडश्रयस्तु शूद्रस्य प्रकृतेस्तु यदृच्छया ।
दार्भमौञ्जौर्णकार्पासं विप्रादीनां यथाक्रमम् ।।१३।।
अर्धपर्वपरीणाहं दृढं सूत्रं तु वर्तितम् ।
अलाभे स्वस्य सूत्रस्य प्रोक्तादन्यतमं बुधः ।।१४।।
गृह्णीयात् सूत्रमन्ये तु गृह्णीयुः स्वेच्छयैव ते ।
इत्थं संभृत्य सम्भारान् गृहभर्ता शुभेऽहनि ।।१५।।
शुक्लपक्षे शुचिः स्नातः स्थपतिश्च सिताम्बरः ।
गृहस्थाननिमित्तात् तु देवस्थानानि लक्षयेत् ।।१६।।
कुसुमाक्षतमध्यश्च कर्तव्या गृहदेवताः ।
आदौ स्थानानि शङ्कूनां परीक्षेत समन्ततः ।।१७।।
तेषु सर्वेषु कर्तव्यमर्चनं तु यथाविधि ।
गृहस्य मध्ये सिक्त्वा तु निरूप्य ब्रह्मणः पदे ।।१८।।
गोमयेन समालिप्तां कुर्याद् वेदीं सुलक्षणाम् ।
चतुरश्रां चतुर्द्वारामक्षतैः सुप्रतिष्ठताम् ।।१९।।
तस्या मध्ये प्रतिष्ठाप्यः कुम्भो हैमोऽथ राजतः ।
ताम्रको मृन्मयो वापि पूर्वालाभे परः परः ।।२०।।
अकालमूलः सोऽव्यङ्गो जलपूर्णः स्वलङ्कृतः ।
मणिरत्नप्रवालैश्च स्वर्णरूप्येण गर्भितः ।।२१।।
प्रतिष्ठा (प्या?प्योऽ)क्षतैः पुष्पफलबीजसमन्वितः ।
श्वेतेन चन्दनेनैनं चर्चयित्वा समन्ततः ।।२२।।
तस्योपरिष्टाद् विन्यस्येत् क्षीरवृक्षस्य पल्लवम् ।
सुगन्धिनाथ धूपेन धूपयित्वा चतुर्दिशम् ।।२३।।
वेष्टयेदहतेनैनं शुक्लवस्त्रेण सर्वतः ।
वास्तुमध्ये यतो ब्रह्मा कुम्भरू (पं?पः) स तिष्ठति ।।२४।।
कुम्भस्योत्तरभागे तु कीलकान् स्थापयेद् बुधः ।
कीलानष्टौ परीक्षेत स्थापयेच्च यथाविधि ।।२५।।
श्वेतचन्दनलिप्तांस्ताञ् श्वेतपुष्पैर्विभूषयेत् ।
सालक्तकान् सुरभिणा धूपेन च सुधूपितान् ।।२६।।
ऊर्णामयेन सूत्रेण त्रिवर्णेनाभिवेष्टयेत् ।
मधुसर्पिर्दधिक्षीरैर्मूलभागेषु लेपयेत् ।।२७।।
अर्चयेत् परशुं सूत्रमष्ठीलादीनि सर्वतः ।
अथोपकरणान्यत्र धूपपुष्पाक्षतादिभिः ।।२८।।

ततः पूर्वोत्तरे वास्तोर्भागे सप्तार्चिषः पदे ।
गोमयेन समालिप्ते कुशास्तरणमास्थितः ॥२९॥
अग्निकार्यं प्रकुर्वीत पुरोधाः शान्तिमेव च ।
सांवत्सरः शुचिः स्नातः कृत्स्नानः (?)समाहितः ॥३०॥
शङ्कुना साधयेल्लग्नं सम्यक् तद्धटिकाथवा (?) ।
रात्रिलग्नं तु नक्षत्रैर्मध्यास्तोदयसंश्रितैः ॥३१॥
एवं संसाधयेल्लग्नं यदीच्छेत् सिद्धिमात्मनः ।
पूजया तुष्टिकारिण्या पूजयेच्च पुरोहितम् ॥३२॥
अभ्यर्चिते यतस्तस्मिन् ब्रह्मा भवति पूजितः ।
सांवत्सरस्य कर्तव्या ततः पूजा यथाविधि ॥३३॥
सांवत्सरेऽर्चिते यस्मात् पूजितः स्याद् बृहस्पतिः ।
स्थपतिं पूजयेत् पश्चात् त्वष्टृतुष्टिचिकीर्षया ॥३४॥
तदधीनं यतः कर्म शुभं वा यदि वाशुभम् ।
श्वेतचन्दनदिग्धांस्तान् श्वेतपुष्पैश्च पूजितान् ॥३५॥
सदशैरहतैर्वस्त्रैरङ्गुलीयैः प्रपूजयेत् ।
परिकर्मकरा ये च तान् यथाशक्ति पूजयेत् ॥३६॥
हेम्ना वस्त्रादिदानैश्च वाग्भिर्वा परितोषयेत् ।
यथा सुमनसस्ते स्युस्तथा कर्तव्यमादरात् ॥३७॥
ततः स्थपतिराचम्य बलिकर्म समाचरेत् ।
सूत्रपाते बलिं धीमान् सार्वभौतिकमाचरेत् ॥३८॥
तस्यालाभे बलिः कार्यो यो भवेत् सोऽभिधीयते ।
विदधीत चरूञ् श्वेतरक्तपीतासितान् पृथक् ॥३९॥
पायसं कृसरं क्षीरं निष्पावान् श्वेतमोदनम् ।
पाविकादधिरूपांश्च पललोल्लापिकाघृतम् ॥४०॥
दध्योदनं च संमिश्रं देवताभ्यो निवेदयेत् ।
तिलैर्घृतेन सहितैर्देवमग्निं च पूजयेत् ॥४१॥
ततश्च पायसं दध्ना ब्रह्मस्थाने निवेदयेत् ।
ततश्चानुक्रमेणैव देवताभ्यो बलिं हरेत् ॥४२॥
बलिकर्म यथान्यायं कृत्वा च द्विजवाचनम् ।
स्वशाखीयाञ् शुचीन् प्राज्ञान् पूजयेद् दक्षिणाफलैः ॥४३॥
ओङ्कारस्वस्तिपुण्याहैर्गीतवादित्रनिस्वनैः ।
ततो विप्रैः सह स्वामी कुर्यात् तस्य प्रदक्षिणम् ॥४४॥

अक्षतान् प्रथमं कुम्भे दापयित्वा द्विजोत्तमैः ।
ततो दक्षिणपूर्वेण गत्वा पुण्याहवाचकैः ॥४५॥
अहताम्बरसंवीतः शुचिः स्थपतिरासने ।
निषद्य प्राङ्मुखः शङ्कुं धृत्वा दक्षिणपाणिना ॥४६॥
पश्चादादाय वामेन प्रतिष्ठाप्य च भूतले ।
मन्त्रानमून् जपन् वीरो हन्यात् परशुना ततः ॥४७॥
विशन्तु ते तलं नागा लोकपालास्तथैव च ।
प्रतिष्ठन्तु गृहं चास्मिन्नायुर्बलकरं भवेत् ॥४८॥
प्रहारान् सुस्थिरानष्टौ दद्यात् कीलस्य मूर्धनि ।
हन्यमाने ततः कीले निमित्तान्युपलक्षयते ॥४९॥
गोविप्ररथनागाढ्याः कन्या नृपवरस्त्रियः ।
शङ्खदुन्दुभिवंशानां तथा गीतस्य च ध्वनिः ॥५०॥
आविर्भवति यद्यस्मिन् हन्यमाने प्रभुस्तदा ।
सततं सुखमाप्नोति शान्त्यैश्वर्यैश्च वर्धते ॥५१॥
हतं क्षुतं विपन्नं वा निषेधः सूत्रकीलयोः ।
पाषण्डिनां च सर्वेषां दर्शनं न सुखावहम् ॥५२॥
दृष्ट्वा शुभनिमित्तानि ततः शङ्कुं निवेशयेत् ।
हन्यमानो यदा कीलो विशेद् भूमौ शनैः शनैः ॥५३॥
कर्मसिद्धिर्भवेत् तत्र गृहं रत्नपरिच्छदम् ।
हन्यमानोऽपि न विशेद् धरित्रीं कीलको यदा ॥५४॥
न तत्र कर्मसिद्धिः स्यादनिमित्तं च लक्षयेत् ।
एकेनापि प्रहारेण यत्र कीलो विशेन्महीम् ॥५५॥
न सिद्धि याति तत्रौकः कृतं वा नोपभुज्यते ।
आयस्याष्ठीलया हन्यान्न काष्ठेन कथञ्चन ॥५६॥
काष्ठेन ताडितः कीलो वह्निदोषकरो भवेत् ।
अश्मना यदि ताड्येत तदा व्याधिं प्रयच्छति ॥५७॥
ऐन्द्रीं प्रतिनतः कीलो धनसम्मानकारकः ।
आग्नेय्यां प्रणते कीले भवत्यग्निभयं महत् ॥५८॥
याम्यायां मरणं राज्ञां दिशि राक्षसतो भयम् ।
धननाशस्तु वारुण्यां वायव्यां रोगतो भयम् ॥५९॥
सौम्यं सौम्यानते राजप्रसादायेशतो गतः ।
कीलके कूर्चके जाते पुत्रपौत्रान्वयैर्गृहे ॥६०॥

परमामृद्धिमाप्नोति धनधान्यैश्च वर्धते ।
हन्यमानो यदा यत्नात् कीलः कश्चिदपि स्फुटेत् ॥६१॥
नाशं विद्यात् तस्य पत्न्या ज्येष्ठस्य तनयस्य वा ।
यदि भज्येत कीलः स्वात् स्वामिनो जायते वधः ॥६२॥
यदा कीलः पतेद्धस्ताद् भ्रंशःस्यात् स्थपतेस्तदा ।
हस्तभ्रष्टश्च(?) स भवेदष्ठीले हस्तविच्युते ॥६३॥
सुखेन हन्यमानश्चेत् कीलः स्वस्थो न जायते ।
अष्टौ प्रहारानपरांस्तस्य दद्यात् तदा पुनः ॥६४॥
स्रग्गन्धधूपोपहारैः कुर्याच्च परिषेचनम् ।
इदं साम महापुण्यं परिचिन्त्य समासतः ॥६५॥
त्रैशोकं तु जपेद् विद्वान् यावच्छङ्क्वभिषेचनम् ।
गत्वाथ नैर्ऋतीमाशां ततः शङ्कुं निवेशयेत् ॥६६॥
ऊर्णायवेन साम्नास्य सम्यक् स्नपनमाचरेत् ।
वायोर्दिशं ततो गत्वा तत्र शङ्कुं निवेशयेत् ॥६७॥
अभिषेकं महारत्नसाम्ना तस्य समाचरेत् ।
अथैशानीं दिशं गत्वा शङ्कुं तस्यां निवेशयेत् ॥६८॥
भाग्रेण साम्ना कुर्वीत प्राग्वत् तस्याभिषेचनम् ।
ततोऽनुसूत्रं बध्नीयात् सव्यं द्विगुणवेष्टितम् ॥६९॥
प्रदक्षिणं प्रसार्यैतदुक्तः शङ्कुक्रमो यथा ।
(म?ब) ध्यमानं यदा सूत्रं शङ्कुः किमपि मुञ्चति ॥७०॥
तदा पुत्रवधं विद्याच्छिन्नं स्वस्वामिमृत्यवे ।
तस्माद् यत्नः प्रकर्तव्यो यावत् सूत्रं प्रसार्यते ॥७१॥
चतुर्णामपि बाहूनां पोषं (?) छिन्नं न दुष्यति ।
सूत्रं प्रसार्य वितरेच्चरून् पूर्वं प्रकल्पितान् ॥७२॥
स्वेषु स्वेषु ततःस्थानेष्वनेन विधिना बुधः ।
शङ्कुस्थानेषु दातव्याः सिताद्याश्चरवः क्रमात् ॥७३॥
प्राग्दक्षिणस्या विदिशो मन्त्रं चेमं हृदा जपेत् ।
मारुतानां च सर्वेषां मानवानां तथैव च ॥७४॥
बलिं तेषु प्रयच्छामि मन्त्रेण परिमन्त्रितम् ।
रक्तं बलिमुपादाय नैर्ऋत्यभिमुखस्तथा ॥७५॥
नैर्ऋत्यधिपतिश्चैव नैर्ऋत्यां ये च राक्षसाः ।
बलिं तेषु प्रयच्छामि रक्तमोदनमुत्तमम् ॥७६॥

कृष्णं बलिमुपादाय गत्वा च दिशमानिलीम् ।
नमस्ते नागराजाय ये चान्ये तं समाश्रिताः ॥७७॥
बलिं तेषु प्रयच्छामि कृष्णमोदनमुत्तमम् ।
बलिमुद्धृत्य हारिद्रमैशानीमाश्रयन् दिशम् ॥७८॥
नमो रुद्रेषु सर्वेषु ये चान्ये तान् समाश्रिताः ।
प्रयच्छामि बलिं तेषां हारिद्रोदनमुत्तमम् ॥७९॥
एवमेतान् बलीन् सर्वान् यथावत् प्रतिपादयेत् ।
ततः कुम्भोदकं पुण्यं साम्ना दिव्येन मन्त्रयेत् ॥८०॥
वामदेव्येन कुर्वीत प्रोक्षणं तेन वास्तुनः ॥८१½॥
द्रुमा विप्रादीनामिति निगदिताः शङ्कुघटने
फलं यच्छङ्कोश्च स्फुटमिह निमित्तानि वहुशः ।
तथा सूत्राताने विधिरनु च मन्त्रैः प्रतिदिशं
बलिः कीलेषूक्तस्त्रिदशपरितोषाय विधिवत् ॥८२॥

इति महाराजाधिराजश्रीभोजदेवविरचिते समराङ्गणसूत्रधारापरनाम्नि वास्तुशास्त्रे कीलकसूत्रपातो नामैकविंशोऽध्यायः

तृतीयः पटलः

पुर-निवेशः

१. नगरादीनां भवनादीनां भवनाङ्गानाञ्च संज्ञाः

२. पुर-निवेशः—नगर-रचना-विधिः

नगरादि-संज्ञा

नगरं मन्दिरं दुर्गं पुष्करं साम्परायिकम् ।
निवासः सदनं सद्म क्षयः क्षितिलयस्तथा ॥१॥
यत्रास्ते नगरे राजा राजधानीं तु तां विदुः ।
शाखानगरसंज्ञानि ततोऽन्यानि प्रचक्षते ॥२॥
शाखानगरमेवाहुः कर्वटं नगरोपमम् ।
ऊनं कर्वटमेवेह गुणैर्निगम उच्यते ॥३॥
ग्रामः स्यान्निगमादूनो ग्रामकल्पो गृहस्त्वसौ ।
गोकुलावासमिच्छन्ति गोष्ठमल्पं तु गोष्ठकम् ॥४॥
उपस्थानं भवेद् राज्ञां यत्र तत् पत्तनं विदुः ।
बहुस्फीतवणिग्युक्तं तदुक्तं पुटभेदनम् ॥५॥
विधाय कुटिकां यत्र पत्रशाखातृणोपलैः ।
पुलिन्दाः कुर्वते वासं पल्ली स्वल्पा तु पल्लिका ॥६॥
नगरं वर्जयित्वान्यत् सर्वं जनपदः स्मृतः ।
नगरेण समं कृत्स्नं राष्ट्रं देशोऽथ मण्डलम् ॥७॥
आवासः सदनं सद्म निकेतो मन्दिरं मतम् ।
संस्थानं निधनं धिष्ण्यं भवनं वसतिः क्षयः ॥८॥
अगारं संश्रयो नीडं गेहं शरणमालयः ।
निलयो लयनं वेश्म गृहमोकः प्रतिश्रयः ॥९॥
गृहस्योपरिभूमिर्या हर्म्यं तत् परिकीर्तितम् ।
तस्यारोहणमार्गो यः सोपानं तत् प्रचक्षते ॥१०॥
काष्ठकं ऽत्र रचितं स्थूणयोरधिरोहणम् ।
सा निःश्रेणिरिति प्रोक्ता सोपानैर्विपुलैः पदैः ॥११॥
स्मृतः काष्ठविटङ्कोऽसौ यत् काष्ठैः संवृतं गृहम् ।
सुधालिप्ततलं हर्म्यं सौधं स्यात् कुट्टिमं च तत् ॥१२॥
वर्षभयेन या छन्ना तालशाकदलादिभिः ।
स्मृताभिगुप्तिरन्तस्था सर्वोपरि गृहस्य सा ॥१३॥

वातायनं तु भित्तीनामवलोकनमुच्यते ।
लघुर्वातायनो यः स्यादवलोकनकं हि तत् ॥१४॥
हर्म्यस्य मध्ये यच्छिद्रं स उलोक इति स्मृतः ।
हर्म्यप्राकारकः स स्यात् कण्ठा हर्म्यतलस्य या ॥१५॥
वितर्दिकाष्टमाला स्यात् सर्वतश्छेदमूलगा ।
तत्स्तम्भेषु मृगा ये तु ते स्युरीहामृगा इति ॥१६॥
निर्यूहो हर्म्यदेशाद् यः काष्ठानामुपनिर्गमः ।
वलीकमिति विज्ञेयं काष्ठं छेदाद् विनिर्गतम् ॥१७॥
छन्नैश्चतुर्भिः पार्श्वैर्यत् तच्चतुश्शालमुच्यते ।
त्रिभिस्त्रिशालं तत् प्राहुर्द्वाभ्यां तत् स्याद् द्विशालकम् ॥१८॥
एकशालकमेकेनच्छन्नेन गृहमुच्यते ।
गृहमेकं तु यच्छन्नं सर्वं शालेति सा स्मृता ॥१९॥
शालानां यत् पुनर्मध्यं वापी पुष्करिणी च सा ।
संछन्ना(चा?सा)पि यस्य स्यात् तद् गर्भगृहमुच्यते ॥२०॥
गृहे महाजनस्थानं त्रिकुड्यं यत् प्रकल्पितम् ।
उपस्थानं तदत्राहुः स्याच्चोपस्थानकं लघु ॥२१॥
प्रासादस्तु स एव स्यादल्पा प्रासादिका स्मृता ।
दीर्घप्रासादिका यासौ वलभीत्यभिधीयते ॥२२॥
शालाग्रे वलभी या स्यादलिन्देति वदन्ति ताम् ।
शालां विना तु वलभी वलभेति निगद्यते ॥२३॥
अल्पाल्पास्तु चतुष्कुड्या ये तेऽपवरका मताः ।
गृहे चाभ्यन्तरस्थानं शुद्धान्त इति कीर्त्यते ॥२४॥
प्रतोलीं तां विदुर्लोकः सुरङ्गामिव यां वसेत् ।
सा कक्षेत्युदिता तज्ज्ञैर्यदवस्थान्तरं गृहे ॥२५॥
यदुपस्थानकं नाम ये चापवरकास्तथा ।
ते कोष्ठका या तु कण्ठा कुड्यं भित्तिश्चयश्च सा ॥२६॥
भक्तशाला भवेद् या तु तन्महानसमुच्यते ।
यच्छन्नं द्वारदेशे तु तमाहुर्द्वारकोष्ठकम् ॥२७॥
प्रवेशनमिति प्राहुर्द्वारनिर्गमनं तथा ।
जलनिर्गमनस्थानं विज्ञेयमुदकभ्रमः ॥२८॥
भवनस्याङ्गणं यत्तु तदाहुर्भवनाजिरम् ।
वनाजिरं वनमही त्वाश्रमाजिरमाश्रमे ॥२९॥

उत्तरोदुम्बरस्याधः श्लिष्टां मध्ये च कुड्ययोः ।
तज्ज्ञास्तां देहलीत्याहुः कपाटाश्रयमेव च ॥३०॥
कपाटं द्वारपक्षः स्यात् कपाटपुटमेव च ।
पक्षः पिधानो वरणो द्वारसंवरणं तथा ॥३१॥
कपाटं संपुटस्ते द्वे (?) कपाटयुगलं च तत् ।
कलिका द्वारबन्धार्था या स्यात् तामर्गलां विदुः ॥३२॥
सा स्यादर्गलसूचीति यदि दीर्घा प्रमाणतः ।
पुराणा सा तु परिघः फलिहो गजवारणम् ॥३३॥
छिद्रैर्गवाक्षप्रतिमैश्छिद्रितं सर्वतस्तु यत् ।
फलकं तद् गवाक्षः स्याज्जालमित्यपि कथ्यते ॥३४॥
हर्म्यद्वारे गृहद्वारे तथा हर्म्यावलोकने ।
प्राकारान्तरपृष्ठे तु या च प्रासादिका भवेत् ॥३५॥
पार्श्वयोरुभयोरेषां फलकद्वयमुच्छ्रितम् ।
उपर्युपरि संक्षिप्तमर्धचन्द्रद्वयाकृति ॥३६॥
आनने द्वे यथा चास्मिन् श्लिष्टैरग्र्यैर्महाधरैः ।
तयोरुपरि सन्धौ च तारकाकृति मण्डलम् ॥३७॥
तत् तोरणमिति प्रोक्तं यच्च तेन परिष्कृतम् ।
सुवर्णतोरणं च स्यान्मणितोरणमेव च ॥३८॥
पुष्पतोरणमप्येतत् क्रियते पुष्पकादिभिः ।
तोरणाग्रे ठकारो यः सिंहकर्णः स उच्यते ॥३९॥
नाम्ना संयमनानीति गृहसञ्चरभूमयः ।
गृहस्य पार्श्वे यद्यस्मिस्तत्संयमनं विदुः ॥४०॥
भित्तेर्यद्वाथ दारूणां तरङ्गाग्रवदानतम् ।
मरालपाली सा हर्म्या(त्) प्रणाली निर्गमोऽम्भसः ॥४१॥
स च प्राकार इत्युक्तः कण्ठः स्यादङ्गणस्य यः ।
द्वारस्य तु समीपं यत् प्रद्वारं तदिहोच्यते ॥४२॥
यदिष्टकचितं मूले द्वारस्य भवति स्थलम् ।
दीर्घं वा ह्रस्वमथवा तदास्थलकमिष्यते ॥४३॥
मूत्रभूमिरमेध्येति वर्चस्कोऽवस्करस्तथा ।
गृहाच्च भित्तिसामान्यं बाह्यं परिसरो मतः ॥४४॥
विस्तीर्णमुच्छ्रितं यत् स्याद् वेश्म सोऽट्ट उदाहृतः ।
संक्षिप्तमेतदेवोक्तं तज्ज्ञैरट्टालकाख्यया ॥४५॥

तदेवात्यन्तसंक्षिप्तमट्टालीति निगद्यते ।
अट्टाली या तु नात्युच्चा तामत्राट्टालिकां विदुः ॥४६॥
एकनाडीगतच्छिद्रैः काष्ठनालैः परिश्रितम् ।
यत्र काष्ठप्रणालीति छदपृष्ठेऽम्बु धावति ॥४७॥
स्तम्भशीर्षकरूपाणि काष्ठमूलाश्रितानि च ।
सुषिराणि प्रयत्नेन काष्ठनाडीमुखान्तरैः ॥४८॥
रूपाणामथ तेषां तु स्तननासामुखाक्षिभिः ।
नानास्थानस्थितानां च वृषवानरदंष्ट्रिणाम् ॥४९॥
कृतसूक्ष्मान्तरच्छिद्रैः प्रवर्षति समन्ततः ।
तद् धारागृहमित्युक्तं धारागारादिनामभृत् ॥५०॥
कांस्यैर्लोहैस्तथा पट्टैर्निर्मृष्टादर्शनिर्मलैः ।
निचिता यस्य भित्तिः स्यात् तद् दर्पणगृहं विदुः ॥५१॥
पक्षद्वारं तदत्राहुर्यन्महाद्वारतोऽपरम् ।
यत् प्राकाराश्रितं द्वारं पुरे तद् गोपुरं विदुः ॥५२॥
निर्गताश्चोच्छ्रिताश्चैव प्राकारस्यान्तरान्तरा ।
उपका(ल्या?र्या) इति प्रोक्ताः क्षौमाश्चाट्टालका मताः ॥५३॥
चयप्राकारशालाः स्युः पुरीसंवरणाभिधाः ।
प्राकारादनुपालास्तु प्राकार उपनिष्कलाः (?) ॥५४॥
क्रीडागृहं यदारामे तदुद्यानं प्रचक्षते ।
तीरेऽम्भसो जलोद्यानं जलवेश्माम्बुमध्यगम् ॥५५॥
क्रीडागृहं यदत्रोक्तं क्रीडागारं तदुच्यते ।
विहारभूमिराक्रीडभूमिरित्यभिधीयते ॥५६॥
देवधिष्ण्यं सुरस्थानं चैत्यमर्चागृहं च तत् ।
देवतायतनं प्राहुर्विबुधागारमित्यपि ॥५७॥
छन्नं भवेद् यत्तु महाजनस्य
स्थानं सभा सा कथिता च शाला ।
गवां पुनर्मन्दिरमत्रगोष्ठ-
माचक्षते वास्तुनिवेशविज्ञाः ॥५८॥

इति महाराजाधिराजश्रीभोजदेवविरचिते समराङ्गणसूत्रधारापरनाम्नि वास्तुशास्त्रे नगरकर्वटग्रामगृहायतनसंज्ञा नाम द्वाविंशोऽध्यायः

पुर-निवेशः

पुरस्य त्रिविधस्यापि प्रमाणमथ कथ्यते ।
प्राकारपरिखाट्टालद्वाररथ्याध्वभिः सह ॥१॥
ज्येष्ठं तत्र चतुश्चापसहस्रं पुरमिष्यते ।
मध्यं द्वाभ्यां सहस्राभ्यामेकेन व्यासतोऽधमम् ॥२॥
साष्टमांशं सपादं वा सार्धं वा व्यासमायतम् ।
कुर्यादिकैकमायामं चतुरश्रीकृतं शुभम् ॥३॥
चतुःषष्टिपदाख्येन पुरं सर्वं प्रकल्पयेत् ।
द्विरष्टकोष्ठं तत् कुर्यात् षट्पथं नवचत्वरम् ॥४॥
चतुरश्रीकृते क्षेत्रे प्रागुदीच्यन्तमागताः ।
चतुर्भागान्तरा वंशाः कार्यास्तस्य त्रयस्त्रयः ॥५॥
वंशषट्कविभक्तेऽस्मिन् पदषोडशकान्विते ।
राजमार्गः शुभः कार्यो मध्यमं वंशमाश्रितः ॥६॥
कार्यो ज्यायसि (च) ज्यायांश्चतुर्विंशतिकः करैः ।
विंशत्या मध्यमे मध्योऽधमे षोडशकोऽधमः ॥७॥
बलस्य चतुरङ्गस्य पौराणां पार्थिवस्य च ।
असम्बाधसमश्चैष कार्योऽयं काश्मशर्करः ॥८॥
महारथ्याद्वयं कार्यं तदुपान्तस्थवंशयोः ।
तद् द्वादश दशाष्टौ स्यात् करान् ज्येष्ठादिकं त्रिषु ॥९॥
पदमध्यगतं कार्यं यानमार्गचतुष्टयम् ।
ज्येष्ठादिषु पुरेष्वेषु तत्पद्यं च चतुःकरम् ॥१०॥
उपरथ्या महामार्गस्यार्धं वा द्विशयाधिकम् ।
शेषा रथ्यास्तदर्धेन विधातव्याः प्रमाणतः ॥११॥
यानमार्गचतुष्कस्य कार्यौ पार्श्वद्वयाश्रितौ ।
पदाष्टकपदान्तस्थौ द्वौ द्वौ जङ्घापथावपि ॥१२॥
पुरे ज्येष्ठे त्रिहस्तौ तौ मध्यमेऽर्धकरोज्झितौ ।
मध्यमादर्धहस्तेन हीनौ स्यातां कनीयसि ॥१३॥

पुरस्यान्तर्गतौ कार्यौ घण्टामार्गौ तथापरौ ।
राजमार्गगुणोपेतौ प्रमाणेन च तद्विधौ ।।१४।।
प्राक्प्रत्यगायताः सप्तदश मार्गा इतीरिताः ।
याम्योत्तरायतास्तद्वदन्ये स्युस्तत्प्रमाणतः ।।१५।।
घण्टामार्गप्रमाणेन घण्टामार्गस्य बाह्यतः ।
समन्ततो वप्रभुवं स्थापयेत् तद्विधानवित् ।।१६।।
महारथ्याप्रमाणेन तद्भूमेर्बाह्यतस्ततः ।
व्यासखातान्तरैः सार्धं विधेयं परिखात्रयम् ।।१७।।
खातोत्पादोज्झितं कार्यं सत्र्यंशेनार्धतोऽपि वा ।
व्यासतः स्यादशेषेण मूलतस्तद्वदेव तत् ।।१८।।
कुर्याद् वप्रं स्वभूभागे परिखोत्खातया मृदा ।
सोत्सङ्गं गजपृष्ठं वा गोत्रीयपदताडितम् ।।१९।।
खातोद्वृत्तमृदा वप्रनिर्माणाधिकया ततः ।
भूप्रदेशान् पुरा निम्नानापूर्य समतां नयेत् ।।२०।।
एवं संशोध्य परिखात्रितयं परितोऽश्मभिः ।
विधेयमिष्टकाभिर्वा सम्यग्बद्धतलं स्थिरम् ।।२१।।
सिरावारिभिरापूर्णं पूर्णं वागामिनाम्भसा ।
विचित्राब्जमनोहारि ससंग्राहाम्बुनिर्गमम् ।।२२।।
सर्वपार्श्वेष्वथैतस्य गन्धान्धमधुपाङ्गनान् ।
सुमनोविटपारामान् कुर्याद् वासान् समुत्सुकान् ।।२३।।
बाह्यभागं पुनस्तस्य विदध्यात् सर्वतोदिशम् ।
द्रुममूलैर्लताजालैः कण्टकैरपि संवृतम् ।।२४।।
वप्रोर्ध्वभागगं मध्यं स्थूलोपलशिलाचितम् ।
कुर्यात् प्राकारमुद्दामं यद्वा पक्वेष्टकामयम् ।।२५।।
ज्यायान् करैर्द्वादशभिर्दशभिर्मध्यमः स्थितः ।
कनीयानष्टभिर्हस्तैर्विस्तारः स्यात् त्रिधेत्यसौ ।।२६।।
उच्छ्रायः सप्तदशभिः करैर्ज्यायान् प्रशस्यते ।
मध्यमः पञ्चदशभिस्त्रयोदशभिरन्तिमः ।।२७।।
ऊर्ध्वं न सप्तदशकान्न त्रयोदशकादधः ।
प्राकारोच्छ्रयमिच्छन्ति नापि युग्मकरोन्मितम् ।।२८।।
हस्ते हस्तेऽङ्गुलद्वन्द्वमायतः सम्यगुच्छ्रयात् ।
यस्य वा द्वादशकरा मूले भवति विस्तृतिः ।।२९।।

चतु (रव्रो?र्हस्तो) च्छ्रितिस्तस्य शिरः स्याद् दशविस्तृतम् ।
हस्तोच्चं कपिशीर्षं स्याद् द्विहस्ता काण्डवारिणो ॥३०॥
कार्याः कर्णाश्रि तद्द्वारकर्णान्तस्थैश्च संयुताः ।
प्राकारेऽट्टालकास्तस्मिन् दिक्षु दिक्षु चतुर्दिशम् ॥३१॥
द्विभौमांश्चरिकोर्ध्वं च प्राकारोच्छ्रायविस्तृतीन् ।
तदर्धं निर्गमान् कुर्यात् ससालाट्टालकानथ ॥३२॥
शतं शतं स्याद्धस्तानां मिथश्चाट्टालकान्तरम् ।
इत्थं पुरमगम्यं स्यात् पत्त्यश्वरथदन्तिनाम् ॥३३॥
चरिकां संचरद्वारां सुखारोहां सवेदिकाम् ।
ससोपानां सनिर्यूहां कुर्यात् सकपिशीर्षकाम् ॥३४॥
राजमार्गमहारथ्यासंश्रितानि चतुर्दिशम् ।
त्रीणि त्रीणि विधेयानि पुरे द्वाराणि तद्विदा ॥३५॥
राजमार्गमहाद्वारचतुष्कं विस्तरान्नव ।
अष्टौ सप्त करानोर्व्या द्विगुणं त्रिकरोज्झितम् (?) ॥३६॥
महारथ्याश्रयं द्वारं तत् षट्पञ्चचतुष्करम् ।
उच्छ्रयात् सार्धसार्धैकहस्तोनं विस्तरेण तत् ॥३७॥
कुर्यात् प्रतोलीः सर्वेषु महाद्वारेष्वथो दृढाः ।
दृढार्गलाश्चेन्द्रकीलाः कपाटपरिघान्विताः ॥३८॥
राजमार्गसमा शाला स्यात् प्रतोलीविनिर्गमा ।
तदर्धं कोष्ठकान्तः स्याद् व्यासोऽध्यर्धं तयोःस्मृतः ॥३९॥
चतुरश्रामिति न्यस्य प्रतोलीं वदनायताम् ।
व्यासतस्त्र्यंशविन्यस्तमार्गां मूषाद्वयान्विताम् ॥४०॥
अन्तर्भित्तौ चतुर्द्वारं महाद्वारेण सम्मितम् ।
विकल्पकोष्ठकान्तेषु दारुभिस्तद् विभूषयेत् ॥४१॥
द्वारे चोभयतःशाले द्वे द्वे द्वारे च मूषयोः ।
ते कार्ये सम्मुखे व्यासाद् द्विकरे द्विगुणोच्छ्रिते ॥४२॥
(ष?त) द्दारुमूषयोः पट्टमध्यं पञ्चकरोच्छ्रितम् ।
तद्वत् कार्या द्वितीया भूर्द्वारशेषोदयोच्छ्रिता ॥४३॥
बहिर्द्वारविनिर्मुक्तां पूर्ववत् तां प्रकल्पयेत् ।
पुरःसंरोधनसहैर्गवाक्षैरग्रतो युताम् ॥४४॥
तल ततो महाद्वारस्योर्ध्वे बद्ध्वा तृतीयकम् ।
रोधनद्वारयुग्हर्म्यसंयुक्तं सपरिक्रमम् ॥४५॥

सन्न्यस्तस्तम्भवेद्यन्यदूर्ध्वं तस्योपकल्पयेत् ।
व्यालजालशतघ्न्यश्मशस्त्रयन्त्रादिभिर्युतम् ।।४६।।
वृद्धिशोभाभिगुप्त्यर्थं पुरस्य प्रविकल्पयेत् ।
बृहद्द्वाराणि परितस्त्रितलाभिः प्रतोलिभिः ।।४७।।
प्रतोल्या दक्षिणाद् भागादुच्छ्रितो वामतो गतः ।
यावद् द्वितीयं तत्पार्श्वमेकः कार्यो बहिः स्थितः ।।४८।।
द्वितीयो वामभागात् तु निर्गत्यास्यैव वेष्टकः ।
कार्यः स्यादातदुत्थानात् प्राकारस्तस्य वाह्यतः ।।४६।।
एतयोरन्तरालं च राजमार्गेण सम्मितम् ।
कर्तव्यं स्यादिहैवं तु वक्त्रद्वारकमुत्तमम् ।।५०।।
दृष्ट्वा दृष्ट्वोपभोगर्हान् सरिद्गिरिजलाशयान् ।
पक्षद्वाराणि कुर्वीत स्वेच्छया तत्र तत्र च ।।५१।।
जलभ्रमान् पुरे कुर्याच्छिलादारुतिरोहितान् ।
द्विकरान् करमात्रान् वा साम्भसोऽस्मिन् प्रदक्षिणान् ।।५२।।
छिन्नकर्णं विकर्णं च वज्रं सूचीमुखं तथा ।
वर्तुलं व्यजनाकारं चापाकृतिधरं च यत् ।।५३।।
शकटद्विसमं यच्च विस्ताराद् द्विगुणायतम् ।
विदिक्स्थं सर्पचक्रं च तत् पुरं निन्दितं भवेत् ।।५४।।
छिन्नकर्णे वसँल्लोकः पुरे तस्करतो भयम् ।
व्याधिभ्यो वापरेभ्यो वा प्राप्नोतीति विनिर्दिशेत् ।।५५।।
विद्विष्टस्वामिता सर्वलोकगर्हानपत्यता ।
जायते स्वल्पमायुष्यं विकर्णपुरवासिनाम् ।।५६।।
स्त्रीजयं विषरोगांश्च भेदांश्च विविधांस्तथा ।
जनो वसन्नवाप्नोति वज्राकृतिधरे पुरे ।।५७।।
व्रजन्ति प्राणिनो नाशं क्षुद्व्याधिपरिपीडिताः ।
निवसन्तः सदा सूचीमुखाकारधरे पुरे ।।५८।।
स्वामिना सह हीयन्ते सर्वतः सञ्चयोज्झिताः ।
स्वल्पायुषश्च जायन्ते जना वृत्तपुराश्रयाः ।।५६।।
असत्यवादिनः स्वल्पायुषः पवनपीडिताः ।
जनाः स्युश्चलचित्ताश्च नगरे व्यजनाकृतौ ।।६०।।
दुश्चरित्राङ्गनायुक्तस्तथा बहुनपुंसकः ।
चापाकारे पुरे लोको निवसन् भवति ध्रुवम् ।।६१।।

रोगशोकानलस्तेनभयं तत्र प्रजायते ।
शकटद्विसमाकारं पुरं यद् विनिवेश्यते ॥६२॥
आरम्भासिद्धिदं विप्रभयदं ज्ञातिभेदकृत् ।
पौराणां स्वामिनश्च स्याद् गजवाजिक्षयावहम् ॥६३॥
परैराक्रम्य भुज्येत तत् पुरं बलशालिभिः ।
द्विगुणायतसंस्थानं यत् क्वचिद् विनिवेश्यते ॥६४॥
जनक्षयोऽग्निदाहश्च स्त्रीकृतानि भयानि च ।
पुरे भवति दिङ्मूढे न च निर्योगमेति तत् ॥६५॥
शस्त्रानिलपिशाचाग्निभूतयक्षभयार्दिताः ।
रुक्पीडिताश्च नश्यन्ति भुजङ्गकुटिले जनाः ॥६६॥
पुराणामप्रशस्तानि संस्थानानीदृशानि यत् ।
एकस्मिन्नपि तेनैषां न पुरं विनिवेशयेत् ॥६७॥
संस्थानमेकमप्येषां प्रमादात् क्रियते यदि ।
तदा राष्ट्रं निपीड्येत क्षुद्द्विषद्भीतिमृत्युभिः ॥६८॥
शास्त्रज्ञः स्थपतिस्तस्मात् प्रयत्नपरया धिया ।
यथावत् कथितं चारु नगरं विनिवेशयेत् ॥६९॥
वेदीनिवेशयात्रायां देवागाराभिचारयोः ।
नदीकर्मणि मैत्रे च शान्तिं कुर्याच्छ्रमेषु च ॥७०॥
यज्ञे पुरनिवेशे च स्थापने प्रयतः सुधीः ।
कुर्यात् तथाभ्युदयिकं यद्वान्यदपि किञ्चन ॥७१॥
पुरे भीतिकरं शश्वदनायुष्यमपौष्टिकम् ।
कृतमप्रयतैः कर्म नृपतिघ्नं च जायते ॥७२॥
विहितं यदशास्त्रज्ञैर्यच्च निर्लक्षणैः कृतम् ।
कृतमप्रयतैर्यच्च तदशस्तं फलोज्झितम् ॥७३॥
शास्त्रज्ञः स्थपतिर्ज्योतिर्विदा तद्वत् पुरोधसा ।
अधिष्ठितः पुरे कर्म विदध्याच्छान्तिकेषु च ॥७४॥
पुरोहितोऽग्निं जुहुयाद् दद्यान्मौहूर्त्तिकः स्थिरम् ।
स्थपतिश्च बलिं दद्यात् योजयेदिति शान्तिकम् ॥७५॥
तदा तस्मिन् पुरे शान्तिर्यत्र मर्मस्थिताः सुराः ।
पूज्यन्ते सततं पौरैश्चत्वरस्थायिनस्तथा ॥७६॥
चतुः प्रकारं स्थापत्यमष्टधा च चिकित्सितम् ।
धनुर्वेदश्च सम्राड्गो ज्योतिषं कमलालयात् ॥७७॥

समान्यलक्षणोत्पातनिमित्तानि च सर्वशः ।
ब्रह्मा विष्णुश्च रुद्रश्च त्यजन्त्येते न तत् पुरम् ।।७८।।
नगरस्य विभागोऽयं यथावत् समुदीरितः ।
खेटं तदर्धविष्कम्भमाहुर्ग्रामं तदर्धतः ।।७९।।
योजनेन पुरात् खेटं खेटाद् ग्रामं प्रचक्षते ।
गव्यूतिपरिमाणेन ग्रामाद् ग्रामं प्रचक्षते ।।८०।।
द्विक्रोशाद् विषये सीमा तदर्धेन पुरस्य सा ।
खेटके पुरसीमार्धं ग्रामे खेटार्धतः स्मृता ।।८१।।
त्रिंशद्धनूंषि विष्कम्भः पुरे दिग्वर्त्मसु स्मृतः ।
विंशतिः खेटके मार्गो ग्रामे दश च दर्शितः ।।८२।।
नवग्रामसहस्राणि नवति(श्च?श्च) प्रचक्षते ।
चतुःषष्टिमपि ग्रामान् ज्यायो राष्ट्रं विदुर्बुधाः ।।८३।।
दशार्धं च सहस्राणि ग्रामाणां त्रिशती तथा ।
ग्रामाश्चतुरशीतिश्च मध्यमं राष्ट्रमीरितम् ।।८४।।
सहस्रमेकं ग्रामाणां तद्वच्च शतपञ्चकम् ।
द्यूना च ग्रामपञ्चाशत् कनीयो राष्ट्रमुच्यते ।।८५।।
अध्यर्धसंख्ययैतेषां ज्येष्ठमध्यकनीयसाम् ।
विधाय नवधैकैकं विभजेद् विधिवत् सुधीः ।।८६।।
राष्ट्रेष्वेवं विभक्तेषु यथाभागं विधानवित् ।
निवेशयेत् पुराण्येषु सप्त सप्त यथागमम् ।।८७।।
विभागश्च प्रमाणं च लक्षणं चादिमस्य यत् ।
जातिवर्णाधिवासश्च यथावत् तदिहोच्यते ।।८८।।
सुवर्णकारानाग्नेय्यां तथा वह्न्युपजीविनः ।
निवेशयेत् कर्मकरानन्यानपि विधानवित् ।।८९।।
वैश्यानामक्षधूर्तानां चक्रिकाणां च दक्षिणे ।
नटानां नर्त्तकानां च गृहाणि विनिवेशयेत् ।।९०।।
निवेशयेत् सौकरिकान् मे (यी?षी) कारान् मृगच्छिदः ।
कैवर्तान् नैर्ऋताशायां दमनाधिकृतांस्तथा ।।९१।।
रथेषु कौशलं येषां येषां स्यादायुधेषु च ।
वारुण्यां दिशि तान् सर्वान् पुरस्य विनिवेशयेत् ।।९२।।
कर्मस्वधिकृता ये च ये चापि परिकर्मिणः ।
शौण्डिका ये च तान् सर्वान् वायोर्दिशि निवेशयेत् ।।९३।।

यतीनामाश्रयान् ब्रह्मवत्सानां तथा सभाम् ।
प्रपाश्च पुण्यशालाश्च कुर्याद् दिशि धनेशितुः ।।९४।।
घृतविक्रयिणो ये च फलविक्रयिणश्च ये ।
निवेशिता प्रशस्यन्ते पुरस्येशानदिग्गताः ।।९५।।
पूर्वभागे बलाध्यक्षान् राज्ञो मुख्यांस्तथा बले ।
निवेशयेत् तथाग्नेय्यां बलं नानाविधं सुधीः ।।९६।।
श्रेष्ठिनो दक्षिणाशायां तथा देशमहत्तरान् ।
याम्येकहारान् (?) कुर्वीत तथा ककुभि निर्ऋतेः ।।९७।।
कोशपालमहामात्रादेशिकान् कारुकानपि ।
नियामकांश्च कुर्वीत सलिलाधिपतेर्दिशि ।।९८।।
वायोः ककुभि कुर्वीत दण्डनाथान् सनायकान् ।
पुरोहितज्योतिषिकानुत्तरस्यां निवेशयेत् ।।९९।।
विप्राः सौम्या दिशो भागे क्षत्रियाः शक्रदिग्गताः ।
वैश्यशूद्रास्तु कर्तव्या दक्षिणापरयोः क्रमात् ।।१००।।
निधेया वणिजो वैद्या मुख्याश्चापि चतुर्दिशम् ।
चतुर्दिशं विशेषेण स्थापयीत बलानि च ।।१०१।।
नगरस्य बहिः प्राच्यां लिङ्गस्थान् विनिवेशयेत् ।
श्मशानानि तथा तत्स्थान् याम्यायां स्थपतिः सुधीः ।।१०२।।
सर्वतो दिशमुद्दिष्टो विभागो नगरे यथा ।
तथा ग्रामेषु खेटेषु सेनायाश्च निवेशने ।।१०३।।
नगराभिमुखौ कार्यौ संपूर्णाङ्गमहोदयौ ।
द्वारे द्वारे सौम्यमुखौ लक्ष्मीवैश्रवणौ तथा ।।१०४।।
राष्ट्रं खेटमथ ग्रामं पश्यतस्तौ पुरं च यत् ।
तत्रारोग्यार्थसंसिद्धी प्रजाविजयमादिशेत् ।।१०५।।
क्लेशबन्धवधैर्लोकाः स्युर्मिथः सूत्रहिंसकाः ।
ग्रामं खेटं पुरं राष्ट्रं यदेतौ नैव पश्यतः ।।१०६।।
स्थाप्यन्ते ये यथा देवा नगरे सर्वतोदिशम् ।
बाह्यान्तरासु भूमीषु ब्रूमहे तानतः परम् ।।१०७।।
चतुर्दिशं समारभ्य प्राकारपरिखान्ततः ।
बहिः शते शते सार्धे धनुषां द्विशतेऽपि च ।।१०८।।
धनुः शतमितैः शुद्धैरनिन्द्यैर्धरणीतलैः ।
स्वस्वप्रासादयुक्तानि स्वस्वानुगगृहैः सह ।।१०९।।

निवेशनानि कुर्वीत त्रिदशानां यथाक्रमम् ।
नगराभिमुखं चित्रवनभाञ्जि शुभानि च ॥११०॥
याम्योत्तरायतं वंशं विकल्पपुरमध्यगम् ।
बहिरन्तश्च कुर्वीत देवानां विनिवेशनम् ॥१११॥
प्राच्यां प्रत्यङ्मुखान् कुर्यात् प्राङ्मुखांश्चाम्बुभृद्दिशि ।
याम्योदक्पार्श्वयोस्तस्य प्रादक्षिण्येन वंशगान् ॥११२॥
दक्षिणस्यां न कुर्वीत त्रिदशानप्युदङ्मुखान् ।
चैत्यशान्तिसभा यक्षमातृप्रमथपान्विताः ॥११३॥
इत्यमी कथिताः सम्यग् ये यथादिङ्मुखाः सुराः ।
दिक्षु दिक्षु बहिर्ये स्युस्तानिदानीं प्रचक्ष्महे ॥११४॥
विष्णोर्दिनाधिनाथस्य सहस्रनयनस्य च ।
धर्मस्य च विधातव्यं दिशि प्राच्यां निकेतनम् ॥११५॥
सनत्कुमारसावित्र्योर्मरुतां मारुतस्य च ।
पूर्वदक्षिणदिग्भागे विदधीत निकेतनम् ॥११६॥
गणेशमातृभूतानां याम्ये प्रेतपतेर्गृहम् ।
भद्रकाल्याः पितृणां स्याद् वेश्म चैत्यं च नैर्ऋते ॥११७॥
सागरस्य नदीनां च शिल्पिभर्तुः प्रजापतेः ।
निलयं पश्चिमाशायां विदध्याद् वरुणस्य च ॥११८॥
फणिनां भवनं कार्यमपरोत्तरदिग्गतम् ।
शनैश्चरस्य चात्रैव कात्यायन्याश्च मन्दिरम् ॥११९॥
विशाखस्कन्दसोमानां तथा यक्षाधिपस्य च ।
पृथक्पृथग् विधातव्याः प्रासादाः सौम्यदिग्गताः ॥१२०॥
जगद्गुरोर्महेशस्य श्रियो वह्नेश्च मन्दिरम् ।
पूर्वोत्तरस्यां ककुभि प्रविधेयं मनोरमम् ॥१२१॥
नदीनामम्बुधीनां च समन्तान्नगरस्य च ।
कान्तारेष्वद्रिषु स्थानं सर्वत्रेष्टमुमापतेः ॥१२२॥
निवेश्यन्ते स्वदिग्भागेष्वेवं यस्मिन् सुरोत्तमाः ।
सम्यक्समृद्धिमासाद्य चिरं नन्दति तत्पुरम् ॥१२३॥
नगरस्य विदूरेऽपि ककुप्सु निखिलास्वपि ।
बाह्यतोऽभिमुखा देवाः शस्यन्ते न पराङ्मुखाः ॥१२४॥
क्रियते यदि भूभागे वंशेन स पराङ्मुखः ।
विधिमेनं तदा तस्मिंस्तज्ज्ञः शास्त्रोक्तमाचरेत् ॥१२५॥

तद्वेषवर्णभूषास्त्रवाहनैरन्वितं सुरम् ।
तद्भित्तौ प्रकटाकारं नगराभिमुखं लिखेत् ॥१२६॥
वैकङ्कतशमीबिल्वैः क्षीरकण्टकिभिर्द्रुमैः ।
उदपानाग्न्यगारेषु स्यान्न दोषोऽन्तरस्थितैः ॥१२७॥
अर्चाश्रितेष्वयं प्रोक्तो विधिर्नालेख्यवर्तिषु ।
कर्तव्याः सर्वतोवक्त्रास्तस्माच्चित्रगताः सुराः ॥१२८॥
विधानं यद् यथा प्रोक्तं सुरधाम्नां पुराद् बहिः ।
तत् तथाभ्यन्तरेऽपि स्यात् कार्यं स्वस्वदिगाश्रयम् ॥१२९॥
मध्ये पुरस्य कर्तव्यं गृहमम्भोजजन्मनः ।
निवेशनं तथेन्द्रस्य तथैव हलिकृष्णयोः ॥१३०॥
मातृयक्षगणाधीशान् शिवकान् भूतसङ्घकान् ।
विनापि वेश्मभिः कुर्यात् पुरे चत्वरमार्गगान् ॥१३१॥
राज्ञा वर्णाश्रमकलापण्यशिल्पोपजीविनः ।
स्वदिक्पदस्थाः कर्तव्यास्ते देवाश्चेच्छता श्रियम् ॥१३२॥
प्रासादे सति भक्तीच्छाशक्तियुक्तो यदापरम् ।
प्रासादं कारयेत् पूर्वं न तदा पीडयेत् सुधीः ॥१३३॥
प्रतिवेश्म प्रतिग्रामं प्रतिदेवकुलं तथा ।
कुर्यात् प्रतिपुरं चापि न प्राङ्मानगुणाधिकम् ॥१३४॥
पूर्वप्रासादतो रुद्रसोमयोर्ब्रह्मणोऽथवा ।
प्रासादे विहितेऽन्यस्मिन् भवेत् पीडाग्रजन्मनाम् ॥१३५॥
कृते धाम्न्यधिकेऽन्यस्मिन् वह्नेर्वाचस्पतेरुत ।
पुरोधसां भयं विद्याद् ध्रुवं ज्योतिर्विदां तथा ॥१३६॥
धनाधिपामराधीशयमानां वरुणस्य वा ।
अधिके विहिते धाम्नि भयं विद्यान्महीपतेः ॥१३७॥
स्कन्दधाम्नोऽधिकेऽन्यस्मिन् विहिते तस्य वेश्मनि ।
सेनापतेर्बलानां च पीडा सञ्जायते ध्रुवम् ॥१३८॥
प्रजापतेरभ्यधिकं हरेर्वान्यत् कृतं गृहम् ।
कर्तुः कारयितुश्च स्याद् बन्धाय च विनष्टये ॥१३९॥
गणेशयक्षफणिनामधिकोऽन्यः कृतो यदि ।
प्रासादः स्यात् तदा नित्यं सेनाङ्गानां महद्भयम् ॥१४०॥
स्त्रीनाम्न्यो देवतास्तासां पीड्यन्ते यदि वेश्मभिः ।
मुख्यानां पुरनारीणां तदा कुर्वन्त्युपद्रवम् ॥१४१॥

पूर्वामरेषु सर्वेषु पीडितेष्वमरालयैः ।
अन्यैस्तल्लिङ्गिनां पीडा चैत्यैर्वा चैत्यपीडितैः ॥१४२॥
हीनाधिकप्रमाणेषु दुर्निविष्टेषु धामसु ।
कर्तुः कारयितुः पीडा स्यान्न पूजा तथास्य च ॥१४३॥
नैवातिसंभृतं कुर्यात् स्वल्पमल्पामरालयम् ।
पुरं चानाश्रितं कुर्याद् वेधभागाश्रितं न च ॥१४४॥
ज्येष्ठमध्यकनिष्ठानि नवषट्त्रिपदान्तरे ।
सुरवेश्मानि कुर्वीत दोषायापरथा पुनः ॥१४५॥
कथितोऽयं विधिः स्वैः स्वैस्त्रिदशानां निवेशने ।
बहिर्निवेशनात् स्वेच्छं विदध्यादमरालयम् ॥१४६॥
नगरेषु समग्रेषु ग्रामेषु निखिलेषु च ।
खेटकेषु च सर्वेषु सामान्योऽयं विधिः स्मृतः ॥१४७॥
इत्युक्त एष नगरोपगतः सुराणां
स्वस्वप्रभागविहितः पदसन्निवेशः ।
ब्रूमो विभागमधुना गृहदेवतानां
सम्यक् शुभाशुभफलप्रविभाग युक्तम् ॥१४८॥

इति महाराजाधिराजश्रीभोजदेवविरचिते समराङ्गणसूत्रधारापरनाम्नि वास्तुशास्त्रे पुरनिवेशो नाम त्रयोविंशोऽध्यायः

चतुर्थः पटलः

चतुर्विंशोऽध्यायः

चतुःशालविधानम्

ब्रूमो नृपचमूनाथवर्णिनां भवनान्यथ ।
प्रशस्तान्यप्रशस्तानि कृत्स्नान्यपि यथाक्रमम् ॥१॥
वेश्मनामेकशालानां शतमष्टाधिकं स्मृतम् ।
द्वापञ्चाशद् द्विशालानां त्रिशालानां द्विसप्ततिः ॥२॥
चतुःशालानि वेश्मानि यानि तेषां शतद्वयम् ।
पञ्चाशच्चाधिका षड्भिर्विज्ञातव्या मनीषिभिः ॥३॥
सहस्रं पञ्चशालानां स्यात् तथा पञ्चविंशतिः ।
षट्शालानां षण्णवतिः स्यात् सहस्रचतुष्टयम् ॥४॥
अष्टाङ्के त्वेकशालस्य भेदाः पञ्चाशदीरिताः ।
द्विशालानां तु सर्वेषां प्रभेदाः शतपञ्चकम् ॥५॥
शतं शतं च प्रत्येकं त्रिशालानामुदाहृतम् ।
द्विचत्वारिंशदधिकं चतुःशालशताष्टकम् ॥६॥
द्विनवत्युत्तराण्येवं शतानि दश च सप्त च ।
षोडशैव सहस्राणि षोडशोना चतुःशती ॥७॥
वेश्मानि सप्तशालानि भवन्ति परिसङ्ख्यया ।
पञ्चषष्टिसहस्राणि तथा पञ्चशतानि च ॥८॥
गृहाणामष्टशालानां षट्त्रिंशदपरा भवेत् ।
लक्षद्वयं सहस्राणि द्विषष्टिः शतमेव च ॥९॥
गृहाणां नवशालानां चत्वारिंशच्चतुर्युता ।
दशलक्षसहस्राणि चत्वारिंशत् तथाष्ट च ॥१०॥
शतानि दशशालानां पञ्चषट्सप्ततिस्तथा ।
गृहद्वितययोगेन संयुक्ताख्यानि विंशतिः ॥११॥
गृहद्वितययोगेन द्वात्रिंशदिह वेश्मनाम् ।
दशपञ्च तथान्यानि भवन्ति हलकान्यपि ॥१२॥
गृहमालाथ सङ्घट्टो गृहनाभिर्गृहाङ्गणम् ।
उद्भिन्नं भिन्नकक्षं च निलीनं प्रतिपादितम् ॥१३॥

अन्यानि चाष्टभेदानि भवन्त्युत्तमवर्णिनाम् ।
लक्षणं नाम संस्थानं चैतेषां प्रतिपाद्यते ॥१४॥
वर्णिनां स्याच्चतुःशालं मितं द्वात्रिंशता करैः ।
सेनापतेश्चतुःषष्टिस्तद्वदेव पुरोधसः ॥१५॥
श्रेष्ठमष्टशतं राज्ञामेतानि तु यथाक्रमम् ।
चतुःषडष्टहान्याः स्युः पञ्चमं च पृथक् पृथक् ॥१६॥
विशोधयेत् कनीयोभिर्मध्यमानि यथाक्रमम् ।
नरेन्द्रपुरुषाणां स्युर्वेश्मान्येतानि वृद्धये ॥१७॥
गृहाणि शोधयेत् प्राग्वज्ज्यायांस्यपि च मध्यमैः ।
भवन्त्येतानि भूपानां रतिकोशप्रतिश्रयाः ॥१८॥
दशांशयुक्तो विस्तारादायामो विप्रवेश्मनाम् ।
अष्टषट्चतुरंशाढ्यः क्षत्रादित्रयवेश्मनाम् ॥१९॥
यो विस्तारः स एव स्यादायामोऽस्मिन् यथाक्रमम् ।
विट्शूद्रयोः स्यादाधिक्यं मध्ये ज्येष्ठे च सद्मनि ॥२०॥
कर्णसूत्राद् बहिः स्तम्भान् न्यसेत् सर्वान् प्रयत्नतः ।
धाम्नां षोडशहस्तानां पञ्चानां चतुरुत्तरा ॥२१॥
वृद्धिः शालास्तु तेषां स्युश्चतुरंशेन विस्तृताः ।
शालाव्यासार्धतोऽलिन्दः सर्वेषामपि वेश्मनाम् ॥२२॥
तस्याः षोडशहस्ते स्यात् पञ्चमांशद्वयेन वा ।
सप्तमांशत्रयेण स्याद् द्वयोरपरवेश्मनोः ॥२३॥
अन्त्ययोर्हस्तयोः स स्याच्चतुर्भिर्नवमांशकैः ।
पञ्चभिः षड्भिरेभिश्च सार्धैः साङ्घ्रिनगैः करैः ॥२४॥
दैर्घ्यं स्याद् दशभिः सार्धैः शालायाः षोडशादिषु ।
निवेशदशमांशो यः स युतः सप्तभिः करैः ॥२५॥
शालाया विस्तरः प्रोक्तः श्रेष्ठानामिह वेश्मनाम् ।
अलिन्दमानं प्रागेव प्रोक्तं निखिलवेश्मनाम् ॥२६॥
यच्छालालिन्दयोः शेषं भवेत् गर्भगृहं हि तत् ।
मूषावच्छिन्नमिच्छन्ति शालादैर्घ्यं विपश्चितः ॥२७॥
शालाव्यासप्रमाणा स्यात् सर्वेषामवकोसिमा ।
दिशासु भवने शाला विदिशाकर्णसामयः (?) ॥२८॥
कर्णशाला (त?तु) या प्रोक्ता सा च ज्ञेयावकोसिमा ।
अलिन्दशालयोर्मध्ये या स्यात्सूक्ष्मेति सा स्मृता ॥२९॥

पूर्वद्वारं नियम्यादावादिमूषा तदुत्तरा ।
मूषा भद्रा इति प्राहुस्तत्सङ्ख्यामवधारयेत् ॥३०॥
यावन्मूषं भवेद् वेश्म तावद् भद्रं तदुच्यते ।
भद्राभद्रे शक्रदिक्स्थे सौम्यासौम्ये यमाश्रिते ॥३१॥
शान्ताशान्ते प्रतीचीस्थे सौम्यदिक्स्थे शिवाशिवे ।
अलिन्दा इति केऽप्याहुर्मूषा इत्यपरे विदुः ॥३२॥
भद्रा इति जगुः केचिदन्ये परिसरा इति ।
एकद्वित्रिचतुःपञ्चषट्सप्ता (ष्टौ?ष्ट) क्रमेण याः ॥३३॥
मूषास्तासां प्रवहणासंज्ञाः स्युर्वेश्मनामिह ।
तासामाद्याः प्रशस्ताः स्युरप्रशस्तास्ततः पराः ॥३४॥
नामतो गुणतश्चैव शुभाशुभफलोदयात् ।
अष्टावादौ गुरून् न्यस्येत् ततश्चाद्यगुरोरधः ॥३५॥
लघुं न्यस्येत् ततः शेषान् विदधीत यथोपरि ।
गुरुभिः पूरयेदादिं यावत् स्युर्लघवोऽखिलाः ॥३६॥
आद्यपङ्क्तौ गुरुश्चैको लघुश्चैको यथाक्रमम् ।
अतः परं तु द्विगुणाः प्रतिपङ्क्ति भवन्त्यमी ॥३७॥
मूषाभेदाश्चतुश्शाले षट्पञ्चाशच्छतद्वयम् ।
अलिन्दवीथीप्रग्रीवनिर्यूहकगवाक्षकैः ॥३८॥
तमङ्गभद्रविन्यासरचनाभिरनेकधा ।
अपरस्परसंबाधात् संवृतैर्विवृतैरपि ॥३९॥
गृहभेदाः प्रसूयन्ते येषां सङ्ख्या न विद्यते ।
यत्संबद्धचतुश्शालममूषालिन्दकं हि तत् ॥४०॥
एकभद्रादिगेहानां ब्रूमो नामान्यतः परम् ।
यान्येकलघुलक्षाणि प्रस्तारे तानि तद्विदः ॥४१॥
कथयन्त्येकभद्राणि क्रमसङ्ख्याविभागतः ।
प्रागायतं प्राग्विलग्नं जयं संयमनप्रियम् ॥४२॥
प्रतीच्यं प्रासविन्यासं सुभद्रं कलहोत्तरम् ।
अष्टौ तान्येकभद्राणि द्विभद्राण्यभिदध्महे ॥४३॥
पूर्वोत्तरोत्तरं पूर्वाद् भद्रादिह विधानतः ।
स्यातां प्राग्मेलकाद्यद्वत् पूर्वाद्या दक्षिणा परे (?) ॥४४॥
ईरं सुनीथमाग्नेयं द्वीपमाप्यं सुसंयमम् ।
अर्धचमैभं व्याकोशं नैर्ऋतं वृषभं विनन् ॥४५॥

काव्यं विपासमानीरं कान्तं सौभं विपश्चिमम् ।
गवयं श्रीवहं श्लिष्टं गणं भीममयोगमम् ॥४६॥
वर्तं चलं शठं क्रान्तमित्यष्टाविंशको गणः ।
द्विभद्राणां समाख्यातस्त्रिभद्राणामतः परम् ॥४७॥
ऐन्द्रं विलोममायामं वधमेकाक्षमन्तिकम् ।
प्रकाशं पैत्रमायस्तं भद्रं प्रान्तं प्रसाधकम् ॥४८॥
क्षमं विघातमायातं कान्तं चित्रं द्विमन्दिरम् ।
सुदक्षिणं भयं श्लिष्टं प्रमोदं व्यायतं वियत् ॥४९॥
आप्यं सुनागं नागेन्द्रमीरितं शोभनं घनम् ।
शस्तोत्तरं कफं कर्णं क्रुष्टं क्रान्तं क्रमागतम् ॥५०॥
द्विशस्तं द्विभयं प्रोक्तं चक्रं मलयमायतम् ।
वनं भारं सुगाराख्यमागारं वीरमेव च ॥५१॥
व्यायाममायुतं तद्वत् व्याहृतं च ततः परम् ।
दुर्गमं क्षोभसंज्ञं च कृत्रिमं क्षोभणं तथा ॥५२॥
चारुरुच्याभिधानं च ध्रुवं ऋथमिति क्रमात् ।
षट्पञ्चाशत् त्रिभद्राणि चतुर्भद्राण्यतः परम् ॥५३॥
कृतमर्चायिनं पौष्णमुद्गतं मिश्रमुत्सुकम् ।
विघ्नं विपक्षमाहूतं रुचकं वर्धनं पृथु ॥५४॥
कलहं छलमायास्यं त्रिनाभं स्वस्तिकं स्थिरम् ॥५५॥
शरलं द्विगुणं नाद्यं चित्रं भ्रान्तं विधारणम् ।
साधारणं नतं त्र्यंशमृषं रोगं विशेषणम् ॥५६॥
प्रतीच्यं त्रिसमं स्वैरं सुप्रतीकं नलं क्षपम् ।
व्याप्तमाक्रीडनं व्यर्थमीशानं सुखमव्ययम् ॥५७॥
मगधं क्षिप्रमागस्त्यमेकोजं द्विर्गतं लिहम् ।
पर्कं विलोममुद्दण्डं मुण्डं मातङ्गमाखिलम् ॥५८॥
खर्वं पिनाकमुद्यन्तं विशिखं प्रसभं रजम् ।
(चुरु?रुच)कं(स?सै) फलं वामं वर्धनं धावनं सहम् ॥५९॥
चयं सेव्यं कलं तीर्णं चतुर्भद्राणि सप्ततिः ।
पञ्चभद्राण्यथोच्यन्ते षट्पञ्चाशदनुक्रमात् ॥६०॥
कानलं लोलुपं जिह्मं प्रगालं सालिनं जिनम् ।
सुजयं विजयं यामं जयं ज्ञातं जयं तपम् ॥६१॥

जम्मं वरं चरं वैरं विशिषं सुप्रभं प्रभम् ।
प्रतीक्षं क्षमिणं युक्तं शान्तं त्रैतं विनोदनम् ॥६२॥
सन्दोहं विप्रदोहं च विद्रुतं सततं ततम् ।
व्याकुलं लीनमालीनं विचित्रं लम्बनं खरम् ॥६३॥
शेखरं विबुधं चैत्रं व्यासक्तं संपदं पदम् ।
त्रिशिखं चतुरं प्रातं सुस्थितं दुःस्थितं स्थितम् ॥६४॥
चक्रं वक्रं लघं लाभं संपर्कं मूलमव्ययम् ।
अष्टाविंशतिरन्यानि षड्भद्राणि निबोधत ॥६५॥
किन्नरं कौस्तुभं हर्म्यं धार्मिकं निषधं वसु ।
साटीकं वामनं गौरमस्थिरं क्रमिणं खलम् ॥६६॥
विवरं वालिशं धौम्रं त्रिपुष्टं मन्दिरं भवम् ।
अशोकं भास्वरं चोष्यं लातव्यं सुस्वनं मखम् ॥६७॥
वाजि नेत्रं भ्रमं घोषं सप्तभद्राण्यतः परम् ।
भाण्डीरं वैसहं प्रस्थं प्रतानं वासुलं कटम् ॥६८॥
लक्ष्मीवासं सुगन्धान्तमष्टधैतानि नामतः ।
अन्यच्च सर्वतोभद्रमेकं भद्राभिरष्टभिः ॥६९॥
संप्रकल्प्यं चतुःशालं ब्रूमश्चैषां शुभाशुभम् ।
प्रदक्षिणा शुभा मूषा विपरीता विपर्यये ॥७०॥
समवाये यथा भूयो जानीयात् साध्वसाधु च ।
तथाष्टावेकभद्राणि सप्तभद्राणि च क्रमात् ॥७१॥
द्विभद्राण्यष्टभिर्युक्ता षड्भद्राणि च विंशतिः ।
षट्पञ्चाशत् त्रिभद्राणि पञ्चभद्राणि चोन्नयेत् ॥७२॥
सप्ततिश्च चतुर्भद्राण्येकं भद्राभिरष्टभिः ।
एवं शतद्वयं पिण्डः षट्पञ्चाशच्च वेश्मनाम् ॥७३॥
भद्रैः पूर्वविधानेन चतुःशालाक्रियादिषु ।
मूषा स्यात् कुड्यजैस्तेषु चतुश्शालेषु वेश्मसु ॥७४॥
अनुवंशाश्रिते मूषे स्वस्तिके तत्पराङ्मुखे ।
मुखायते च पुरतो द्वे स्यातामवकोशिमे ॥७५॥
नोदङ्मुखः स कर्तव्यः कार्यः प्राग्जीवसंयुतः (?) ।
वर्धमाने तथा का(र्ये?र्यो) यथा प्राग्ग्रीवसंयुतः ॥७६॥
वर्धमाने तथा कार्ये द्वारमूषे मुखायते ।
मूषाया दक्षिणे स्यातां दीर्घवामेऽवकोसिमे ॥७७॥

नन्द्यावर्तगृहे सर्वा नन्द्यावर्ता भवन्ति ताः ।
द्वे(स्तरु?मू)षे रुचके स्याताभायते त्ववकोसिमे ॥७८॥
सर्वद्वारवहा मूषाः सर्वतोभद्रवेश्मनि ।
आदिमूषा भवेदेका गृहं प्रागायतं हि तत् ॥७९॥
द्वितीयया प्राग्विलग्नमेकया तदनन्तरम् ।
प्रदक्षिणेन वेश्मानि जयादीन्येकयैकया ॥८०॥
मूषया स्युः क्रमादेवं कथ्यन्ते तत्फलान्यथ ।
धनमर्थविनाशश्च जयश्चैवाशुभं सदा ॥८१॥
प्रीतिरुद्वेगकल्याणकलहाश्चाप्यनुक्रमात् ।
यत्र पूर्वे उभे मूषे तदीरं परिकीर्तितम् ॥८२॥
यत्र पूर्वा तृतीया च तत् सुनीतं गृहं विदुः ।
आग्नेये द्वितृतीये स्तो द्वीपे चाद्यचतुर्थके ॥८३।
द्विचतुर्थ्यौ तथाचाप्ये त्रिचतुर्थ्यौ सुसंयमे ।
अर्धचे त्वाद्यपञ्चम्यौ द्वितीयेभे सपञ्चमी ॥८४॥
व्याकोशे च त्रिपञ्चम्यौ नैर्ऋते द्विशराभिधे ।
वृषभे प्रथमाषष्ठ्यौ द्विषष्ठ्यौ च तथा विने ॥८५॥
काव्ये तृतीया षष्ठी च विपासेऽब्धिरसाभिधे ।
आनीरे पञ्चमीषष्ठ्यौ साद्या कान्ते च सप्तमी ॥८६॥
सौमे द्वितीयासप्तम्यौ त्रिसप्तम्यौ विपश्चिमे ।
गवये सप्तमीतुर्यौ श्रीवहे पञ्चसप्तमी ॥८७॥
षष्ठी सप्तमी श्लिष्टे गणे पूर्वाष्टमी तथा ।
भीमेऽष्टमी द्वितीया च त्र्यष्टम्यौ चाप्ययोगमे ॥८८॥
वर्ते चतुर्थी षष्ठी च पञ्चमी चाष्टमी चले ।
षष्ठचष्टम्यौ शठे क्रान्ते सप्तमी चाष्टमीति च ॥८९॥
इत्यष्टाविंशतिः प्रोक्ता द्विभद्राणामिहौकसाम् ।
अथ ब्रूमस्त्रिभद्राणि तत्रैन्द्रं पुष्टिवर्धनम् ॥९०॥
स्याद् याम्यपश्चिमद्वारमाद्यमूषात्रयान्वितम् ।
आद्या द्वितीया तुर्या च यस्य द्वारं विपश्चिमम् ॥९१॥
विलोमं नाम तद् वेश्म शूद्राणां पुष्टिवर्धनम् ।
आद्या तृतीया तुर्या स्यादायामे सर्वतोमुखे ॥९२॥
वधे द्वित्रिचतुर्थ्यः स्युर्द्वारं च स्यादुदग्दिशि ।
यत्र साद्ये द्विपञ्चम्यावेकाक्षं तदुदाहृतम् ॥९३॥

साद्ये यत्र द्विपञ्चम्यौ तत्प्रोक्तं गृहमन्तिकम् ।
यत्र स्युर्द्वित्रिपञ्चम्यः प्रकाशं सर्ववृद्धिकृत् ॥९४॥
पूर्वा चतुर्थीपञ्चम्यौ यत्र तत् पैत्रमुच्यते ।
पञ्चमी द्विचतुर्थ्यौ च यत्रायस्तं तदीरितम् ॥९५॥
त्रिचतुःपञ्चमीयुक्तं भद्रमाहुर्मनीषिणः ।
आद्या द्वितीया षष्ठी च यत्र तत् प्रान्तशब्दितम् ॥९६॥
आद्या तृतीया षष्ठी च स्यात् प्रसाधकवेश्मनि ।
तद् भवेत् सर्वतोद्वारं तथा सर्वार्थसाधकम् ॥९७॥
द्वितीया च तृतीया च षष्ठी च क्षमनामनि ।
तस्य प्रत्यग्दिशि द्वारं शूद्रवर्गस्य चेष्टदम् ॥९८॥
षष्ठी चतुर्थी चाद्या च स्युर्विघाताख्यवेश्मनि ।
षष्ठी द्वितुर्ये यस्मिंस्तदायातं दक्षिणामुखम् ॥९९॥
षट्चतुस्त्रियुतं कान्तं तत् स्यात् सर्वार्थसाधकम् ।
षट्पञ्चाद्यान्वितं चित्रं तच्च स्याद् याम्यदिङ्मुखम् ॥१००॥
द्वितीयापञ्चमीषष्ठ्यो यस्मिन् स्युः स्तद् द्विजमन्दिरम् ।
यत्र त्रिपञ्चमीषष्ठयस्तद् वदन्ति सुदक्षिणम् ॥१०१॥
चतुर्थीपञ्चमीषष्ठ्यो भये स्युस्तत्र वृद्धिकृत् ।
पूर्वाद्वितीयासप्तम्यो यत्र तच्छिलष्टसंज्ञितम् ॥१०२॥
याम्यास्यमिदमिच्छन्ति शुभं सर्वार्थदं नृणाम् ।
साद्ये तृतीयासप्तम्यौ प्रमोदे परिकीर्तिते ॥१०३॥
यत्र स्युर्द्वित्रिसप्तम्यस्तद् वेश्म व्यायतं स्मृतम् ।
यत्राद्या च चतुर्थी च सप्तम्यपि च तद् वियत् ॥१०४॥
द्विचतुःसप्तमीभूषमाप्यं स्याद् दक्षिणामुखम् ।
त्रिचतुस्सप्तमीभिस्तु सुनागं वेश्म कीर्त्यते ॥१०५॥
तच्च याम्यापरमुखं धनधान्यसुखप्रदम् ।
सप्तमी पञ्चमी पूर्वा मूषा नागेन्द्रसंज्ञिते ॥१०६॥
मूषा द्विपञ्चसप्तम्यो याम्यं च मुखमीरिते ।
त्रिपञ्चसप्तमीमूषाशोभितं शोभनं भवेत् ॥१०७॥
चतुर्थी पञ्चमी यत्र सप्तम्यपि च तद् धनम् ।
पूर्वा षष्ठी सप्तमी च स्मृता शस्तोत्तरे गृहे ॥१०८॥
द्वितीयासप्तमीषष्ठ्यो यस्मिंस्तत् कफसंज्ञितम् ।
द्वारं वारुणमेतस्य हितं च स्याद् द्विजन्मनाम् ॥१०९॥

कर्णं स्यात् पश्चिमद्वारं त्रिषष्ठीसप्तमीयुतम् ।
चतुर्थीसप्तमीषष्ठ्यो मूषाः स्युः क्रुष्टसंज्ञिते ॥११०॥
सप्तमीपञ्चमीषष्ठीयुक्तं क्रान्तं यशस्करम् ।
आद्याष्टमी द्वितीया च मूषा प्रोक्ता क्रमागते ॥१११॥
आद्याष्टमी तृतीया च द्विशस्ते भवने स्मृताः ।
यत्राष्टमी त्रिद्वितीये द्विभयं तदुदाहृतम् ॥११२॥
आद्याष्टमी चतुर्थी च यत्र तच्चक्रसंज्ञितम् ।
तुर्याष्टमी द्वितीया च यत्र तन्मलयं विदुः ॥११३॥
तुर्याष्टमी तृतीया च यत्र तत् प्रोक्तमायतम् ।
आद्याष्टमी पञ्चमी च स्याद् यस्मिस्तद् वनं स्मृतम् ॥११४॥
द्वितीया पञ्चमी मूषा यत्र स्यादष्टमी तथा ।
तद् भाराख्यमुदग्वक्त्रं शुभं विघ्नकृदन्यथा ॥११५॥
त्रिपञ्चम्यष्टमीभिस्तु सुगारं परिकीर्तितम् ।
यत्राष्टमी तदागारं चतुर्थी पञ्चमी तथा ॥११६॥
यस्मिन्नाद्याष्टमीषष्ठ्यो वीरं तदिह कीर्तितम् ।
षष्ठ्यष्टमी द्वितीया च गृहे व्यायामनामनि ॥११७॥
षष्ठ्यष्टमीतृतीयाभिर्मूषाभिः प्रोक्तमायुतम् ।
षष्ठ्यष्टमीचतुर्थ्यः स्युर्यत्र तद् व्याहृतं विदुः ॥११८॥
षष्ठ्यष्टमीपञ्चमीभिर्दुर्गमं व्याधिकृन्मतम् ।
आद्याष्टमीसप्तमीभिः संयुक्तं क्षोभमुच्यते ॥११९॥
द्विसप्तम्यष्टमीयुक्तं गृहं कृत्रिमसंज्ञितम् ।
त्रिसप्तम्यष्टमीभिस्तु मूषाभिः क्षोभणं भवेत् ॥१२०॥
चारुरुच्यं चतुःसप्तम्यष्टमीभिः समन्वितम् ।
सप्तपञ्चम्यष्टमीभिर्युक्तं ध्रुवमिति स्मृतम् ॥१२१॥
षट्सप्तम्यष्टमीयुक्तं कथं सर्वार्थसिद्धिदम् ।
इत्युक्तानि त्रिभद्राणि शस्तान्येतेषु यानि च ॥१२२॥
तानि नित्यं प्रयोज्यानि वर्णानां च मनीषिभिः ।
आद्याश्चतस्रो मूषाः स्युर्यत्र तत् कृतसंज्ञितम् ॥१२३॥
सर्वं द्विगुणकृत् पूर्वंप्रत्यग्द्वारं नचान्यथा ।
आद्यास्तिस्रः पञ्चमी च यस्मिन्नर्चायनं हि तत् ॥१२४॥
तद् भवेत् पश्चिमद्वारं गृहं सर्वगुणान्वितम् ।
यस्मिन्नाद्या द्वितीया च चतुर्थी पञ्चमी तथा ॥१२५॥

तत् पौष्णं दक्षिणद्वारं सर्ववृद्धिकर नृणाम् ।
(आ?द्वचा) द्यास्तिस्रस्तथाद्या च यस्मिंतद् गृहमुद्गतम् ॥१२६
द्वारेण पश्चिमेनैतच्छस्यते दक्षिणेन वा ।
द्वयाद्याश्चतस्रो यत्र स्युस्तन्मिश्रं प्रीतिवर्धनम् ॥१२७॥
प्रशस्तं क्षत्रियादीनां तस्य द्वाः प्राच्यपाचि वा ।
आद्यास्तिस्रस्तथा षष्ठी यस्मिन् मूषास्तदुत्सुकम् ॥१२८॥
तच्छस्तं पश्चिमद्वारं विप्रादीनां जयावहम् ।
आद्या द्वितीया तुर्या च मूषा षष्ठी च यत्र तत् ॥१२९॥
याम्याप्रत्यङ्मुखं शस्तं विघ्नं नाम कुलर्द्धिकृत् ।
आद्या तृतीया तुर्या च यस्मिन् षष्ठी च तच्छुभम् ॥१३०॥
विपक्षं नाम धाम स्याद् द्वारमस्य च पश्चिमम् ।
द्वयाद्यास्तिस्रो गृहे यस्मिन् मूषा षष्ठी च तच्छुभम् ॥१३१॥
स्याद् याम्यपश्चिमद्वारमाहूतं नाम तद् गृहम् ।
आद्याद्वितीयापञ्चम्यो यत्र षष्ठी च तद् भवेत् ॥१३२॥
रुचकं नाम याम्यप्राग्द्वारं सकलकामदम् ।
एकत्रिपञ्चषष्ठ्यः स्युर्यत्र तद्वर्धमानकम् ॥१३३॥
प्राक्पश्चिमोत्तरद्वारं चातुर्वर्ण्यस्य वृद्धिदम् ।
यत्र स्युर्द्विपञ्चम्यो मूषा षष्ठी च तद् गृहम् ॥१३४॥
स्यात् पूर्वदक्षिणद्वारं प्रथितं पृथुसंज्ञया ।
यस्मिन्नाद्याचतुःपञ्चषष्ठ्यस्तत् कलभं विदुः ॥१३५॥
गुणैरुपेतं सकलैरुदग्द्वारं निकेतनम् ।
द्विचतुःपञ्चमीषष्ठ्यो यस्मिंस्तच्छलमुच्यते ॥१३६॥
दक्षिणं मुखमेतस्य पश्चिमं वा प्रशस्यते ।
चतस्रस्त्र्यादयो यस्मिन्नायास्यं तदुदीरितम् ॥१३७॥
अप्रशस्तं वदन्त्येतत् तद्विदो भवनाधमम् ।
आद्यास्त्रिस्रः सप्तमी च मूषाः स्युर्यत्र तद् गृहम् ॥१३८॥
त्रिनाभमुत्तरद्वारं शस्तं सर्वगुणान्वितम् ।
आद्याद्वितुर्यासप्तम्यो यत्र तत् स्वस्तिकं स्मृतम् ॥१३९॥
प्राक्पश्चिमोत्तरद्वारं चातुर्वर्ण्येऽपि शस्यते ।
आद्याचतुर्थीसप्तम्यो मूषाः स्युर्यत्र वेश्मनि ॥१४०॥
तदिह स्थिरमित्युक्तं द्वारं चैत्यस्य दक्षिणम् ।
द्वाद्यास्तिस्रः सप्तमी यत्र तत् सरलं विदुः ॥१४१॥

तद् भवेत् पश्चिमद्वारं सर्वदोषोज्झितं गृहम् ।
यत्राद्या च द्वितीया च पञ्चमी सप्तमी तथा ॥१४२॥
द्विगुणं नाम तद् वेश्म द्वारं चास्य यथेप्सितम् ।
आद्यातृतीयापञ्चम्यः सप्तम्यपि च यत्र तत् ॥१४३॥
नाद्यं नामातिशीलाद्यं (?) प्रशस्तं सर्वदेहिनाम् ।
द्वितीया च तृतीया च पञ्चमी सप्तमी गृहे ॥१४४॥
यत्र तच्चित्रनामेष्टद्वारं चित्रगुणैर्वृतम् ।
आद्याचतुर्थीपञ्चम्यो यत्र स्युः सप्तमी तथा ॥१४५॥
तद् भ्रान्तं नाम पूर्वोदग्द्वारं भवनसृद्धिकृत् ।
यत्र द्वितीया तुर्या च स्यात् षष्ठी सप्तमी तथा ॥१४६॥
विधारणं गृहं तत् स्यात् सर्वकामविवर्धनम् ।
तृतीया यत्र तुर्या च पञ्चमी सप्तमी तथा ॥१४७॥
तत् साधारणमित्याहुः सर्वद्वारं सुखावहम् ।
आद्या द्वितीया षष्ठी च सप्तमी यत्र तन्नतम् ॥१४८॥
आद्या द्वितीया षष्टी च त्र्यंशे स्यात् सप्तमी तथा ।
द्वितीया च तृतीया च ऋषे षष्ठी च सप्तमी ॥१४९॥
आद्या तुर्या च षष्ठी च रोगे स्यात् सप्तमी तथा ।
यत्र द्वितीया तुर्या च स्यात् षष्ठी सप्तमी च तत् ॥१५०॥
विशेषणं नाम गृहं दक्षिणोत्तरदिङ्मुखम् ।
यत्र तृतीया तुर्या च स्यात् षष्ठी सप्तमी गृहे ॥१५१॥
प्रतीच्यमीप्सितद्वारं तद् गृहं सर्वकामदम् ।
यत्राद्यापञ्चमीषष्ठीसप्तम्यस्त्रिसमं हि तत् ॥१५२॥
प्रभूतवृद्धिदं वेश्म समस्तैरन्वितं गुणैः ।
द्वितीयापञ्चमीषष्ठीसप्तम्यो यत्र वेश्मनि ॥१५३॥
तदिह स्वैरमित्याहुर्धनधान्यसुखावहम् ।
तृतीयापञ्चमीषष्ठीसप्तम्यो द्वारमुत्तरम् ॥१५४॥
पश्चिमं वा भवेद् यत्र सुप्रतीकं च वृद्धिकृत् ।
तुर्याद्याभिश्चतसृभिर्नलमुत्तरदिङ्मुखम् ॥१५५॥
आद्याद्वित्र्यष्टमीभिः स्यात् सर्वरुग्भीतिकृत् क्षयम् ।
व्याप्ते पूर्वा द्वितीया च स्याच्चतुर्थी तथाऽष्टमी ॥१५६॥
आद्यातृतीयातुर्याः स्युराक्रीडे तद्वदष्टमी ।
द्व्याद्यास्तिस्रः क्रमाद् व्यर्थे मूषाः स्यादष्टमी तथा ॥१५७॥

ईशानाख्ये स्युराद्याद्वित्रिपञ्चम्योऽष्टमी तथा ।
पूर्वाष्टमीत्रिपञ्चम्यो यस्मिंस्तत् सुखसंज्ञितम् ॥१५८॥
तत्पूर्वोदङ्मुखं वृद्ध्यै जायते हानयेऽन्यथा ।
यत्र स्युरष्टमीद्वित्रिपञ्चम्यस्तदिहाव्ययम् ॥१५९॥
द्वारं यथेष्टमेतस्य वास्तुविद्याविदो जगुः ।
यस्मिन् पूर्वाष्टमीतुर्यापञ्चम्यो मगधं हि तत् ॥१६०॥
प्रागुदक्पश्चिमद्वारमिदं शंसन्ति सूरयः ।
यत्र द्वितुर्यापञ्चम्यो मूषाः स्युस्तद्वदष्टमी ॥१६१॥
तत् क्षिप्रं नाम सुखकृद् यथेष्टं द्वारमिष्यते ।
त्रिपञ्चम्यष्टमीतुर्या आगस्त्ये पश्चिमामुखे ॥१६२॥
द्वितीयाद्याष्टमीषष्ठ्यो यत्रैकोजं तदुच्यते ।
तृतीयाद्याष्टमीषष्ठ्यो यत्र तद्द्विर्गतं गृहम् ॥१६३॥
द्वित्रिषष्ठ्योऽष्टमी चापि यस्मिंस्तल्लिँहमुच्यते ।
आद्यातुर्याष्टमीषष्ठ्यो यत्र तत् पर्कमुच्यते ॥१६४॥
षष्ठ्यष्टमीद्वितुर्याभिः (?) स्याद् विलोमाभिधं गृहम् ।
षष्ठ्यष्टमीद्वितुर्याभिरुद्दण्डमिति कीर्तितम् ॥१६५॥
यस्मिन्नाद्याष्टमीषष्ठीपञ्चम्यो मुण्डमेव तत् ।
द्विपञ्चम्यष्टमीषष्ठ्यो मूषा मातङ्गसंज्ञिते ॥१६६॥
त्रिपञ्चम्यष्टमीषष्ठ्यो भवन्त्यस्खलनामनि ।
तत् खर्वनाम तुर्याद्यास्तिस्रो यस्मिंस्तथाष्टमी ॥१६७॥
आद्याद्वितीयासप्तम्यः पिनाके स्युस्तथाष्टमी ।
त्रिसप्तम्यष्टमीपूर्वा यत्रोद्यन्तं तदुच्यते ॥१६८॥
अष्टमीद्वित्रिपञ्चम्यो यस्मिंस्तद् विशिखं गृहम् ।
आद्याचतुर्थीसप्तम्यः प्रसभे स्युस्तथाष्टमी ॥१६९॥
रजे द्वितुर्यासप्तम्यो मूषाः स्युस्तद्वदष्टमी ।
त्रिसप्तम्यष्टमीतुर्या यत्र तद् रुचकं विदुः ॥१७०॥
प्राक्प्रत्यग्द्वारमेतस्य शूद्राणामतिवृद्धिदम् ।
सप्तम्याद्याष्टमी मूषा पञ्चम्यपि च सैफले ॥१७१॥
वामे द्विपञ्चसप्तम्यो मूषा ज्ञेयास्तथाष्टमी ।
त्रिपञ्चसप्तम्यष्टम्यो यस्मिंस्तद् वर्धमानकम् ॥१७२॥
विशेषतो वृद्धिकरं वैश्यानामिति तद्विदः ।
चतुःपञ्चाष्टसप्तम्यो यस्मिंस्तद् धावनं भवेत् ॥१७३॥

सप्तम्याद्याष्टमीषष्ठ्यो यत्र तत् सहमुच्यते ।
द्विसप्तषष्ठ्यष्टमीभिर्मूषाभिश्चयनं भवेत् ।। १७४।।
षष्ठ्यष्टमीद्विसप्तम्यो (?) यस्मिंस्तत् सेव्यमीरितम् ।
यत्र तुर्याष्टमी षष्ठी सप्तमी चेति तत् कलम् ।।१७५।।
तीर्णे षष्ठ्यष्टमीपञ्चसप्तम्यः सर्वकामदे ।
यत्राद्याः पञ्च तत् प्रोक्तं कानलं सर्वकामदम् ।।१७६।।
एकद्वित्रिचतुःषष्ठ्यो यत्र तल्लोलुपं स्मृतम् ।
आद्यास्तिस्रः पञ्चषष्ठ्यो यस्मिंस्तज्जिह्ममुच्यते ।।१७७।।
प्रगाले पञ्चमीषष्ठीतुर्यापूर्वाद्वितीयकाः ।
त्रितुर्यपञ्चमीषष्ठ्यः साद्याः स्युः सालिनाभिधे ।।१७८।।
यत्र द्वित्रिचतुःपञ्चषष्ठ्यस्तज्जिनमुच्यते ।
एकद्वित्रिचतुर्थ्यः स्युः सुजये सप्तमीयुताः ।।१७९।।
पञ्चमीसप्तमीद्वित्रिपूर्वाः स्युर्विजयाभिधे ।
यत्रैकद्विचतुःपञ्चसप्तम्यो यामनाम तत् ।।१८०।।
यत्रैकद्विचतुःपञ्चसप्तम्यस्तज्जयं विदुः ।
मूषा द्वित्रिचतुःपञ्चसप्तम्यो (जा?ज्ञा) तसंज्ञिते ।।१८१।।
आद्यास्तिस्रस्तथा षष्ठीसप्तम्यो यत्र तज्जपम् ।
आद्याद्वितुर्याषष्ठीभिः सप्तम्या च तपं विदुः ।।१८२।।
षष्ठीत्रितुर्यासप्तम्यो ज(ये?मे) पूर्वान्विता मताः ।
द्वित्रितुर्यास्तथा षष्ठीसप्तम्यो वरसंज्ञिते ।।१८३।।
चरं तद् यत्र पूर्वे द्वे पञ्चषट्सप्तमीयुते ।
चैत्ये स्यात् सप्तमी षष्ठी पञ्चम्याद्या तृतीयका ।।१८४।।
विरोषे द्वित्रिपञ्चम्यः स्यात् षष्ठी सप्तमी तथा ।
चतुर्थी पञ्चमी षष्ठी सप्तम्याद्या च सुप्रभे ।।१८५।।
प्रभाख्ये द्विचतुःपञ्चषष्ठ्यः स्युः सप्तमी तथा ।
त्रिचतुःपञ्चसप्तम्यः षष्ठी च स्यात् प्रतीक्षके ।।१८६।।
आद्या चतस्रो यत्र स्युः साष्टम्यः क्षमिणं हि तत् ।
स(प्त?) पूर्वा द्वित्रिपञ्चम्यो युक्तनाम्नि तथाष्टमी ।।१८७।।
शान्ते द्वितुर्यापञ्चम्यः पूर्वा स्यादष्टमी तथा ।
पूर्वात्रितुर्यपञ्चम्यः साष्टम्यस्त्रैतसंज्ञिते ।।१८८।।
विनोदे द्वित्रिपञ्चम्यश्चतुर्थी चाष्टमी तथा ।
सन्दोहे त्वष्टमीषष्ठ्यौ तिस्रः पूर्वादिकास्तथा ।।१८९।।

आद्याद्वितुर्यषष्ठीभिरष्टम्या विप्रदोहकम् ।
षठ्यष्टमीत्रितुर्याद्या यस्मिंस्तद् विद्रुतं विदुः ॥१९०॥
द्वित्रितुर्याष्टमीषठ्यो यत्र तत् सततं मतम् ।
आद्याद्विपञ्चमीषष्ठ्यस्ततनाम्नि तथाष्टमी ॥१९१॥
आद्यात्रिपञ्चमीषष्ठ्यो व्याकुले स्युस्तथाष्टमी ।
द्वित्रिपञ्चचतुष्षष्ठ्यो विज्ञेया लीनसंज्ञके ॥१९२॥
तुर्याद्यापञ्चमीषष्ठ्य आलीने स्युस्तथाष्टमी ।
द्वितुर्यापञ्चमीषष्ठ्यो विचित्रे तद्वदष्टमी ॥१९३॥
आद्याश्चतस्रो मूषाः स्युः साष्टम्यो लम्बनाह्वये ।
आद्यास्तिस्रोऽष्टमी तद्वत् सप्तम्यपि भवेत् खरे ॥१९४॥
शेखरे सप्तमीतुर्याद्वितीयाद्यास्तथाष्टमी ।
विबुधे त्वष्टमी तुर्या तृतीयाद्याथ सप्तमी ॥१९५॥
चैत्राख्ये द्व्यष्टमीतुर्यासप्तम्यः सतृतीयकाः ।
आद्याद्विपञ्चसप्तम्यो व्यासक्ताख्ये तथाष्टमी ॥१९६॥
आद्यात्रिपञ्चसप्तम्यः साष्टम्यः सम्पदाभिधे ।
यत्र द्वित्र्यष्टमीपञ्चसप्तम्यस्तत् पदं विदुः ॥१९७॥
तुर्याद्यापञ्चमी (षष्ठी) सप्तम्यस्त्रिशिखे तथा ।
द्विपञ्चम्यष्टमीतुर्यासप्तम्यश्चतुराभिधे ॥१९८॥
त्रिसप्तम्यष्टमीतुर्यापञ्चम्यः प्रान्तनामनि ।
आद्याद्वितीयासप्तम्यः षष्ठ्यष्टम्यौ च सुस्थिते ॥१९९॥
दुःस्थितं यत्र षष्ठ्याद्या चतुर्थी सप्तमी तथा ।
स्थिरेऽष्टमीद्विसप्तम्यस्त्रिषष्ठ्यावपि च स्मृते ॥२००॥
चक्रे षष्ठ्यष्टमीतुर्यासप्तम्याद्याः प्रकीर्तिताः ।
वक्रे द्वितीयासप्तम्यौ षष्ठ्यष्टम्यौ चतुर्थिका ॥२०१॥
लघेऽष्टमीत्रिसप्तम्यौ षष्ठ्यष्टम्यौ च कीर्तिते ।
पञ्चमीसप्तमीषष्ठ्यो लाभे पूर्वाष्टमी तथा ॥२०२॥
द्विपञ्चसप्तम्यष्टम्यः षष्ठी संपर्कसंज्ञिते ।
त्रिपञ्चषष्ठीसप्तम्यौ मूलनाम्नि तथाष्टमी ॥२०३॥
स्युरष्टसप्तषट्पञ्चचतुर्थ्यस्त्वव्ययाभिधे ।
पूर्वाद्या यत्र षण्मूषाः किन्नरं नाम तद् गृहम् ॥२०४॥
यत्राद्याः पञ्च सप्तम्या सह तत् कौस्तुभं विदुः ।
पूर्वाद्वित्रिचतुःषष्ठीसप्तम्यो हर्म्यसंज्ञिते ॥२०५॥

सप्तमी पञ्चमी षष्ठी द्वित्रिपूर्वाश्च धार्मिके ।
निषधे द्विचतुःपञ्चषष्ठ्याद्याः सप्तमी तथा ।।२०६।।
त्रिचतुःपञ्चषट्सप्तम्याद्याः स्युर्यत्र तद् वसु ।
साटीके त्रिचतुःपञ्च द्विषष्ठ्यः स्युस्तथाष्टमी ।।२०७।।
यत्राद्यापञ्चसप्तम्यो वामनं नाम तद् विदुः ।
आद्याद्वित्रिचतुःषष्ठ्यः साष्टम्यो गौरनामनि ।।२०८।।
आद्याद्वित्र्यष्टमीषष्ठ्यः पञ्चमी चास्थिराभिधे ।
क्रमिणे त्रिचतुःपञ्चपूर्वाः षष्ठ्यष्टमी तथा ।।२०९।।
खले पूर्वाष्टमीषष्ठीत्रितुर्याः पञ्चमीयुताः ।
विवरे त्रिचतुःपञ्चद्विषष्ठ्यः स्युस्तथाष्टमी ।।२१०।।
आद्याद्वित्रिचतुःसप्तम्यष्टम्यो वालिशाभिधे ।
पूर्वाष्टमीद्वित्रिसप्तपञ्चम्यो धौमनामनि ।।२११।।
त्रिपुष्टे द्विचतुःपञ्चसप्तम्याद्यास्तथाष्टमी ।
मन्दिरे त्रिचतुःपञ्चसप्तम्याद्यास्तथाष्टमी ।।२१२।।
भवे द्वित्रिचतुःपञ्चम्यष्टम्यः सप्तमी तथा ।
अशोके द्वित्रिषट्सप्तम्यष्टम्यः पूर्वया सह ।।२१३।।
भास्वरे द्विचतुःषष्ठ्यः सप्तम्याद्याष्टमीयुता ।
त्रिसप्तम्यष्टमीषष्ठीतुर्याद्याश्चौष्यसंज्ञिते ।।२१४।।
द्वित्रितुर्याष्टमीषष्ठ्यो लातव्ये सप्तमी तथा ।
द्विसप्तम्याष्टमीषष्ठीपञ्चम्याद्याश्च सुस्वने ।।२१५।।
त्रिपञ्चम्यष्टमीषष्ठीसप्तम्याद्यास्तथा मखे ।
द्वित्रिसप्ताष्टमीषष्ठीपञ्चम्यो वाजिसंज्ञिते ।।२१६।।
नेत्रे पूर्वाचतुःपञ्चषट्सप्तम्योऽष्टमी तथा ।
भ्रमे स्युर्द्विचतुःपञ्चषट्सप्तम्योऽष्टमी तथा ।।२१७।।
घोषे च त्रिचतुःपञ्चषट्सप्तम्योऽष्टमी तथा ।
एकद्वित्रिचतुःपञ्चषट्सप्तम्यो भवन्ति चेत् ।।२१८।।
मूषास्तदानीं भाण्डीरमिति प्राहुर्निवेशनम् ।
एकद्वित्रिचतुःपञ्चषष्ठ्यो यत्र तथाष्टमी ।।२१९।।
तद् वैसनमिति प्राहुर्वास्तुविद्याविदो गृहम् ।
एकद्वित्रिचतुःपञ्चसप्ताष्टम्यो गृहे यदि ।।२२०।।
मूषा भवन्ति तद् विद्यात् प्रस्थमित्यभिधानतः ।
एकद्वित्रिचतुर्थ्यः स्युः षष्ठी सप्तम्यथाष्टमी ।।२२१।।

यस्मिन् मूषास्तदत्राहुः प्रतानमिति मन्दिरम् ।
चतुर्थीवर्जिताभिः स्यान्मूषाभिर्वेश्म वासुलम् ॥२२२॥
कटं तृतीयाहीनाभिर्विज्ञातव्यं निवेशनम् ।
मूषाभिरद्वितीयाभिर्लक्ष्मीवासमुदाहृतम् ॥२२३॥
सुगन्धान्तमनाद्याभिरष्टाभिः सर्वभद्रकम् ॥२२४½॥
इत्येकभद्रप्रभृतीनि वेश्मा-
न्युक्तानि यावद्गृहमष्टभद्रम् ।
एतांश्चतुश्शालगृहप्रभेदान्
यो वेत्ति पूजां स लभेत लोके ॥२२५॥

इति महाराजाधिराजश्रीभोजदेवविरचिते समराङ्गणसूत्रधारापरनाम्नि वास्तुशास्त्रे चतुश्शालविधानं नाम चतुर्विंशोऽध्यायः

निम्नोच्चादिफलानि

अग्रतः पृष्ठतः शब्दौ द्वारेण नियतौ गृहे ।
यतो द्वारं तदग्रं स्यात् पृष्ठं पृष्ठमुदाहृतम् ॥१॥
द्रव्यायामोदयव्यासैः शाला यत्राधिका भवेत् ।
वामा वा दक्षिणा वापि अग्रतः पृष्ठतोऽपि वा ॥२॥
हन्ति द्रव्याधिका द्रव्यमायामाभ्यधिका कुलम् ।
उच्छ्रयाभ्यधिका पूजां सन्तति विस्तराधिका ॥३॥
यस्य निम्ना भवेद् भूमिर्वामा दक्षिणकास्थला ।
बहुदोषं हि तद् वास्तु पुत्रपौत्रविनाशकम् ॥४॥
यस्य दक्षिणका निम्ना भूमिर्वामास्थला भवेत् ।
यत्नेनापि कृतं तत् स्याद् भर्तुरल्पफलोदयम् ॥५॥
पश्चिमेन भवेन्निम्ना भूमिः स्थूलतराग्रतः ।
यत्र तत् सर्ववर्णेषु सर्वकामप्रदं गृहम् ॥६॥
अग्रतश्च यदा हीनं पृष्ठतश्चोच्छ्रितं भवेत् ।
भवनं स्वामिनो ह्याशु विरागव्यसनाय तत् ॥७॥
सच्छत्रं च सकक्षं च तथैव सपरिक्रमम् ।
सप्रभं च समाख्यातं गृहमत्र चतुर्विधम् ॥८॥
बाह्योदकं च सच्छत्रं सकक्षमुभयोदकम् ।
सावश्यायं तु यद् वेश्म तद् विद्यात् सपरिक्रमम् ॥९॥
एकेनाप्यत्र मुखतः पृष्ठतः पार्श्वतोऽपि वा ।
सप्रभं स्यादलिन्देन लक्षणं तु पृथक् पृथक् ॥१०॥
एकोऽलिन्दस्तु कर्तव्यो मुखतो दक्षिणेन वा ।
मुखे राजप्रसादाय दक्षिणेऽर्थविवर्धनः ॥११॥
वामतस्तु न कर्तव्य एकोऽलिन्दो न पृष्ठतः ।
वामतोऽर्थविनाशाय पृष्ठतो म्रियते गृही ॥१२॥
यस्य स्यातामलिन्दौ द्वौ गृहस्योभयपार्श्वयोः ।
धनलाभं विजानीयात् तत्प्रवेशे कुटुम्बिनः ॥१३॥

यस्य स्यातामलिन्दौ द्वावग्रतः पृष्ठतस्तथा ।
धनधान्यमवाप्नोति सौभाग्यं चापि तद्गृही ॥१४॥
यस्य वा हलकालिन्दो मुखतो दक्षिणेन वा ।
राजप्रसादैस्तत्स्वामी धनधान्यैश्च वर्धते ॥१५॥
वामतो हलकालिन्दो मुखतश्च कृतो यदि ।
राजदण्डभयं विद्यात् पत्नी चास्य विनश्यति ॥१६॥
दक्षिणो हलकालिन्दः पश्चिमश्च कृतो यदि ।
ततः परापि वृद्धिः स्यात् सौभाग्यं च परं भवेत् ॥१७॥
पृष्ठतो हलकालिन्दो वामतश्च कृतो यदि ।
कलत्रमरणं तत्र भवेत् दुर्भगतापि च ॥१८॥
पृष्ठतो वामतश्चैव पुरतो दक्षिणेन वा ।
अलिन्दस्य कृतस्याथ वक्ष्यामोऽनुक्रमात् फलम् ॥१९॥
पृष्ठतो दारनाशाय धनलाभाय दक्षिणे ।
अग्रे राजप्रसादाय वामतोऽर्थविनाशनः ॥२०॥
समापितं तु यद् वास्तु सर्वतः परिशोधितम् ।
स्वामिनस्तद् भवेद् धन्यं स्थपतेश्च यशस्करम् ॥२१॥
अर्जितं वर्धते तस्य वृद्धिश्च स्यान्नृपश्रिया ।
धर्मकामाश्च वर्धन्ते कीर्त्तिरायुर्यशो बलम् ॥२२॥
नित्यं प्रक्रीडितजनं नित्यं सन्निहितश्रि तत् ।
नृत्यवादित्रगीतैश्च नित्यामोदं निरामयम् ॥२३॥
तत्र नैकप्रकाराणि त्रिशालान्युपलक्षयेत् ।
प्रकारेषु च सर्वेषु निन्द्यौ याम्यापरोज्झितौ ॥२४॥
एकस्मिन् स्वामिनो मृत्युरपरस्मिन् धनक्षयः ।
पूर्वोत्तरोज्झितौ धन्यौ संज्ञाश्चैषां प्रकारतः ॥२५॥
स्युरुदक्पूर्वयाम्याप्यशालाहीनान्यनुक्रमात् ।
हिरण्यनाभसुक्षेत्रचुल्लीपक्षघ्ननामभिः ॥२६॥
विनियोगो यथालिन्दमलिन्दव्यूढिरिच्छया ।
वेश्मान्यथ द्विशालानि कीर्त्यन्ते षड् यथाक्रमम् ॥२७॥
दिक्कर्णेषु द्विशालानि तत्कर्णान्येषु निर्दिशेत् ।
संमुखे द्वे समेतानि षडेतान्युपलक्षयेत् ॥२८॥
सिद्धार्थं दक्षिणाप्रत्यग् भवन्त्यत्रार्थसिद्धयः ।
यमसूर्यमुदक्प्रत्यक् तत्र मृत्युभयं सदा ॥२९॥

प्रागुदीच्योस्तु दण्डः स्याद् दण्डस्तत्र सदा भवेत् ।
प्राग्याम्ययोस्तु वाताख्यं वास्तु तत् कलहोत्तरम् ॥३०॥
उदग्दक्षिणसाम्मुख्ये द्विशालं काचवास्त्विति ।
तत्र ज्ञातिविरोधः स्यान्न तत् कुर्यात् कदाचन ॥३१॥
प्राक्प्रतीच्योस्तु साम्मुख्ये चुल्लीवास्तु विनिर्दिशेत् ।
तत्र वित्तक्षयो घोरः कदाप्येतन्न कारयेत् ॥३२॥
चतुश्शालं त्रिशालेन प्रान्तं प्राकारवर्तिना ।
पूर्वेण सप्तशालेषु मणिच्छन्द इति स्मृतम् ॥३३॥
अन्यानि चैवं त्रीण्याहुः प्रान्तमेव प्रदक्षिणम् ।
अपरं परिधानं च सपक्षमिति तानि च ॥३४॥
एकभित्ती तु शाले द्वे गृहसंघट्ट उच्यते ।
न तं कुर्यात् स हि सदा बन्धदोषवधप्रदः ॥३५॥
इत्युच्चनीचगृहभागफलं प्रदिष्ट-
मस्मिन्नलिन्दफलमप्यशुभं शुभं च ।
यद् द्वित्रिशालगृहलक्ष्म तदप्यमुष्मिन्
सामान्यतो द्वितययोगभवं च सम्यक् ॥३६॥

इति महाराजाधिराजश्रीभोजदेवविरचिते समराङ्गणसूत्रधारापरनाम्नि वास्तुशास्त्रे निम्नोच्चफलच्छत्रादिसंज्ञालिन्दफलसद्वास्तुफल-द्विशालत्रिशालगृहसंघट्टलक्षणफलानि नाम पञ्चविंशोऽध्यायः

द्वासप्ततित्रिशाललक्षणम्

अथ द्वासप्ततेर्ब्रूमस्त्रिशालानां यथाक्रमम् ।
अभिधानानि कात्स्न्र्येन लक्षणानि पृथक् पृथक् ॥१॥
मुख्यानि तेषु चत्वारि कथ्यन्ते तानि नामतः ।
हिरण्यनाभं सुक्षेत्रं चुल्ली पक्षघ्नमेव च ॥२॥
हिरण्यनाभमुत्कृष्टं हीनमुत्तरशालया ।
तत् स्याद् धनप्रदं भर्तुः सुक्षेत्रं पूर्वया विना ॥३॥
सुक्षेत्रं लक्षणोपेतमृद्धिवृद्धिप्रदं विभोः ।
चुल्ली दक्षिणया हीना शालया वित्तनाशिनी ॥४॥
पक्षघ्नं पश्चिमाहीनं वैरकृत् कुलनाशनम् ।
अलिन्दयोगादेतेषां लघुप्रस्तारयोगतः ॥५॥
मूषायोगाच्च भेदाः स्युरष्टादश पृथक्पृथक् ।
जाम्बूनदं हिरण्याख्यं रुक्माख्यं हेमसंज्ञितम् ॥६॥
कनकं काञ्चनं स्वर्णं सुवर्णं च ततः परम् ।
सन्तापसंज्ञं सारं च तथा चामीकराह्वयम् ॥७॥
तपनं तापनीयं च शातकुम्भमथापि च ।
हिरण्यनाभं कल्याणं भूषणं भूतिभूषणम् ॥८॥
भेदा हिरण्यनाभस्येत्यष्टादश भवन्त्यमी ।
नागं सूर्यप्रभाख्यं च मत्तवारणकं तथा ॥९॥
चतुर्थं केसरीत्युक्तं वासवं चेन्द्रमेव च ।
हरिहंसं सारसा(ण्डं?ख्यं) कुञ्जरं तोयदं तथा ॥१०॥
मेघमालाभिधानं च धारासारं महोदरम् ।
कर्दमं नामतश्चान्यत् सुक्षेत्रं प्रकरं तथा ॥११॥
सुक्षेत्रानुगतान्याहुस्तथान्यद् धान्यपूरकम् ।
चुल्लीभेदानथ ब्रूमस्तेषामाद्यं भुजङ्गमम् ॥१२॥
निर्जीवाख्यं विहङ्गं च नकुलं पन्नगाह्वयम् ।
शतच्छिद्रं च सर्पं च कोपसंज्ञं भगन्दरम् ॥१३॥

उद्वेजनाख्यं सन्न्यासं निस्तोषं करुणाननम् ।
वारणं दारणं चुल्ली ककुदं कन्दरं तथा ॥१४॥
इति चुल्लीप्रभेदेषु मन्दिराणि दशाष्ट च ।
ब्रूमः पक्षघ्नसंबद्धगृहनामानि सम्प्रति ॥१५॥
राक्षसं ध्वान्तसंहारं देवारि सुरदारुणम् ।
घोषणं व्याघ्रशार्दूले शोषणाख्यं विशोषणम् ॥१६॥
मत्तदं च निरानन्दं शाकुनं विघ्ननिर्घृणे ।
रिपुसंहृदपक्षघ्ने सुतघ्नं वैरिपूरणम् ॥१७॥
इत्यष्टादश पक्षघ्नभेदाः प्रोक्ता यथाक्रमम् ।
हिरण्यनाभभेदेषु धन्यं जाम्बूनदं गृहम् ॥१८॥
आद्याद्याभिश्चतसृभिर्मूषाभिरुपलक्षितम् ।
यत्राद्याद्वित्रिपञ्चम्यो हिरण्यं नाम तच्छुभम् ॥१९॥
पञ्चम्याद्याद्वितुर्याभिः स्याद् रुक्मं रुक्मदं गृहम् ।
आद्यात्रितुर्यापञ्चम्यो यत्र तद्धेमसंज्ञितम् ॥२०॥
द्वित्रितुर्यापञ्चमीभिः कनकं कनकावहम् ।
साद्याभिर्द्वित्रिषष्ठीभिः काञ्चनं काञ्चनप्रदम् ॥२१॥
आद्याद्वितुर्याषष्ठीभिः स्वर्णं स्वर्णविवृद्धये ।
सुवर्णमाद्यात्रिचतुःषष्ठीभिः स्यात् सुवर्णदम् ॥२२॥
स्याद् द्वित्रितुर्याषष्ठीभिः सन्तापं तापशान्तिकृत् ।
आद्याद्विपञ्चमीषष्ठचौ यत्र तत् सारमुत्तमम् ॥२३॥
चामीकरं त्रिषष्ठचाद्यापञ्चमीभिर्गृहोत्तमम् ।
द्वित्रिषट्पञ्चमीभिः स्यात् तपनं नाम मन्दिरम् ॥२४॥
षट्तुर्याद्यापञ्चमीभिस्तापनीयमुदाहृतम् ।
शातकुम्भं द्विषट्पञ्चचतुर्थीभिर्भवेद् गृहम् ॥२५॥
हिरण्यनाभं त्रिचतुःपञ्चषष्ठीभिरीरितम् ।
कल्याणमाद्यात्रिचतुःपञ्चषष्ठीभिरुच्यते ॥२६॥
षट्पञ्चद्वित्रितुर्याभिर्भवेद् भूषणसंज्ञितम् ।
आद्याद्वित्रिचतुःपञ्चषष्ठीभिर्भूतभूषणम् ॥२७॥
अथ सुक्षेत्रभेदानां लक्षणान्यभिदध्महे ।
यत्राद्याद्वित्रितुर्याभिस्तन्नागं नाम मन्दिरम् ॥२८॥
यत्राद्याद्वित्रिपञ्चम्यस्तत् सूर्यप्रभमुच्यते ।
आद्याद्वितुर्यापञ्चम्यो यत्र तन्मत्तवारणम् ॥२९॥

आद्यात्रितुर्यपञ्चभ्यो यत्र तत् केसरीं विदुः ।
वासवं पञ्चमीतुर्याद्वितीयाभिस्तदुच्यते ॥३०॥
षष्ठ्याद्यात्रिद्वितीयाभिरिन्द्रमन्दिरमीरितम् ।
आद्याद्वितुर्याषष्टीभिर्हरिसंज्ञमुदाहृतम् ॥३१॥
आद्यात्रितुर्याषष्ठीभिर्हंससंज्ञं निवेशनम् ।
षष्ठीद्वित्रिचतुर्थीभिः सारसं नामतो भवेत् ॥३२॥
आद्याद्विपञ्चषष्ठीभिः कथयन्तीह कुञ्जरम् ।
आद्यात्रिपञ्चषष्ठीभिर्विज्ञेयं तोयदं गृहम् ॥३३॥
मेघमालं त्रिषट्पञ्चद्वितीयाभिरुदाहृतम् ।
धारासारं चतुःपञ्चषडाद्याभिर्भवेद् गृहम् ॥३४॥
द्विचतुःपञ्चषष्ठीभिर्महोदरमिति स्मृतम् ।
कर्दमं नाम षट्पञ्चत्रितुर्याभिर्जयावहम् ॥३५॥
षट्पञ्चतुर्यात्र्याद्याभिः सुक्षेत्रं स्याद् धनप्रदम् ।
द्वित्रिषट्पञ्चतुर्याभिर्भवेत् प्रकरमृद्धिदम् ॥३६॥
आद्याभिश्च षडेताभि (?)र्विज्ञेयं धान्यपूरकम् ।
अष्टादशैते सुक्षेत्रगृहभेदाः प्रकीर्तिताः ॥३७॥
आद्याद्वित्रिचतुर्थीभिर्मूषाभिः स्याद् भुजङ्गमम् ।
निर्जीवमाद्यापञ्चत्रिद्वितीयाभिर्निवेशनम् ॥३८॥
आद्याद्विपञ्चतुर्याभिर्व(हन्तीभिर्वि?दन्तीह वि)हङ्गमम् ।
पञ्चाद्यात्रिचतुर्थीभिर्मूषाभिर्नकुलं विदुः ॥३९॥
पञ्चद्वित्रिचतुर्थीभिः पन्नगं नामतो भवेत् ।
शतच्छिद्रं षडाद्यात्रिद्वितीयाभिर्भवेद् गृहम् ॥४०॥
आद्याद्वितुर्याषष्ठीभिः सर्पमित्यभिधीयते ।
आद्यात्रिषट्चतुर्थीभिः कोपमित्यभिशब्दितम् ॥४१॥
षट्चतुस्त्रिद्वितीयाभिर्भवेद् वेश्म भगन्दरम् ।
आद्याद्विपञ्चषष्ठीभिरुद्वेजनमुदाहृतम् ॥४२॥
सन्न्यासमाद्यापञ्चत्रिषष्ठीभिर्भवनाधमम् ।
द्वित्रिषट्पञ्चमीभिस्तु निस्तोयमभिधीयते ॥४३॥
तुर्याद्यापञ्चषष्ठीभिः करुणाननमुच्यते ।
द्विचतुःपञ्चषष्ठीभिर्वारणं मुखवारणम् ॥४४॥
त्रिचतुःपञ्चषष्टीभिर्दारणं श्रीविदारणम् ।
चुल्ल्याद्या त्रिचतुःपञ्चषष्ठीभिर्वित्तनाशनम् ॥४५॥

षट्पञ्चद्वित्रितुर्याभिः ककुदं नाम मन्दिरम् ।
कन्दरं षट्चतुःपञ्चत्रिद्व्याद्याभिर्गृहाधमम् ॥४६॥
अथाष्टादश कथ्यन्ते भेदाः पक्षघ्नसंश्रयाः ।
तेषु राक्षसमाद्याद्वित्रिचतुर्थीभिरुच्यते ॥४७॥
पञ्चाद्याद्वितृतीयाभिर्ध्वान्तसंघातमीरितम् ।
पञ्चाद्याद्विचतुर्थीभिर्देवारीति निगद्यते ॥४८॥
आद्यात्रिपञ्चतुर्याभिर्विज्ञेयं देवदारुणम् ।
पञ्चत्रिद्विचतुर्थीभिर्घोषणं दुःखघोषणम् ॥४९॥
षडाद्याद्वितृतीयाभिर्व्याघ्रमित्यभिधीयते ।
आद्याद्वितुर्याषष्ठीभिः शार्दूलं स्यान्निवेशनम् ॥५०॥
आद्यात्रितुर्याषष्ठीभिः शोषणं पुत्रशोषणम् ।
षट्तुर्याद्वितृतीयाभिर्विजानीयाद् विशोषणम् ॥५१॥
आद्याद्विपञ्चषष्ठोभिर्मत्तदं नाम मन्दिरम् ।
निरानन्दाख्यमाद्यात्रिपञ्चषष्ठीभिरुच्यते ॥५२॥
पञ्चषड्द्वितृतीयाभिः शाकुनं नामतो भवेत् ।
विघ्नमाद्याचतुःपञ्चषष्ठीभिर्विघ्नवर्धनम् ॥५३॥
निर्घृणं षट्चतुः पञ्चद्वितीयाभिरसौख्यकृत् ।
त्रिचतुःपञ्चषष्ठोभिर्वदन्ति रिपुसंहृदम् ॥५४॥
षट्पञ्चतुर्यात्र्या (द्या) भिः पक्षघ्नं सुतनाशनम् ।
षट्पञ्चद्वित्रितुर्याभिः सुतघ्नं सुतसूदनम् ॥५५॥
षट्पञ्चद्वित्रितुर्याद्या यत्र तद् वैरिपूरणम् ।
पक्षघ्नस्यानुगान्येवं गृहाण्यष्टादश क्रमात् ॥५६॥
चतुराद्यास्त्रिशालेषु मूषा बाह्या न चान्तरा ।
स्याद् विनाद्यां द्वितीयां च त्रिशालं पञ्चभद्रकम् ॥५७॥
बाह्यतः क्रममुत्सृज्य त्रिशालविधिरीरतः ॥५८½॥
हिरण्यनाभादिनिकेतनानां
चतुष्टयस्यैवममी प्रकाराः ।
द्विसप्ततिः कृत्स्नतयोपदिष्टाः
प्रत्येकमष्टादशभेदक्लृप्ताः ॥५९॥

इति महाराजाधिराजश्रीभोजदेवविरचिते समराङ्गणसूत्रधारापरनाम्नि वास्तुशास्त्रे द्वासप्ततित्रिशाललक्षणं नाम षड्विंशोऽध्यायः

द्विशालगृहलक्षणम्

द्विशालानि द्विपञ्चाशत् स्युः शुभान्यशुभानि च ।
लक्षणानि क्रमात् तेषामिदानीं संप्रचक्ष्महे ॥१॥
सिद्धार्थं यमसूर्यं च दण्डाख्यं वातसंज्ञितम् ।
चुल्ली काचं च मुख्यानि द्विशालानि षडेव हि ॥२॥
अनेकभेदभिन्नानि लघुप्रस्तारयोगतः ।
मूषाभेदक्रमेण स्युर्भेदाभेदक्रमेण तु ॥३॥
तथा निलीनकरणाद् वीथिकालिन्दमार्गतः ।
प्राग्ग्रीवादिविधानेन द्वैशाल्यादिविपर्ययात् ॥४॥
यथासम्भवमेतानि कथयामः समासतः ।
निर्वाहतश्च मूषाणामनिर्वाहाच्च नामतः ॥५॥
छन्दतो गुणतो रूपादशुभानि शुभानि च ।
हितार्थाय नरेन्द्राणां वर्णिनां लिङ्गिनामपि ॥६॥
हस्तिनी महिषी चेति द्वे शाले यत्र वेश्मनि ।
तत् सिद्धार्थमिति ज्ञेयं वित्तसम्पत्तिकारकम् ॥७॥
मृत्युदं महिषीगावीभ्यां भवेद् यमसूर्यकम् ।
दण्डं स्याच्छगलीगावीशालाभ्यां दण्डभीतिदम् ॥८॥
वातं करेणुच्छगलीयुक्तमुद्वेगकारकम् ।
महिष्यजाभ्यामुद्वेगकरी चुल्ली धनापहा ॥९॥
काचं करेणुगावीभ्यां सुहृत्प्रीतिविनाशनम् ।
एकमूषममूषं च न द्विशालेषु कारयेत् ॥१०॥
व्यत्यासात् काचचुल्ल्योश्च सर्वाभिस्तिसृभिस्तथा ।
चत्वार्याद्यानि भिद्यन्ते लघुप्रस्तारयोगतः ॥११॥
प्रत्येकमेकादशधा मन्दिराण्यभिधानतः ।
अन्ये चतुर्धा भिद्येते प्रत्येकं द्वे निवेशने ॥१२॥
एषां मूषा भिदाभेदात् तद्वाह्यावाहहेतुकाः ।
वसुधारं भवेत् तेषामाद्यं सिद्धार्थकं ततः ॥१३॥

कल्याणकं शाश्वतं च शिवं कामप्रदं तथा ।
स्त्रीदं शान्तं निष्कलङ्कं धनाधीशं कुबेरकम् ॥१४॥
सिद्धार्थमनुजान्येवमेतान्येकादश क्रमात् ।
संहारं यमसूर्यं च कालं वैवस्वतं यमम् ॥१५॥
करालं विकरालं च कबन्धं मृतकं शवम् ।
यमसूर्यस्य भेदाः स्युः सद्मनो महिषं तथा ॥१६॥
प्रचण्डचण्डे दण्डाख्यमुद्दण्डं काण्डकोटरे ।
विग्रहं निग्रहं धूम्रं निर्धूमं दन्तिदारुणम् ॥१७॥
एकादशामी दण्डस्य मेदा दण्डभयप्रदाः ।
मरुत्पवनवाताख्यान्यनिलं सप्रभञ्जनम् ॥१८॥
घनार्यम्बुदविध्वंसि प्रलयं कलहं कलिः ।
कलिचुल्ली च वातस्य भेदा उद्वेगदायकाः ॥१९॥
रोगं चुल्ल्यनलं भस्म चुल्ल्या भेदचतुष्टयम् ।
काचस्य तु च्छलं काचं कुलघ्नं च विरोधि च ॥२०॥
द्वापञ्चाशद् द्विशालानाममी भेदाः प्रकीर्तिताः ।
ब्रूमः साम्प्रतमेतेषां लक्षणानि पृथक् पृथक् ॥२१॥
आद्याद्द्वितीये वहतो यत्र मूषे धनप्रदे ।
वसुधाराभिधानं तद् गृहं सर्वार्थकानुगम् ॥२२॥
आद्यातृतीये वहतो यत्र सिद्धार्थकं हि तत् ।
सर्वोपद्रवनिर्मुक्तं सिद्धिकृच्चिन्तितार्थकृत् ॥२३॥
द्वितृतीयं वहन्मूषं भवेत् कल्याणमृद्धिकृत् ।
वहदाद्यचतुर्थीकं शाश्वतं गृहमुत्तमम् ॥२४॥
शिवं द्वितीयातुर्याभ्यां वहन्तीभ्यां सुखप्रदम् ।
कामदं त्रिचतुर्थीभ्यां भवेच्चिन्तितकामदम् ॥२५॥
आद्याद्याभि(सु?स्तु) तिसृभिः स्त्रीप्रदं संप्रदं (?) प्रभोः ।
आद्याद्वितीयातुर्याभिः शान्तं शान्तिप्रदायकम् ॥२६॥
आद्यातृतीयातुर्याभिर्निष्कलङ्कं समृद्धिकृत् ।
द्वितृतीयाचतुर्थीभिर्धनेशं धनवर्धनम् ॥२७॥
आद्याद्याभिश्चतसृभिः कुबेरं वित्तवृद्धिकृत् ।
यमसूर्यप्रभेदेषु ब्रूमो लक्ष्म फलानि च ॥२८॥
आद्याद्वितीयामूषाभ्यां संहारं स्वामिनाशनम् ।
गृहमाद्यातृतीयाभ्यां मृत्युदं यमसूर्यकम् ॥२९॥

द्वितृतीयं वहन्मूषं कालं योषिद्विनाशनम् ।
वैवस्वतं वहत्तुर्यप्रथमं रोगकारकम् ॥३०॥
यमालयं द्वितुर्याभ्यां स्वामिनो यमदर्शनम् ।
करालं त्रिचतुर्थीभ्यां भर्तुः प्राणविनाशनम् ॥३१॥
आद्याभिस्तिसृभिः स्वामिनाशनं विकरालकम् ।
आद्याद्वितीयातुर्याभिः कबन्धं भर्तृनाशनम् ॥३२॥
आद्यातृतीयातुर्याभिर्भर्तृघ्नं मृतकालयम् ।
शवं द्वित्रिचतुर्थीभिः स्वामिनो मरणप्रदम् ॥३३॥
आद्याद्याभिश्चतसृभिः स्वामिघ्नं महिषं विदुः ।
प्रचण्डं दण्डभेदेषु पूर्वया सद्वितीयया ॥३४॥
गृहमादौ विजानीयाद् भर्तुर्नृपभयप्रदम् ।
चण्डमाद्यातृतीयाभ्यां चण्डदण्डभयप्रदम् ॥३५॥
दण्डं स्याद् द्वितृतीयाभ्यां राजदण्डाय दारुणम् ।
उद्दण्डमाद्यातुर्याभ्यां स्वामिनो दण्डभीतिदम् ॥३६॥
काण्डं द्वितीयातुर्याभ्यां काण्डवद्भेदकारकम् ।
कोटरं त्रिचतुर्थीभ्यां स्वामिनो विग्रहावहम् ॥३७॥
प्रथमा द्वितृतीयाभिर्विग्रहं वधबन्धकृत् ।
आद्याद्वितीयातुर्याभिर्निग्रहं विग्रहावहम् ॥३८॥
आद्यातृतीयातुर्याभिर्धूम्रं सर्वधनापहम् ।
द्वितृतीयाचतुर्थीभिर्निर्धूमं धननाशनम् ॥३९॥
आद्याद्याभिश्चतसृभिर्दन्तिदारुणमर्थहृत् ।
आद्याद्वितीयामूषाभ्यां वातभेदेषु मन्दिरम् ॥४०॥
मरुत्संज्ञं भवेत् तत्र वसतां कलहः सदा ।
उद्वेगकारि पवनं तृतीयाद्योपलक्षितम् ॥४१॥
वाताख्यं द्वितृतीयाभ्यां सदा सन्तापकारकम् ।
सन्तापोद्वासकार्याद्यातुर्याभ्यामनिलं भवेत् ॥४२॥
प्रभञ्जनं द्वितुर्याभ्यां शोकसन्तापकारकम् ।
तृतीयया चतुर्थ्या च घनार्युद्वेगकारकम् ॥४३॥
आद्यया द्वितृतीयाभ्यां रोगं कार्यार्थनाशनम् ।
आद्याद्वितीयातुर्याभिः प्रलयं चित्ततापकृत् ॥४४॥
आद्याद्वितीयातुर्याभिः कलहं कलहावहम् ।
द्वितृतीयाचतुर्थीभिः कलिः सन्तापकारकम् ॥४५॥

आद्याद्याभिश्च्युतसृभिः कलिचुल्ली धनापहा ।
रोगमाद्याद्द्वितीयाभ्यां चुल्लीभेदेषु शोकदम् ॥४६॥
स्याद् द्वितीयातृतीयाभ्यां चुल्ली वित्तविनाशनी ।
वसुघ्नमनलं नाम त्रितुर्याभ्यां निवेशनम् ॥४७॥
वित्तघ्नमाद्यातुर्याभ्यां भस्माख्यं स्वामिनः सदा ।
उदङ्मुखाभ्यां मूषाभ्यां काचभेदेषु मन्दिरम् ॥४८॥
छलं नाम भवेन्नित्यं बन्धुवर्गापमानकृत् ।
दक्षिणोत्तरमूषाणां पौरस्त्ये वहतो यदि ॥४९॥
काचं नाम तदा वेश्म सज्जनानन्दकारकम् ।
मूषाभ्यां दक्षिणाभ्यां स्यात् कुलहं त्रिकुलक्षयम् ॥५०॥
दक्षिणोत्तरमूषाणां पाश्चात्ये वहतो यदि ।
विरोधं नाम तद्वेश्म सर्वलोकविरोधकृत् ॥५१॥
उक्तान्येवं द्विपञ्चाशद् द्विशालानां समासतः ॥५२½॥
एतानि मूषावहनप्रभेदात्
फलप्रभेदाच्च निर्दशितानि ।
द्विशालवेश्मान्यधुनैकशाला-
न्युदाह्रियन्ते भवनानि सम्यक् ॥५३॥

इति महाराजाधिराजश्रीभोजदेवविरचिते समराङ्गणसूत्रधारापरनाम्नि वास्तुशास्त्रे द्विशालगृहलक्षणं नाम सप्तविंशोऽध्यायः

एकशाललक्षणम्

गृहाणमेकशालानां वक्ष्यामो लक्षणान्यथ ।
शस्तानां निन्दितानां च यथावदनुपूर्वशः ॥१॥
विन्यसेच्चतुरः पूर्वं गुरून् वर्णान् यथाविधि ।
एभ्य एव प्रसूयन्ते भेदाः षोडश वेश्मनाम् ॥२॥
गुरोरधो लघुं न्यस्येत् पूर्वं शेषं यथोपरि ।
गुरुभिः पूरयेत् पश्चाद् यावत् स्युर्लघवोऽखिलाः ॥३॥
विद्यादलिन्दान् सर्वेषु लघुस्थानेषु पण्डितः ।
सव्यावर्तं गृहमुखादेतांश्च विनियोजयेत् ॥४॥
एषामलिन्दसंयोगाद् भवनानां पृथक् पृथक् ।
नामानि गुणदोषाश्च वक्ष्यन्तेऽनुक्रमादतः ॥५॥
ध्रुवं धन्यं जयं नन्दं खरं कान्तं मनोरमम् ।
सुमुखं दुर्मुखं क्रूरं सुपक्षं धनदं क्षयम् ॥६॥
आक्रन्दं विपुलं चैव विजयं गृहमुत्तमम् ।
ध्रुवे जयमवाप्नोति धन्ये धान्यागमो भवेत् ॥७॥
जये सपत्नाञ्जयति नन्दे सर्वाः समृद्धयः ।
खरमायासदं वेश्म कान्ते च लभते श्रियम् ॥८॥
आयुरारोग्यमैश्वर्यं तथा वित्तस्य सम्पदः ।
मनोरमे मनस्तुष्टिर्गृहभर्तुः प्रकीर्तिता ॥९॥
सुमुखे राज्यसन्मानं दुर्मुखे कलहः सदा ।
क्रूरव्याधिभयं क्रूरे सुपक्षं गोत्रवृद्धिकृत् ॥१०॥
धनदे हेमरत्नादि गाश्चैव लभते पुमान् ।
क्षयं सर्वक्षयं गेहमाक्रन्दं ज्ञातिमृत्युदम् ॥११॥
आरोग्यं विपुले ख्यातिर्विजये सर्वसम्पदः ।
यदि धन्ये द्वितीयोऽपि मुखालिन्दः प्रयुज्यते ॥१२॥
तद् गृहं रम्यनामेह भर्तुः सौभाग्यकारकम् ।
मुखालिन्देन नन्दाख्यं द्वितीयेन सुयोजितम् ॥१३॥

तच्छ्रीधरमिति ख्यातं तस्मिन् श्रीर्नित्यमाविशेत् ।
अलिन्दश्चेद् द्वितीयोऽपि कान्तस्यास्ये निवेश्यते ॥१४॥
मुदितं तद् भवेद् भर्तुर्भूतिकृद् भवनोत्तमम् ।
सुमुखस्य यदालिन्दो वक्त्रेऽन्यो विनिवेश्यते ॥१५॥
वर्धमानं तदा तत् स्यात् स्वामिलक्ष्मीविवर्धनम् ।
क्रूरं युक्तं द्वितीयेन मुखालिन्देन मन्दिरम् ॥१६॥
करालं तद् विजानीयाद् भर्ता तस्य विनश्यति ।
अलिन्देन द्वितीयेन धनदं योजितं पुनः ॥१७॥
सुनाभं तद् भवेत् तस्मिन् पशून् पुत्रानवाप्नुयात् ।
आक्रन्दस्य पुरोभागे यद्यलिन्दः कृतोऽपरः ॥१८॥
ध्वाङ्क्षसंज्ञं गृहं तज्ज्ञा निन्दितं प्रवदन्ति तत् ।
द्वितीयालिन्दघटना विजयस्य मुखे यदि ॥१९॥
तत् समृद्धमिति ख्यातं गृहं स्यात् पुण्यकर्मणाम् ।
यान्युक्तानि ध्रुवादीनि पूर्ववेश्मानि षोडश ॥२०॥
शालाविभागं ज्ञात्वैषां तिर्यक् षड्दारु विन्यसेत् ।
षोडशान्ये च भेदाः स्युः संज्ञाश्चैषामनुक्रमात् ॥२१॥
सुन्दरं वरदं भद्रं प्रमोदं विमुखं शिवम् ।
सर्वलाभं विशालं च विलक्षमशुभं ध्वजम् ॥२२॥
उद्द्योतं भीषणं शून्यमजितं कुलनन्दनम् ।
नामभिर्वेश्मनामेषां गुणदोषान् प्रकल्पयेत् ॥२३॥
यथार्थनामान्येतानि यस्मात् प्रोक्तान्यविस्तरात् ।
एभ्य एवापराणि स्युर्वेश्मान्यन्यानि षोडश ॥२४॥
शालापुरोविनिर्युक्ततिर्यक्षड्दारुकारणात् ।
हंसं सुलक्षणं सौम्यं जयन्तं भव्यमुत्तमम् ॥२५॥
रुचिरं सम्भृतं क्षेममाक्षेमं सुकृतं वृषम् ।
उच्छन्नं व्ययमानन्दं सुनन्दं चेति कीर्तितम् ॥२६॥
एषामपि यथार्थत्वाद् गुणदोषान् निरूपयेत् ।
शालामध्ये च तिर्यक्स्थं षड्दारु विनिवेशयेत् ॥२७॥
विहाय मर्मणां वेधानमीषामेव वेश्मनाम् ।
षोडशैव परेऽपि स्युर्भेदास्तांश्च यथाक्रमम् ॥२८॥
कथयामः समासेन यथार्थैरेव नामभिः ।
अलङ्कृतमलङ्कारं रमणं पूर्णमम्बरम् ॥२९॥

पुण्यं सुगर्भं कलशं दुर्गतं रिक्तमीप्सितम् ।
सुभद्रं वन्दितं दीनं विभवं सर्वकामदम् ॥३०॥
शालान्तःस्थितषड्दारुपक्ष्वादपवरैः कृतैः ।
एभ्योऽपरेपि निर्दिष्टा भेदाः षोडशवेश्मनाम् ॥३१॥
प्रभवं भाविकं क्रीडं तिलकं क्रीडनं सुखम् ।
यशोदं कुमुदं कालं भासुरं सर्वभूषणम् ॥३२॥
वसुधारं धनहरं कुपितं वित्तवृद्धिदम् ।
कुलोदयं च विज्ञेयं गुणदोषास्तु पूर्ववत् ॥३३॥
अनन्तरमिहोक्तानि यानि वेश्मानि षोडश ।
प्रत्येकं तान्यलिन्देन परि(कु?ष्कु)र्याच्चतुर्दिशम् ॥३४॥
तद्भूदेभ्यः प्रसूतानि कथयामो विधानतः ।
चूडामणि प्रभद्रं च क्षेमं शेखरमद्भुतम् ॥३५॥
विकाशं भूतिदं हृष्टं विरोधं कालपाशकम् ।
निरामयं सुशालं च रौद्रं मोघं मनोरथम् ॥३६॥
सुभद्रं चेति सदनं संज्ञाभिरुपलक्षयेत् ।
वेश्मनामेकशालानां शतं स्याच्चतुरुत्तरम् ॥३७॥
कथितं तचच संस्थानैर्नामभिश्च यथाक्रमम् ।
हस्तिनी महषी गावी छागली च यथाक्रमम् ॥३८॥
तद्द्वयेन द्विपूर्वाणि ब्रूमो नामानि वेश्मनाम् ।
द्विहंसकं द्विचक्राह्वं द्विसारसमथापरम् ॥३९॥
द्विकोकिलं बुधैः ख्यातं हस्तिन्यादेः क्रमाद् गृहम् ।
त्रीण्यायुःपशुधान्यानां क्रमादाद्यानि वृद्धये ॥४०॥
एतेषामेव नाशाय भवेद् वेश्म द्विकोकिलम् ॥४१½॥
इत्येकशालभवनान्युदितान्यलिन्द-
षड्दारुकापवरकावरणादिभेदैः ।
संज्ञा च लक्षणफलैः करिणीमुखाभिः
शालाभिरेवमपराणि च युग्मजानि ॥४२॥

इति महाराजाधिराजश्रीभोजदेवविरचिते समराङ्गणसूत्रधारापरनाम्नि वास्तुशास्त्रे एकशाललक्षणफलद्विहंसकादिलक्षणफलानि नाम अष्टाविंशोऽध्यायः

द्वारपीठभित्तिमानादिकम्

कर्णशालानिबद्धानि मण्डपैरन्तरस्थितैः ।
असम्बाधाजिराणि स्युर्हलानि दश पञ्च च ॥१॥
ईश्वरं वृषभं चन्द्रं रोगं पापं भयप्रदम् ।
नन्दनं खादकं ध्वाङ्क्षं विकृतं विलयं क्षयम् ॥२॥
याम्यं च विपरीतं च भद्रकं चेति नामतः ।
एतानि हलकाख्यानि विद्याद् गेहानि यत्नतः ॥३॥
अग्निरक्षोऽनिलेशानकोणगानां यथाक्रमम् ।
एकद्वित्रिचतुर्थाख्या हलकानां प्रकल्पयेत् ॥४॥
अनेन क्रमयोगेनच्छन्दोभेदा भवन्ति च ।
तत्राद्येनेश्वरं नाम हलकेन गृहं भवेत् ॥५॥
सर्वलक्षणसंयुक्तं सर्ववृद्धिफलप्रदम् ।
वृषभं तु द्वितीयेन पुत्रदारविवर्धनम् ॥६॥
प्रथमं च द्वितीयं च गृहे तु हलकं यदि ।
चन्द्रं वृद्धिकरं नृणां सर्वलक्षणसंयुतम् ॥७॥
वायव्यं हलकं यत्र रोगं रोगविवर्धनम् ।
प्रथमं च तृतीयं च गृहे तु हलकं यदि ॥८॥
पापं तन्नामतो वास्तु सर्वपापप्रयोजकम् ।
पितृरोगोक्तकोणाभ्यां भयदं रोगमृत्यवे ॥९॥
पितृरोगाग्निकोणेषु नन्दनं गृहमादिशेत् ।
सुखमर्थप्रदं शान्तं हलकं परिकीर्तितम् ॥१०॥
ईशान्यां तु चतुर्थेन खादकं खादकं गृहम् ।
लाङ्गलाद्या यदा शाला ईशान्यां च यदापरा ॥११॥
ध्वाङ्क्षं तन्नामतो वास्तु दरिद्राणां विधीयते ।
द्वितीया च चतुर्थी च शाला लाङ्गलके यदि ॥१२॥
विकृतं विकृतावासं प्रवासोऽत्र कुटुम्बिनः ।
आद्या शाला द्वितीया च चतुर्थी च यदा पुनः ॥१३॥

विलयं हानिदं नित्यं गृहं तद् वित्तनाशनम् ।
वायव्यं हलकं यस्मिन्नैशान्यां च यदा पुनः ।।१४।।
क्षयं क्षयकरं नित्यं हलकेषु गृहं भवेत् ।
अग्निवायुमहेशानां शाला लाङ्गलके यदि ।।१५।।
याम्यं मृत्युकरं नृणां न तत् कुर्यात् कदाचन ।
मारुते नैर्ऋतैशान्योः शालाकर्णेषु लाङ्गलम् ।।१६।।
विपरीतं व्याधिकरं नृणां नाशकरं तथा ।
चतस्रो हलके यत्र प्रादक्षिण्यमुखाः स्थिताः ।।१७।।
भद्रकं नाम तद् वास्तु सर्वभद्रप्रयोजकम् ।
द्वारोच्छ्रायं सविस्तारं तलोच्छ्रायं च वेश्मनाम् ।।१८।।
पीठस्य च समुत्सेधं भित्तिविस्तारमेव च ।
तथा दारुकला चैव या प्रोक्ता गृहकर्मणि ।।१९।।
एकशालाविधानं च तेषां नामानि यानि च ।
तत् सम्प्रति प्रवक्ष्यामो यथावदनुपूर्वशः ।।२०।।
षोडशानां समुदयो विंशतेरपि चापरः ।
विंशतेः सचतुष्कायास्तथाष्टाविंशतेरपि ।।२१।।
द्वात्रिंशतोऽपरश्चेति पञ्चवर्गाधिपा मताः ।
शालाचतुर्थभागेन भित्तिविस्तार इष्यते ।।२२।।
वर्गेषु भित्तिलक्ष्मोक्तं षोडशादिषु पञ्चसु ।
मर्मपीडा भवेद् यत्र भित्तिस्तम्भतुलादिभिः ।।२३।।
कुर्वीतह्रासं वृद्धिं वा तत्र मर्मव्यथां त्यजेत् ।
अतिसंवृतविस्तारं कार्यमुद्दिश्य बुद्धिमान् ।।२४।।
शालाप्रविष्टं कुर्वीत हीनवास्तुष्वलिन्दकम् ।
चतुरश्रीकृते क्षेत्रे भूमिभागे समीकृते ।।२५।।
उपरिष्टाद्भवेत्पीठं तलादर्धसमुच्छ्रितम् ।
नियुक्ते तु ततः पीठे वास्तुविस्तारतोऽङ्गुलम् ।।२६।।
प्रतिहस्तं समुद्धृत्य सप्तत्या सह योजयेत् ।
द्वारोच्छ्रायाः समाख्याता वर्गेषूक्तेषु पञ्चसु ।।२७।।
उच्छ्रायार्धेन वैपुल्यमष्टांशेन विवर्जितम् ।
द्वारविस्तारपादांशे पट्टविस्तार इष्यते ।।२८।।
विस्तारार्धेन बाहुल्यं सार्धं वेद्या (त?स्त)लोपरि ।
उत्तरोत्तरवैपुल्यं कुर्याच्छाखावशाद् बुधः ।।२९।।

वैद्या विस्तारबाहुल्ये विधेये शाखयोरपि ।
द्वारविस्तारपादेन मूले स्तम्भस्य विस्तृतिः ॥३०॥

दशभागविहीनाग्रे पट्टः स्तम्भेन सम्मितः ।
स्तम्भाग्रस्य त्रिभागेन पट्टकोटिर्विधीयते ॥३१॥

हीरग्रहणमायामे स्तम्भाग्रात् तु चतुर्गुणम् ।
पट्टान्यान्युद्भवेत् (?) तत्र व्यासबाहल्ययोस्तथा ॥३२॥

पट्टकोट्यर्धमुत्सेधादुत्सेधार्धेन निर्गतम् ।
तन्त्रकस्य प्रमाणं स्यादिति शास्त्रविदो विदुः ॥३३॥

द्रव्याण्युपर्युपर्यस्य परापरविभागतः ।
पट्टकोट्यश्चतुर्थेन प्रविभागेन ह्रासयेत् ॥३४॥

पूर्वामुखं गृहं यत्तु द्वारं माहेन्द्रसंयुतम् ।
हस्तिनी च भवेच्छाला तद् गृहं भद्रसंज्ञितम् ॥३५॥

भद्रं भद्रकरं भर्तुर्यशोबलविवर्धनम् ।
सिध्यन्ति चास्य कार्याणि भद्राख्ये वसतो गृहे ॥३६॥

दक्षिणाभिमुखं वेश्म द्वारं चास्य गृहक्षतम् ।
महिषी च भवेच्छाला तद् गृहं नन्दपीठकम् ॥३७॥

नन्दपीठगृहं पुंसां नित्यानन्दकरं स्मृतम् ।
सर्वसम्पद्गुणोपेतैर्धनधान्यविवर्धनम् ॥३८॥

वारुण्यभिमुखं सद्म द्वारं च कुसुमाह्वयम् ।
गावी चैव भवेच्छाला सौरभं तद्विदुर्बुधाः ॥३९॥

सौरभे नित्यहृष्टत्वं वसतां गृहमेधिनाम् ।
सफलं कृषिवाणिज्यं पुत्राश्च वशवर्तिनः ॥४०॥

उत्तराभिमुखं धिष्ण्यं द्वारं भल्लाटसंयुतम् ।
छागली च भवेच्छाला पुष्कराख्यं तदुच्यते ॥४१॥

शीलवान् नित्यसन्तुष्टः सुहृत्सुजनवत्सलः ।
सुभगः पुष्कराख्ये च बहुपुत्रधनान्वितः ॥४२॥

भद्रं च नन्दपीठं च सौरभं पुष्करं तथा ।
प्रथमार्धे तु वर्गस्य प्रथमस्य प्रयोजयेत् ॥४३

सर्वभद्रादिकाः सर्वे निवेशा ये प्रकीर्तिताः ।
उत्पन्नास्ते विमानेभ्यः पञ्चभ्यः पञ्चपञ्चके ॥४४॥

द्वारस्य पीठस्य च मन्दिरेषु
भित्तेश्च मानं कथितं क्रमेण ।
तथोदिता दारुकलास्तु सम्यक्
प्रहीणवास्तोः सकलं च लक्ष्म ॥४५॥

इति महाराजाधिराजश्रीभोजदेवविरचिते समराङ्गणसूत्रधारापरनाम्नि
वास्तुशास्त्रे द्वारपीठभित्तिमानदारुकलाहीनवास्तुलक्षणं
नाम एकोनत्रिंशोऽध्यायः

समस्तगृहाणां सङ्ख्याकथनम्

वेश्मनां पञ्चशालानां कथ्यन्ते लक्षणान्यथ ।
चतुर्विंशतिसंयुक्तं सहस्रं तानि सङ्ख्यया ॥१॥
गुरूणां दशसङ्ख्यानां प्रस्तारस्य च कल्पनात् ।
गृहाणां पञ्चशालानां भेदा लघुविभागतः ॥२॥
पञ्चशालं भवेद् योगाद् गृहयोर्द्वित्रिशालयोः ।
यद्वा योगाद् भवेदेतच्चतुःशालैकशालयोः ॥३॥
चतुर्णामपि वर्णानामिदं सद्म प्रशस्यते ।
हिरण्यनाभप्रभृति वर्णानामिह वेश्मनाम् ॥४॥
सिद्धार्थादिसमायोगान्निष्पद्येत गृहाष्टकम् ।
योगाद्हिरण्यनाभस्य सिद्धार्थेन गृहं भवेत् ॥५॥
हेमकूटाख्यमस्यैव वातेन स्वर्णशेखरम् ।
सुक्षेत्रस्य च सिद्धार्थसंयोगेन श्रियावहम् ॥६॥
तस्यैव यमसूर्येण भवेद् वेश्म महानिधिः ।
चुल्ल्यास्तु यमसूर्येण सदादीप्तं प्रजायते ॥७॥
दण्डसंयोगतस्तस्य चित्रभान्वभिधं भवेत् ।
पक्षघ्नस्य तु दण्डेन सदादोषं विनिर्दिशेत् ॥८॥
पक्षघ्नस्यैव वातेन योगान्निर्विघ्नमुच्यते ।
न काचचुल्लीसंयोगस्त्रिशालादिषु शस्यते ॥९॥
अन्योन्यवीक्ष्यमाणानां भेदास्तेनेह नोदिताः ।
एकशालयु(तै ? ते)र्भेदा स्युश्चतुश्शालवेश्मनि ॥१०॥
चत्वारः पञ्चशालानां ब्रूमस्तेषां च विंशतिः ।
यदा भवत्यजा शाला सर्वतोभद्रवेश्मना ॥११॥
सुदर्शनमिति प्राहुः पञ्चशालं तदा गृहम् ।
तदेव करिणीयोगात् सुरूपमिति कथ्यते ॥१२॥
सुन्दरं महिषीयोगाद् गावीयोगातु शोभनम् ।
वर्धमानस्य चैतासां शालानां योगतःक्रमात् ॥१३॥

सुनाभं सुप्रभं योग्यं विनोदं च भवेद् गृहम् ।
नन्द्यावर्तेऽप्येवमेव शालायोगेन जायते ॥१४॥
सुखदं नन्दनं नन्दं पुण्डरीकं च मन्दिरम् ।
रुचकस्याप्यजादीनां योगेन स्युरनुक्रमात् ॥१५॥
नामतो भद्ररुचिररोचिष्णूनि प्रहर्षणम् ।
स्वस्तिकेऽप्यनया युक्त्या भवेद् गृहचतुष्टयम् ॥१६॥
घोषं सुघोषणं निन्दिघोषं श्रीपद्ममेव च ।
विंशतिः सर्वतोभद्रप्रभृत्यालययोगतः ॥१७॥
जातानि पञ्चशालानि योग्यानि पृथिवीभुजाम् ।
पूर्वोक्तैरष्टभिः सार्धं स्यादष्टाविंशतिर्गृहैः ॥१८॥
कथ्यते पञ्चशालानां मूषाभेदक्रमोऽधुना ।
विभद्रमेकं तत्रैकभद्राणि दशसङ्ख्यया ॥१९॥
द्विभद्राणि पुनः पञ्चचत्वारिंशत् प्रचक्षते ।
त्रिभद्राणां शतं विंशत्युत्तरं द्वे दशोत्तरे ॥२०॥
चतुर्भद्रगृहाणां तु द्विपञ्चाशच्छतद्वयम् ।
गृहाणां पञ्चभद्राणां षड्भद्राणां दशोत्तरे ॥२१॥
द्वे शते सप्तभद्राणां स्याद् विंशत्युत्तरं शतम् ।
गृहाणामष्टभद्राणां चत्वारिंशच्च पञ्च च ॥२२॥
दश स्युर्नवभद्राणि तथैकं दशभद्रकम् ।
एवं सहस्रमेकं स्याद् विंशतिश्च चतुर्युता ॥२३॥
गृहाणां पञ्चशालानां मूषावहनसङ्ख्यया ।
अथ लक्ष्म च संख्यां च ब्रूमः षट्शालवेश्मनाम् ॥२४॥
एकद्वित्रिचतुश्शालगृहाणां योजनान्मिथः ।
द्विशालस्यैकशालस्य त्रिशालस्य च योगतः ॥२५॥
षट्शालं जायते वेश्म भेदास्तस्य तु षोडश ।
पक्षघ्नवातयोर्योगादेकशालगृहस्य च ॥२६॥
स्यात् पङ्कजाङ्कुरं नाम गृहं षट्शालमुत्तमम् ।
हिरण्यनाभं सिद्धार्थं चैकशालेन वेश्मना ॥२७॥
संयोज्यं तु यदा गेहं तदा स्याच्छ्रीगृहं शुभम् ।
संयोगादेकशालेन सुक्षेत्रयमसूर्ययोः ॥२८॥
धनेश्वरं नाम गृहं जायते धनवृद्धये ।
दण्डाख्यचुल्ल्योः संयोगादेकशालगृहस्य च ॥२९॥

प्रभूतकाञ्चनकरं गृहं स्यात् काञ्चनप्रभम् ।
द्वादशान्यानि जानीयाद् भवनान्यनया दिशा ।।३०।।
एतेषामेव भेदेषु शुभान्यखिलवर्णिनाम् ।
तुल्यात् त्रिशालद्वितयात् षट्शालकचतुष्टयम् ।।३१।।
स्याद् द्विशालचतुःशालयोगादन्यच्चतुष्टयम् ।
सिद्धार्थेन चतुःशालं वेश्म (नां?ना)संयु(तिर्य?तं य)दा ।।३२।।
गृहं तदा स्यात् षट्शालं त्रैलोक्यानन्दकं शुभम् ।
यमसूर्येण संयुक्तं विलासचयमुच्यते ।।३३।।
दण्डयुक्तं चतुःशालं सुखदं नामतो भवेत् ।
वातेन च चतुःशालं संयुक्तं श्रीप्रदं भवेत् ।।३४।।
चतुर्विंशतिरन्यानि षट्शालान्यन्ययोयगतः ।
पञ्च यानि चतुश्शालान्युचितानि महीभृताम् ।।३५।।
तेषां द्विशालयोगेन षट्शालान्यभिदध्महे ।
सिद्धार्थे सर्वतोभद्रयुक्ते स्याच्छ्रीपुरं गृहम् ।।३६।।
श्रीवासं सर्वतोभद्रे यमसूर्यान्विते भवेत् ।
दण्डाख्ये भद्रयुक्ते तु श्रीभूषणं जायते गृहम् ।।३७।।
वाताख्यं सर्वतोभद्रयोगाच्छ्रीभाजनं विदुः ।
सिद्धार्थे वर्धमानेन युक्ते स्याद् भूतिमण्डनम् ।।३८।।
यमसूर्ये तु तेनैव संयुक्ते भूतिभाजनम् ।
भूतिमानं तु दण्डाख्ये वाताख्ये भूतिभूषणम् ।।३९।।
नन्द्यावर्तस्य योगेन सिद्धार्थादिचतुष्टयम् ।
श्रीमुखं श्रीधरं श्रीकृच्छ्री (ध?क) रं चेति जायते ।।४०।।
सिद्धार्थादिचतुष्कस्य भवेद् रुचकयोगतः ।
श्रियाकारं श्रियोवासं श्रीयानं श्रीमुखं तथा ।।४१।।
सिद्धार्थादिचतुष्कस्य भवेत् स्वस्तिकयोगतः ।
धनपालधनानन्तधनप्रदधनाह्वयम् ।।४२।।
भवन्त्येवं राजवेश्मयोगतो विंशतिर्गृहाः ।
प्राक् चतुर्विंशतिश्चेति चत्वारिंशच्चतुर्युता ।।४३।।
मूषाव्यूढवशादेकभद्रादीन्यभिदध्महे ।
भिदाभिरेकं (?) मूषाभिरभद्रं द्वादशैकया ।।४४।।
द्वाभ्यां षट्षष्टिरुद्दिष्टा विंशे द्वे तिसृभिः श(तेः ? ते) ।
स्याद् व्युढाभिश्चतसृभिः पञ्चोनं शतपञ्चकम् ।।४५।।

शतानि पञ्चभद्राणां सप्त द्वानवतिस्तथा ।
चतुर्विंशा नवशती षड्भद्राणामुदाहृता ॥४६॥
जानीयात् सप्तभद्राणि संख्यया पञ्चभद्रवत् ।
गृहाणामष्टभद्राणां पञ्चोनं शतपञ्चकम् ॥४७॥
द्वे विंशे नवभद्राणां भवनानां शते विदुः
षट्षष्टिर्दशभद्राणि तथा द्वादशसङ्ख्यया ॥४८॥
स्युरेकादशभद्राख्यान्येकं द्वादशभद्रकम् ।
एवं षट्शालगेहानां स्यात् साहस्रचतुष्टयम् ॥४६॥
षण्णवत्यधिकं ब्रूमः सप्तशालानि साम्प्रतम् ।
तुल्यं त्रिशालद्वितयमेकशालेन युज्यते ॥५०॥
यदा स्युः सप्तशालानि तदा द्वादशसङ्ख्यया ।
एकशालं द्विशालं च चतुःशालेन युज्यते ॥५१॥
यदा तदा सप्तशालमपरं वेश्म जायते ।
सैकशालं चतुःशालं यमसूर्येण संयुतम् ॥५२॥
तदा भवेद्विभेदः (?) स्यात् तदगृहं श्रीप्रदायकम् ।
वातेन श्रीपदं तद्वद् दण्डेन श्रीप्रदं भवेत् ॥५३॥
सिद्धार्थकेन श्रीमालं तद्वदेव प्रजायते ।
पञ्चानां राजयोग्यानां स्युश्चतुश्शालवेश्मनाम् ॥५४॥
सप्तशालानि संयोगादेकशालद्विशालयोः ।
युज्यते सर्वतोभद्रं सिद्धार्थं च यदा गृहम् ॥५५॥
एकशालेन जायेत श्रीपदं श्रीपदं त (था?दा) ।
सर्वतोभद्रगेहस्य यमसूर्यैकशालयोः ॥५६॥
योगेन श्रीफलं नाम स्याद् गृहं श्रीफलावहम् ।
सर्वतोभद्रदण्डाभ्यामेकशालं युतं यदा ॥५७॥
श्रीस्थलं नाम भवनं तदा स्यादास्पदं श्रियः ।
स्यादेकशाले मिलिते सर्वतोभद्रवातयोः ॥५८॥
लक्ष्मीनिवासभवनं गृहं श्रीतनुसंज्ञितम् ।
यदैकशालं सिद्धार्थं वर्धमानं च युज्यते ॥५६॥
श्रीपर्वताभिधानं स्यात् तदानीं भवनोत्तमम् ।
यमसूर्यस्य योगेन वर्धमानैकशालयोः ॥६०॥
श्रीवर्धनं नाम गृहं श्रियो वृद्धिकरं भवेत् ।
दण्डं च वर्धमानं च सैकशालं यदा भवेत् ॥६१॥

तदा श्रीसङ्गमं नाम भवेद् भवनमुत्तमम् ।
यदैकशालं वाताख्यं वर्धमानं च युज्यते ॥६२॥
भवनं श्रीप्रसङ्गाख्यं नृपयोग्यं तदा भवेत् ।
सिद्धार्थमेकशालेन नन्द्यावर्तेन चान्वितम् ॥६३॥
श्रीभारं नाम भवनं भवेद् भूपालसेवितम् ।
नन्द्यावर्तस्य योगेन यमसूर्यैकशालयोः ॥६४॥
राज्ञां सुखावहं वेश्म श्रीभारमिति च स्मृतम् ।
श्रीशैलमेकशालेन स्यान्नन्द्यावर्तदण्डयोः ॥६५॥
योगाद् भोगावहं राज्ञां सप्तशालं गृहोत्तमम् ।
एकशालस्य योगेन स्यान्नन्द्यावर्तवातयोः ॥६६॥
श्रीखण्ढं नाम भवनं भूभृतां भूतिकृद्भवेत् ।
सिद्धार्थस्यैकशालेन संयोगाद् रुचकस्य च ॥६७॥
श्रीषण्डं नामतो वेश्म भवेद् योग्यं महीभृताम् ।
रुचकस्यैव योगेन यमसूर्यैकशालयोः ॥६८॥
स्याच्छ्रीनिधानं श्रीकुण्डं तस्य दण्डैकशालयोः ।
वातैकशालरुचकैर्युक्तैः श्रीनाभमुच्यते ॥६९॥
भवनं भूमिपालानां तद् भवेद् भूतिदायकम् ।
एकशालेन युज्येते सिद्धार्थस्वस्तिके यदा ॥७०॥
श्रीप्रियं स्यात् तदा वेश्म सन्ततं वल्लभं श्रियः ।
यमसूर्यैकशालाभ्यां स्वस्तिकं युज्यते यदा ॥७१॥
तदा श्रीकान्तमित्याहुर्भवनं भूभृतां हितम् ।
एकशालेन संयोगो दण्डस्वस्तिकयोर्यदा ॥७२॥
श्रीमतं नामतो वेश्म तदा स्याद् विजयावहम् ।
वातस्वस्तिकसंयोगमेकशालं यदा व्रजेत् ॥७३॥
श्रीप्रदत्तमिति प्राहुस्तदा वेश्म महीभृताम् ।
एकैकस्य द्विभेदत्वाच्चत्वारिंशदियं भवेत् ॥७४॥
एवमत्र प्रकाराः स्युश्चत्वारिंशद् युताष्टाभिः ।
यदा त्रिशालं भवनं चतुश्शालेन युज्यते ॥७५॥
तदापि सप्तशालं स्याच्चतुर्भेदं समासतः ।
पञ्चानां राजगेहानां मिलत्येकतमस्य चेत् ॥७६॥
त्रिशालं स्यात् तदा सप्तशालं विंशतिभेदवत् ।
हिरण्यनाभ (भो?यो)गेन सर्वतोभद्रमन्दिरम् ॥७७॥

श्रीवत्सं जनयेद् वेश्म नरेन्द्राणां हितावहम् ।
श्रीवृक्षं सर्वतोभद्रे सुक्षेत्रे मिलिते भवेत् ॥७८॥
चुल्लीयुक्ते पुनस्तस्मिन् श्रीपालं नाम जायते ।
पक्षघ्ने सर्वतोभद्रयुक्ते श्रीकण्ठमुच्यते ॥७९॥
हिरण्यनाभे श्रीवासं वर्धमानयुते भवेत् ।
श्रीनिवासं तु सुक्षेत्रे वर्धमानेन मिश्रिते ॥८०॥
वर्धमानेन चुल्ल्या च गृहं श्रीभूषणं विदुः ।
पक्षघ्नं वर्धमानेन यदा संयोगमृच्छति ॥८१॥
तदा श्रीमण्डनं नाम जायते भवनोत्तमम् ।
जाते हिरण्यनाभस्य नन्द्यावर्तेन सङ्गमे ॥८२॥
स्याद् वेश्म श्रीकुलं नाम श्रियः कुलनिकेतनम् ।
नन्द्यावर्तेन सुक्षेत्रे युक्ते श्रीगोकुलं भवेत् ॥८३॥
नन्द्यावर्तस्य चुल्ल्याश्च योगे श्रीस्थावरं गृहम् ।
नन्द्यावर्तस्य पक्षघ्नयोगे कुम्भं प्रजायते ॥८४॥
हिरण्यनाभरुचकयोगे स्याच्छ्रीसमुद्गकम् ।
श्रीनन्दं नाम सुक्षेत्रे रुचकाख्येन संयुते ॥८५॥
चुल्ल्यां रुचकयुक्तायां श्रीहृदं नाम जायते ।
श्रीधरं नाम पक्षघ्ने भवेद् रुचकसंयुते ॥८६॥
हिरण्यनाभेन युते स्वस्तिके श्रीकरण्डकम् ।
सुक्षेत्रेण युते तस्मिन् श्रीभाण्डागारसंज्ञितम् ॥८७॥
चुल्लीयुते श्रीनिलयं भवेन्नरपतिप्रियम् ।
स्वस्तिकस्य यदा योगः पक्षघ्नेन प्रजायते ॥८८॥
श्रीनिकेतनसंज्ञं स्यात् तदा नृपतिमन्दिरम् ।
उक्तानि सप्तशालानि नामलक्षणयोगतः ॥८९॥
सर्वाणि सार्वभौमानां नृपाणां मन्त्रिणामपि ।
भवन्ति च सतां वित्तयशोविजयवृद्धये ॥९०॥
एकादिमूषावहनप्रभेदादथ वेश्मनाम् ।
एतेषां सप्तशालानां ब्रूमः सङ्ख्यामनुक्रमात् ॥९१॥
वहत्येकापि नो यत्र मूषैकं तद् भवेद्गृहम् ।
विभद्रमेकभद्राणि विजानीयाच्चतुर्दश ॥९२॥
द्विभद्रवेश्मनां सैका नवतिः परिकीर्तिता ।
भवनानां त्रिभद्राणां चतुष्षष्टिः शतत्रयम् ॥९३॥

सहस्रमेकाभ्यधिकं स्याच्चतुर्भद्रवेश्मनाम्।
भवतः पञ्चभद्राणां द्वे सहस्रे द्विसंयुते ॥६४॥
षड्भद्राणां सहस्राणि त्रीणि त्रीणि गृहाणि च ।
द्वात्रिंशता चतुस्त्रिंशत् सप्तभद्रशतानि च ॥६५॥
अष्टभद्राणि षड्भद्रसङ्ख्यातुल्यानि जायते (?) ।
गृहाणां नवभद्राणां द्वे सहस्रे तथा द्वयम् ॥६६॥
सहस्रं दशभद्राणामेकोत्तरमुदाहृतम् ।
तथैकादशभद्राणां चतुष्षष्ट्या शतत्रयम् ॥६७॥
सैका द्वादशभद्राणां नवतिर्वेश्मनां भवेत् ।
स्युस्त्रयोदशभद्राणि गृहाणीह चतुर्दश ॥६८॥
यच्चतुर्दशभिर्भद्रैरेकमेव हि वेश्म तत् ।
इत्येषां सप्तशालानां सहस्राण्यत्र षोडश ॥६९॥
एकोनत्रिशती तद्वदशीतिश्चतुरुत्तरा ।
इदानीमष्टशालानि भवनान्यभिदध्महे ॥१००॥
बहिरन्तश्चतुःशालद्वयादेकं समासतः ।
अन्यानि सर्वभद्रादिद्वयसंयोगतो दश ॥१०१॥
एकोनत्रिंशता क्षेत्रं चतुरश्रं विभाजयेत् ।
भागद्वयेन मूषा स्याच्छाला भागचतुष्टयात् ॥१०२॥
कुर्वीत पञ्चभिर्भागैस्तन्मध्येऽङ्गणवापिकाम् ।
चतस्रश्च प्रतिदिशं मूषाः स्युस्तत्र वास्तुनि ॥१०३॥
शालयोनं सप्तशालं षट्शालं द्वितयोज्झितम् ।
त्रिहीनं पञ्चशालं स्यादष्टशालमिदं क्वचित् ॥१०४॥
तुल्यत्रिशालद्वितयं द्विशालेन युतं यदा ।
अष्टौ तदाष्टशालानि गृहाण्यन्यानि निर्दिशेत् ॥१०५॥
मूषाव्यूढिवशादष्टशालानामथ कथ्यते ।
सङ्ख्या तत्र विभद्रं स्यादवहन्मूषसंज्ञितम् ॥१०६॥
षोडशैवैकभद्राणि द्विभद्राणां शतं विदुः ।
विंशं षष्ट्या त्रिभद्राणां विज्ञेयं शतपञ्चकम् ॥१०७॥
अष्टादशार्हविंशानि चतुर्भद्रशतानि च ।
पञ्चभद्रसहस्राणि चत्वारि स्युः शतत्रयम् ॥१०८॥
अष्टषष्टिश्च गेहानि तानि सम्यग् विभावयेत् ।
सहस्राष्टकमष्टौ च षड्भद्राणि प्रचक्षते ॥१०९॥

एकादशसहस्राणि तथा शतचतुष्टयम् ।
जानीयात् सप्तभद्राणि चत्वारिंशद् गृहाणि च ॥११०॥
द्वादशैवाष्टभद्राणां सहस्राणि शताष्टकम् ।
सप्तत्याभ्यधिकं प्राहुर्वास्तुविद्याविशारदाः ॥१११॥
एकादशसहस्राणि तथा शतचतुष्टयम् ।
चत्वारिंशच्च गेहानि नवभद्राणि सङ्ख्यया ॥११२॥
अष्टौ स्युर्दशभद्राणां सहस्राण्यष्टभिः सह ।
तथैकादशभद्राणां सङ्ख्या स्यात् पञ्चभद्रवत् ॥११३॥
अष्टादशशतानि स्युर्विंशतिर्भवनानि च ।
इति द्वादशभद्राणां सङ्ख्या भवति वेश्मनाम् ॥११४॥
स्यात् त्रयोदशभद्राणां षष्ट्यग्रं शतपञ्चकम् ।
स्याच्चतुर्दशभद्राणां विंशत्यभ्यधिकं शतम् ॥११५॥
वेश्मानि स्युस्तथा पञ्चदशभद्राणि षोडश ।
एकमेव हि विज्ञेयं गृहं षोडशभद्रकम् ॥११६॥
पञ्चषष्टिसहस्राणि षट्त्रिंशं शतपञ्चकम् ।
गृहाणामष्टशालानां भवत्येकत्र सङ्ख्यया ॥११७॥
स्यात् समानचतुश्शालद्वययोगात् समासतः ।
एकैकशालयोगाच्च नवशालचतुष्टयम् ॥११८॥
सर्वतोभद्रमुख्यानां मिथो द्वितययोगतः ।
एकैकशालयोगाच्च चत्वारिंशत् तथापरा ॥११९॥
तुल्यत्रिशालत्रितययोगेन च चतुष्टयम् ।
गृहाणां नवशालानामन्यदुक्तं पुरातनैः ॥१२०॥
संस्थानमुक्तं गेहानां नवशालात्मनामिदम् ।
मूषावहनभेदेन तत्सङ्ख्या कथ्यतेऽधुना ॥१२१॥
अवहन्मूषमेकं स्याद् वहन्त्याष्टादशैकया ।
द्वाभ्यां शतं त्रिपञ्चाशदधिकं वेश्मनां भवेत् ॥१२२॥
तिसृभिः स्युः शतान्यष्टौ सह षोडशभिर्गृहैः ।
षष्टया सहस्रत्रितयं ताभिश्चतसृभिर्भवेत् ॥१२३॥
पञ्चाशीतिशतान्यष्टषष्टियुक्तानि पञ्चभिः ।
वहन्तीभिः प्रजायन्ते मूषाभिरिह वेश्मनाम् ॥१२४॥
अष्टादशसहस्राणि तथा पञ्चशतानि च ।
चतुःषष्टिं च गेहानि मूषाभिः षड्भिरादिशेत् ॥१२५॥

एकत्रिंशत्सहस्राणि सहितान्यष्टभिः शतैः ।
चतुर्विंशतियुक्तानि मूषाभिः सप्तभिर्विदुः ॥१२६॥
चत्वारिंशत्सहस्राणि त्रिसहस्री च वेश्मनाम् ।
शतानि चाष्टपञ्चाशत् सप्त मूषाभिरष्टभिः ॥१२७॥
चत्वारिंशत्सहस्राणि सहस्राण्यष्ट षट्शती ।
विंशतिं चैव मूषाभिर्गृहाणां नवभिर्विदुः ॥१२८॥
चत्वारिंशत्सहस्राणि सहस्रत्रयमोकसाम् ।
मूषाभिर्दशभिः साष्टपञ्चाशच्छतसप्तकम् ॥१२९॥
एकत्रिंशत्सहस्राणि चतुर्विंशच्छताष्टकम् ।
मूषाभिरेकादशभिर्गृहाणां मुनयो जगुः ॥१३०॥
अष्टादशसहस्राणितथा पञ्चशतानि च ।
धाम्नां द्वादशमूषाणां चतुःषष्टिश्च जायते ॥१३१॥
भवन्त्यष्टौ सहस्राणि तथा पञ्चशतानि च ।
स्यात् त्रयोदशमूषाणामष्टषष्टिश्च वेश्मनाम् ॥१३२॥
स्याच्चतुर्दशमूषाणां त्रिसहस्री सषष्टिका ।
मूषाभिः पञ्चदशभिः षोडशाष्टशती तथा ॥१३३॥
धाम्नां षोडशमूषाणां त्रिपञ्चाशच्छतं भवेत् ।
स्युः सप्तदशमूषाणि वेश्मान्यष्टादश स्फुटम् ॥१३४॥
मूषाभिरष्टादशभिर्वेश्मैकं तद्विदो विदुः ।
लक्षद्वयं सहस्राणि द्वाषष्टिश्च शतान्विता ॥१३५॥
वेश्मनां नवशालानां चत्वारिंशच्चतुर्युता ।
स्यात् समानचतुःशालद्वययोगात् समासतः ॥१३६॥
एकेन च द्विशालेन दशशालचतुष्टयम् ।
सर्वतोभद्रमुख्यानां मिथो द्वितययोगतः ॥१३७॥
एकद्विशालयोगाच्च चत्वारिंशत् तथापरा ।
तुल्यत्रिशालत्रितयमेकशालयुतं यदा ॥१३८॥
साधारणं तदान्यत् स्याद् दशशालचतुष्टयम् ।
तुल्ये त्रिशाले युज्येते सर्वभद्रादिभिर्यदा ॥१३९॥
तदान्या दशशालानां समुत्पद्येत विंशतिः ।
तेष्वेकमवहन्मूषं विंशतिर्मूषयैकया ॥१४०॥
वहन्त्या स्यादुभाभ्यां तु नवत्यभ्यधिकं शतम् ।
चत्वारिंशानि तिसृभिः शतान्येकादश ध्रुवम् ॥१४१॥

चत्वारि स्युश्चतसृभिः सहस्राणि शताष्टकम् ।
चत्वारिंशच्च गेहानि जायन्ते पञ्चभिः सह ॥१४२॥
पञ्चभिस्तु सहस्राणि मूषाभिर्दशपञ्च च ।
जायन्ते सचतुष्काणि तथा पञ्चशतानि च ॥१४३॥
अष्टात्रिंशत्सहस्राणि षड्भिः सप्त शतानि च ।
षष्ट्युत्तराणि जायन्ते वेश्मनां परिसङ्ख्यया ॥१४४॥
गृहाणां स्युः सहस्राणि सप्तभिः सप्तसप्ततिः ।
शतपञ्चकमन्यच्च भवेद् विंशतिसंयुतम् ॥१४५॥
लक्षमेकं सहस्राणि पञ्चविंशतिरष्टभिः ।
शतानि नव जायन्ते सप्तत्यभ्यधिकानि च ॥१४६॥
लक्षमेकं सहस्राणि सप्तषष्टिः शतानि च ।
नव स्युःषष्टियुक्तानि नवमूषाप्रचारतः ॥१४७॥
लक्षं चतुरशीतिश्च सहस्राणि शतानि च ।
सप्त सयुर्दशभिस्तद्वत् पञ्चाशच्च षडुतरा ॥१४८॥
लक्षमेकं सहस्राणि सप्तषष्टिश्च वेश्मनाम् ।
शतानि चैकादशभिः षष्टयानि नव निर्दिशेत् ॥१४९॥
लक्षं तथा सहस्राणि जायन्ते पञ्चविंशतिः ।
शतानि च द्वादशभिर्नव तद्वच्च सप्ततिः ॥१५०॥
सहस्राणि निकेतानां सङ्ख्यया सप्तसप्ततिः ।
सविंशतिः पञ्चशती त्रयोदशभिरीरिता ॥१५१॥
अष्टात्रिंशत्सहस्राणि तथा सप्तशतानि च ।
स्युश्चतुर्दशभिः षष्टया वेश्मनामन्वितानि च ॥१५२॥
स्यात् पञ्चदशसाहस्री शतैः पञ्चभिरन्विता ।
मूषाभिः पञ्चदशभिश्चत्वारि भवनानि च ॥१५३॥
स्युः सहस्राणि चत्वारि तद्वदष्टौ शतानि च ।
तथा षोडशमूषाणां चत्वारिंशच्च पञ्च च ॥१५४॥
सहस्रं सप्तदशभिः शतमेकं च वेश्मनाम् ।
चत्वारिंशच्च वेश्मानि भवन्ति परिसङ्ख्यया ॥१५५॥
शतं नवत्यभ्यधिकमष्टादशभिरुच्यते ।
भवत्येकोनविंशत्या मूषाणां वेश्मविंशतिः ॥१५६॥
एकमेव गृहं मूषाविंशतेर्वहनाद् भवेत् ।
सङ्ख्येयं दशालानां मूषाभेदप्रचारतः ॥१५७॥

प्रयुतं चत्वार्ययुतान्यष्टसहस्राणि पञ्च च शतानि ।
षट्सप्ततिर्गृहाणि च दशशालेष्वेकसङ्ख्येयम् ॥१५८॥
चतुःशालादिगेहानि यावन्त्यादशशालतः ।
चतुर्गुणानि प्रत्याशं तान्यलिन्देन निर्दिशेत् ॥१५९॥
एकद्वित्रिचतुःशालवेश्मनां सङ्गमान्मिथः ।
गृहाणि दशशालान्तान्येवमुक्तानि विस्तरात् ॥१६०॥
समारभ्य चतुशा (ल?लं) दशशालान्तवेश्मनाम् ।
सङ्ख्यामिदानीमैक्येन सर्वेषामभिदध्महे ॥१६१॥
मूषाभेदेन लक्षाणि स्युस्त्रयोदश वेश्मनाम् ।
सहस्राण्यष्टनवतिस्तथा वेश्मानि षोडश ॥१६२॥
मूषासंस्थानभेदेन भिन्नानां वेश्मनां पुनः ।
जायन्ते कोटिशो भेदा यस्मान्नोक्तानि तान्यतः ॥१६३॥
इत्थं चतुःशालमुखानि वेश्मा-
न्युक्तानि यावद्दशशालमत्र ।
शालाप्रभेदेन मिथोऽभिषङ्गात्
सङ्ख्या च तेषामुदिता यथावत् ॥१६४॥

इति महाराजाधिराजश्रीभोजदेवविरचिते समराङ्गणसूत्रधारापरनाम्नि वास्तुशास्त्रे समस्तगृहाणां सङ्ख्याकथनं नाम त्रिंशोऽध्यायः

वन-प्रवेशः

प्राग्वोदग्वापि गेहार्थे द्रव्यं विधिवदानयेत् ।
गन्तव्यमेव धिष्ण्येषु मृदुक्षिप्रचरेषु ॥१॥
उपवास्यं च तेष्वेवच्छेद्यं भेद्यं च दारुणैः ।
प्रवेशनं स्थिरैः कार्यमारम्भः शस्यते चरैः ॥२॥
गत्वा शुभे शुचौ देशे निवेशं कारयेत् ततः ।
तस्मिन्निवेश्य कर्मान्तमन्नपानेन तर्पयेत् ॥३॥
पुष्टतुष्टपरीवारः क्षपायां समुपोषितः ।
गृहयोग्यं परीक्षेत् न्यस्तशस्त्रस्ततोऽङ्घ्रिपम् ॥४॥
पुरश्मशानग्रामाध्वह्रदचैत्याश्रमोद्भवान् ।
क्षेत्रोपवनसीमान्तर्विषमस्थलनिम्नजान् ॥५॥
कट्वम्लतिक्तलवणाष्ववनीषु तथोद्गतान् ।
श्वभ्रावृतान् स्थिरोर्वीषु सम्भूतांश्च त्यजेद् द्रुमान् ॥६॥
सम्यक् संलक्ष्य वृक्षाणां वर्णस्नेहत्वगादिकम् ।
विजानीयाद् वयस्तेषां बालान् वृद्धांश्च सन्त्यजेत् ॥७॥
शतानि त्रीणि वर्षाणां सारद्रुमवयः स्मृतम् ।
गृह्णीयात् षोडशादूर्ध्वं सार्धवर्षशतावधेः ॥८॥
वयसः परिणामेन निर्वीर्यत्वं यथा नृणाम् ।
प्रोक्तं तद्वद् द्रुमाणां च स्यात् तथा छिद्रपत्रता ॥९॥
भङ्गुरा सुषिरास्ते स्युः सकोलाक्षाः खरत्वचः ।
तस्मादिमांस्त्यजेद् वृक्षांस्तथा चैवोर्ध्वशोषिणः ॥१०॥
वक्रान् रुक्षानवप्लुष्टान् दुःस्थितानपि च द्रुमान् ।
वर्जयेद् भग्नशाखांश्च द्व्येकशाखान्वितांस्तथा ॥११॥
अन्यैरधिष्ठितान् विद्युत्पातवातसरित्क्षतान् ।
ग्रन्थिनिर्युक्तदानांश्च भ्रमराहिकृताश्रयान् ॥१२॥
संसृष्टानेकतो भ्रष्टान् मधुभिर्बलिभिर्वृतान् ।
मांसामेध्याशनैस्तद्वद् दूषितानपि पक्षिभिः ॥१३॥

लूतातन्त्वावृतान् वन्यसत्वोद्घृष्टान् गजक्षतान् ।
बुध्नतोऽतिबृहत्स्कन्धांश्छिन्नभूतांस्तथाध्वनः ॥१४॥
अकाले पुष्पफलिनो रोगैरपि च पीडितान् ।
वासभूतानुलूकानां त्यजेदन्यानपीदृशान् ॥१५॥
खदिरो बीजकः सालो मधूकः शार्कशिश(पौ?पे) ।
सर्जार्जुनाञ्जनाशोकाः कदरो रोहिणीतरुः ॥१६॥
विकङ्कतो देवदारुः श्रीपर्णीपादपस्तथा ।
कुटुम्बिनाममी प्रोक्ताः पुष्टिदा जीवदास्तथा ॥१७॥
वृक्षाणां लक्ष्यते येषां भारवारिसहिष्णुता ।
ते यथायोग्यमन्येऽपि शस्यन्ते गृहकर्मणि ॥१८॥
कर्णिकारधवप्लक्षकपित्थविषमच्छदाः ।
शिरीषोदुम्बराश्वत्थशेलुन्यग्रोधचम्पकाः ॥१९॥
निम्बाम्रकोविदाराक्षव्याधिघाताश्च गर्हिताः ।
गृहकर्मणि नेष्टास्ते यतस्तेऽनिष्टदायिनः ॥२०॥
नेष्टाः कण्टकिनः स्वादुफलाः क्षीरद्रुमाश्च ये ।
सुगन्धयश्च ये तद्वद् ध्रुवं तेषु पशुक्षयः ॥२१॥
सत्वप्रमाणच्छाया तु नियतं दृश्यते यदा ।
द्रुमच्छाया तदा ग्राह्या तत्प्रमाणस्तु स द्रुमः ॥२२॥
नक्षत्रं लक्षयेद् वृक्षे पूर्वस्यां दिशि तत्क्षितेः ।
स्याद् भस्याद्यक्षरं यस्य तत्र जातं तमादिशेत् ॥२३॥
क्षेम्यं तं स्वामिनो वृक्षं ज्ञात्वा साधकमेव च ।
अग्रन्थिकोटरं स्निग्धमृजुं सारसमन्वितम् ॥२४॥
पीनस्कन्धं हरित्पत्रं वृत्तं चाभ्यर्च्य पादपम् ।
द्विजान् सन्तर्प्य च स्वस्ति वाच्यं च स्थपतिस्ततः ॥२५॥
पक्वापक्वामिषैस्तद्वद् भूतभक्तैः सुरासवैः ।
गन्धैश्च धूपमाल्यैश्च बलिं दद्यान्निशागमे ॥२६॥
अपक्रामन्तु भूतानि यानि वृक्षाश्रितानि हि ।
कल्पनं वर्तयिष्यामि क्रियतां वासपर्ययः ॥२७॥
धन्यः शिवः पुष्टिकरः प्रजावृद्धिकरो भव ।
स्वस्ति (ते?च)न्द्रानिलयमाः सूर्यरुद्रानलास्तथा ॥२८॥
दिशो नद्यस्तथा शैलाः पान्तु त्वामृषिभिः सह ।
जल्पेद् यो मानुषगिरा कम्पते वाभिमन्त्रितः ॥२९॥

स त्याज्यः स्यात् तथा म्लानप्रवालकुसुमश्च यः।
ततो भास्करमालोक्य वृक्षं कृत्वा प्रदक्षिणम् ॥३०॥
स्वस्तिवाक्येन विप्राणां छेत्ता स्थित्वोदगाननः।
प्राङ्मुखो वा तरुं छिन्द्याच्छस्त्रैः क्षौद्रार्द्रिताननैः ॥३१॥
शाखिनश्छिद्यमानस्य जायते यद्यसृक्स्रुतिः।
कम्पनं वा ध्वनिर्वापि मृत्युः स्याद् गृहिणस्तदा ॥३२॥
यद्वा दधिमधुक्षीरघृतानि स्रवति द्रुमः।
छिद्यमानस्तदा विद्याद् बन्धव्याधीन् कुटुम्बिनः ॥३३॥
अतीव यस्य स्रवति श्यामः स्नेहान्वितो रसः।
सुगन्धिः स्वल्पमधुरः कषायः स प्रशस्यते ॥३४॥
प्राच्यां शुभस्तरोः पात उदीच्यां कर्मसाधकः।
याम्यप्रत्यङ्निपाते तु शान्तिं कृत्वा द्रुमं त्यजेत् ॥३५॥
ज्ञातितः स्यात् तदा भीतिर्यदान्यं मर्दयेत् पतन्।
दूरं दलति यो मू(लं?ले) छिन्नो वा धरणीरुहः ॥३६॥
कूजत्यतीत वायुश्च स्मृतः सोऽथ शुभप्रदः।
खरोष्ट्रयोः शृगालानां दर्शनं भुजगस्य वा ॥३७॥
छेदे स्यात् कर्मविघ्नाय निगडैर्बन्धनाय वा।
हलचक्रपताकाब्जध्वजच्छत्रादिदर्शनम् ॥३८॥
श्रीवृक्षवर्धमानादिदर्शनं वा शुभप्रदम्।
उत्क्षिप्यते यदिच्छेदात् तदृद्धिः स्यात् कुटुम्बिनः ॥३९॥
सर्वतः परिहानिः स्याच्छिन्नश्चाक्षिप्यते यदि।
एकवृक्षे यथोद्दिष्टलक्षणोत्क्षेपदर्शने ॥४०॥
शेषान् दोषविनिर्मुक्तान् पादपानुपलक्षयेत्।
धीरस्तं कल्पयेत् सम्यगनुलोमार्जवं तरुम् ॥४१॥
छिन्द्याच्च शुभभागार्धदशभागाधिकं कृतम्।
तुङ्गीसाद्यवमध्यश्च(?)सगर्भो धरणीरुहः ॥४२॥
ज्ञेयानि मण्डलान्यस्य त(त्क्षणोच्छे?क्षणे छे) दनेऽपिच।
मञ्जिष्ठाभे विदुर्भेकं कपिलाभे च मूषकम् ॥४३॥
पीतभासि तथा गोधां सर्पं दीर्घसितायते।
गुडच्छाये मधु भवेत् कृकलासस्तथारुणे ॥४४॥
गृहगोधा कपोताभे गौधेरो घृतमण्डभे।
रसाञ्जनाभे शस्त्राभे कमलोत्पलभासि च ॥४५॥

धौतासियष्टिवर्णे च मण्डले जलमादिशेत् ।
आकारो यस्य सर्पस्य वर्णो वा संप्रदृश्यते ॥४६॥
तं सर्पगर्भितं वृक्षमादिशेदविचारयन् ।
तस्करेभ्यो भयं क्षौद्रे सलिले सलिलाद् भयम् ॥४७॥
विद्यात् सर्पे विषाद् भीतिं पाषाणे भयमग्नितः ।
अजाविगोमहिष्युष्ट्रासभादिनिपीडितम् ॥४८॥
गोधागौधेरमण्डूककृकलासैश्च गर्भिते ।
मूषके पुनरिच्छन्ति मरणं वास्तुवेदिनः ॥४९॥
अमुनैव वदन्त्यन्ये गृहपीडां मनीषिणः ।
क्षेमेण यद्यविघ्नः स्यादसङ्गश्चागमो यदि ॥५०॥
वनान्तरे तदा क्षेमं सुभिक्षं च समादिशेत् ॥५१$\frac{1}{2}$॥
अर्घदानविधिना विधानविद् द्रव्यमागतमिहार्चयेद् गृही ।
प्रत्युपेतकुलिशायुधध्वजं द्रव्यमुज्ज्वलमुतावनीपतिः ॥५२॥

इति महाराजाधिराजश्रीभोजदेवविरचिते समराङ्गणसूत्रधारापरनाम्नि वास्तुशास्त्रे वनप्रदेशो नाम एकत्रिंशोऽध्यायः

गृहद्रव्यप्रमाणानि

उपादेयानि यान्यत्र परित्याज्यानि यानि च ।
गृहद्रव्यप्रमाणानि तानीदानीं प्रचक्ष्महे ॥१॥
द्वारस्य गृहविस्तारैर्हस्तुल्यङ्गुलैर्भवेत् ।
उच्छ्रायः सप्तभिर्युक्तैर्विस्तृतिस्तु तदर्धतः ॥२॥
प्रकल्पयेद् गृहद्वारं क्रमेणैव कनीयसा(म्) ।
त्रैराशिकेन मध्यानां द्वादशांशं परित्यजेत् ॥३॥
इत्युच्छ्रितिस्तदर्धेन सर्वेषामपि विस्तरः ।
उच्छ्रायमुत्तमानां तु कुर्यादष्टांशवर्जितम् ॥४॥
विस्ताङ्गुलसंयु (क्तां?क्तं) कुर्यादतिकनीयसाम् ।
चतुःषष्टिगृहद्वारमुदयेनार्धविस्तृतम् ॥५॥
विस्तारहस्ततुल्यानि षष्ट्या पञ्चाशताथवा ।
संयुतान्यङ्गुलानि स्यादुच्छ्रायोऽर्धेन विस्तृतिः ॥६॥
गृहोत्सेधेन वा त्र्यंशहीनेन स्यात् समुच्छ्रितः ।
तदर्धेन तु विस्तारो द्वारस्येत्यपरो विधिः ॥७॥
द्वारोच्छ्रायकरैस्तुल्येष्वङ्गुलेषु विनिक्षिपेत् ।
चत्वारि पेद्यापिण्डः स्यात् सपादं विदधीत तम् ॥८॥
सार्धं वा सत्रिभागं वा द्विगुणं चाधिकं न तु ।
एवं कृते भवेद् द्वारपेद्याया विस्तृतिः स्फुटा ॥९॥
सार्धेन पेद्यापिण्डेन पि(ण्डं स्या?ण्डस्यो) दम्बरो भवेत् ।
सार्धस्तु पेद्याविस्तारः स्यादुदुम्बरविस्तृतिः ॥१०॥
पेद्यापिण्डेन तुल्या स्याच्छाखाया विस्तृतिः शुभा ।
सार्धया वैतया रूपशाखाया अपि विस्तृतिः ॥११॥
विस्तारार्धेन पेद्यायाः खल्वशाखा विधीयते ।
रूपशाखासमा वा स्यात् सार्धा वा बाह्यमण्डला ॥१२॥
पादानो त्र्यंशहीना वा विस्तारादर्धमेव वा ।
प्रासादेषु च तुल्यः स्याद् भारशाखाविनिर्गमः ॥१३॥

आद्या शाखा भवेद् देवी द्वितीया नन्दिनीति च ।
तृतीया सुन्दरी नाम चतुर्थी स्यात् प्रियानना ॥१४॥
भद्रेति पञ्चमी शाखा प्रशस्ताः पञ्च वेश्मनि ।
अतोऽधिकास्तु याः शाखा गृहद्वारि न ताः शुभाः ॥१५॥
विस्तारात् षोडशो भागश्चतुर्हस्तसमन्वितः ।
तलोच्छ्रयः प्रशस्तोऽयं भवेद् विदितवेश्मनाम् ॥१६॥
सप्तहस्तो भवेज्ज्येष्ठे मध्यमे षट्करोन्मितः ।
पञ्चहस्तः कनिष्ठे तु विधातव्यस्तथोदयः ॥१७॥
ज्येष्ठे भवेत् सप्तदशहस्ताच्छाला प्रविस्तृता ।
मध्यमे दशहस्तात् तु पञ्चहस्तात् कनीयसि ॥१८॥
उदुम्ब(रा?रस्य) बाहु(त्य? ल्यात्) तलन्यासं तु कारयेत् ।
तलन्याससमं पट्टमलिन्दस्य परिग्रहे ॥१९॥
द्वारविस्तारपादेन स्तम्भकोटिर्विधीयते ।
साष्टांशेनाधिकेनाथ सत्रिभागेन वा पुनः ॥२०॥
कुर्यादेकादशांशेन तथास्यैव प्र(या?णा)लिनीम् ।
स्तम्भान् कुर्याद्दतेऽष्टांशान्नव द्वादशधाथवा ॥२१॥
भागैस्ततः स्वार्धसमैरर्धभागसमन्वितैः ।
अधस्तादष्टभागा स्यात् स्तम्भस्य प्रतिपालना ॥२२॥
स्तम्भमूलस्य निस्तारादर्धेन स्थलनिर्गमः ।
तदर्धेन विधातव्यो मसूरकविनिर्गमः ॥२३॥
उत्कालकसमुच्छ्रायः स्तम्भपिण्डसमः शुभः ।
कुम्भिकोत्कालवत् पिण्डे विस्तारेऽष्टांशसम्मिता ॥२४॥
प्रागुक्तस्तम्भभागेन सपादेन विधीयते ।
दीर्घत्वमाद्यपत्राणां शेषाणां पादहानितः ॥२५॥
पादः पादो भवेन्न्यूनः पत्राणां रसनोच्छ्रयात् ।
सार्धभागोच्छ्रिता कार्या रसना कण्टकोपमा ॥२६॥
सार्धपादोच्छ्रिता यद्वा जङ्घा शेषं यथोदितम् ।
इत्थं स्यात् पद्मकस्तम्भो युक्त्या युक्तस्वरूपकैः ॥२७॥
अष्टाश्रो वा विधातव्यः स्तम्भसूत्रपरिक्रमात् ।
तद्विस्तारसमं त्यक्तोत्सेधं भागान् विभाजयेत् ॥२८॥
अष्टाश्रच्छेदमानेन बाह्यसूत्रानुपल्लवान् ।
विदध्यान्मध्यभागे तु कोणांश्च पल्लिकाकुलान् (?) ॥२९॥

घटिका पुष्पमालाभिः पल्लवैश्चोपशोभिता ।
छेदभागः समः कार्यो बहिर्भागविवर्जितः ॥३०॥
घटपल्लवको नाम स्तम्भोऽयं परिकीर्तितः ।
विहितो वेश्मनामेष स्वामिनः श्रेयसे भवेत् ॥३१॥
कुबेरो वा विधातव्यः षोडशाश्रक्रियान्वितः ।
ऊर्ध्वतः पल्लवाकर्णो जङ्घास्य चतुरश्रिका ॥३२॥
श्रीधरश्च भवेद् वृतः कल्पनास्य कुबेरवत् ।
एवं गृहाणां चत्वारः सतम्भा लक्ष्मभिरीरिताः ॥३३॥
स्तम्भमूलस्य विस्तृत्या तलप (द?ट्ट)स्य विस्तृतिः ।
सपादया विधातव्या बाहुल्यं पादहीनया ॥३४॥
स्तम्भेन तुल्यं विस्तारे बाहल्ये पदसम्मितम् ।
हीरग्रहणमायामे स्तम्भाग्रात् त्रिगुणं भवेत् ॥३५॥
हीरग्रहणविस्तारं भागात् सप्त प्रकल्पयेत् (?) ।
तत् स्यात् सृष्टोत्तरं भागं भागेनेष्टं प्रवेशनम् ॥३६॥
तस्याधस्तात् त्रिकण्टेन त्रिभागं लम्बितेन च ।
लिखेदुभावर्धचन्द्रौ पार्श्वयोरुभयोरपि ॥३७॥
खल्वं कृत्वा ततो मध्यं भागद्वयमधोगतम् ।
कुर्यात् त्रिकण्टकं कान्तं तुम्बिकामथ लम्बिकाम् ॥३८॥
द्वयोर्मध्ये परं भूयो द्विभागस्थं च कण्टकम् ।
तुम्बिकां लम्बमानां वा पत्रजातिविभूषिताम् ॥३९॥
तस्याश्चापरतीरं स्यात् पद्मपत्र्या विभूषितम् ।
तलपट्टसमः पेद्रो विस्तारात् पिण्डतोऽपि च ॥४०॥
पट्टत्र्यंशेन तीरे स्यात् पट्टपिण्डार्धनिर्गमः ।
स्तम्भाग्रेण समा कार्या विस्तारस्थौल्यतस्तुला ॥४१॥
तदर्धेन जयन्तीनां कर्तव्ये पिण्डविस्तृती ।
ताभ्यो विधेयाः पादोनाः सन्धिपाला यदृच्छया ॥४२॥
निर्यूहेषु च ये पट्टाः पादोनास्तांस्तु कारयेत् ।
तुलापट्टाश्च पादोनास्तदर्धेन जयन्तिकाः ॥४३॥
तुलार्धेन विधातव्या प्रतिमोकस्य विस्तृतिः ।
पट्टस्योपरि कण्ठः स्याद भूषितो रूपकर्मणा ॥४४॥
वेदिका (ज?जा) लरूपाद्या निर्यूहे संप्रशस्ते ।
विधातव्या च सच्छत्रा निबद्धाङ्गणवापिका ॥४५॥

स्तम्भपट्टां (शु?स्तु) विस्तीर्णान् सपादांस्तत्र कल्पयेत् ।
तुलापिण्डाः समाः कार्याः संग्रहैः सुदृढैर्युताः ॥४६॥
वेदिकाजालसम्पन्नं तलं कार्यं मनोरमम् ।
भूमौ भूमौ भवेत् तच्च द्वादशांशविवर्जितम् ॥४७॥
प्रणाल्यः सर्वतः कार्या मूलग्राहाग्रनिर्गमाः ।
दण्डच्छाद्यं गृहेषु स्याज्ज्ञेयं तच्च चतुर्विधम् ॥४८॥
भूताख्यं तिलकं तद्वन्मण्डलं कुमुदं तथा ।
गृहच्छाद्येषु तेषु स्यादुच्छ्रायोऽपि चतुर्विधः ॥४६॥
क्षेत्रतुर्यांशतः कार्यो दैर्घ्येणच्छाद्यदण्डकः ।
तदर्धं मुष्टिकायामो दण्डत्र्यंशेन लम्बना ॥५०॥
चतुरश्रं समं कान्तं मधुरं सुदृढं घनम्
वेश्मानां छाद्यकं कार्यं भूतं नाम्ना सुपूजितम् ॥५१॥
तस्यैवाष्टादशो भागो यदा स्यादुच्छ्रयेऽधिकः ।
उदयस्तिलको नाम शस्तः स गृहकर्मणि ॥५२॥
द्वाभ्यामुच्चतरः पूर्वो मण्डलः कुमुदुस्त्रिभिः ।
अभित्ति(स्थे?स्थं) भवेच्छा(द्यै?द्यं)चन्द्ररेखाविभूषितम् ॥५३॥
गुणरागान्विता भित्तिर्यद्वा घनचयात्मिका ।
तत्रच्छाद्यं भवेच्चान्यदवधारणसंज्ञितम् ॥५४॥
सिंहकर्णकपोतालीघण्टाकर्णार्धपक्षगान् ।
ध्वजच्छत्रकुमारांश्च गृहेषु परिवर्जयेत् ॥५५॥
न पक्षराजिध्वजसिंहकर्णकुमारघण्टाः समरालपल्लीः ।
न प्रस्खलार्धानि नचैव पत्राण्यायोजयेद् वेश्मसु मङ्गलार्थी ॥५६॥

इति महाराजाधिराजश्रीभोजदेवविरचिते समराङ्गणसूत्रधारापरनाम्नि वास्तुशास्त्रे गृहद्रव्यप्रमाणानि नाम द्वात्रिंशोऽध्यायः

चयविधिः

इदानीमभिधीयन्ते चयस्येह गुणागुणाः ।
सुविभक्तः समश्चारुश्चतुरश्रश्चयः शुभः ॥१॥
असंभ्रान्तमसन्दिग्धमविनाश्यन्यबहिर्हितम् ।
अनुत्तमनुद्वृत्तमकुब्जं न च पीडितम् ॥२॥
समानखण्डमृज्वन्तमन्तरङ्गं तथैव च ।
सुपार्श्वं सन्धिसुश्लिष्टं सुप्रतिष्ठं सुसन्धि च ॥३॥
अजिनं चेति चेयस्य गुणा विंशतिरित्यमी ।
एतेषां वैपरीत्येन दोषाणामपि विंशतिः ॥४॥
दक्षिणं तु यदा कुड्यं विचिनोति बहिर्मुखम् ।
तदा व्याधिभयं विद्यान् मृत्युदण्डं च निर्दिशेत् ॥५॥
पश्चिमं तु यदा कुड्यं विचिन्वन्ति बहिर्मुखम् ।
धनहानिं तदा विद्याद् दस्युभ्यश्च भयं भवेत् ॥६॥
उत्तरं तु यदा कुड्यं विचिनोति बहिर्मुखम् ।
कर्तारं स्वामिनं वापि व्यसनं प्रापयेत् तदा ॥७॥
प्राच्यं बहिर्मुखं कुड्यं चिनोति स्थपतिर्यदा ।
राजदण्डभयं तत्र निर्देष्टव्यं विचक्षणैः ॥८॥
एतदेव फलं ब्रूयात् पतिते दलिते तथा ।
यस्य प्राग्दक्षिणः कर्णः प्रवर्तेत बहिर्मुखः ॥९॥
स्यात् तत्राग्निभयं घोरं गृहभर्तुश्च संशयः ।
गच्छेद् बहिर्मुखः कर्णो यदा दक्षिणपश्चिमः ॥१०॥
कलहोपद्रवस्तत्र स्याद् भार्यायाश्च संशयः ।
पश्चिमोत्तरकर्णे तु सम्प्रयाते बहिर्मुखे ॥११॥
पशुवाहनपुत्राणां संशयस्तत्र जायते ।
प्रागुत्तरो यदा कर्णः प्रचीयेत बहिर्मुखः ॥१२॥
गुरूणां संशयस्तत्र गोवृषादेश्च जायते ।
विशालं यदि जायेत सर्वबाहुषु चिन्वतः ॥१३॥

कर्णिकासमसंस्थानं तद् भवेन्मल्लिकाकृति ।
न तादृशो भवेदायस्तत्र यादृग् व्ययो भवेत् ॥१४॥
चयस्य तस्य दोषेण गृ(ह?ही) क्षीणः पलायते ।
चिन्वतो यदि संक्षिप्तमत्यर्थं तत्र जायते ॥१५॥
ब्रह्मसंज्ञं तदुद्दिष्टं तत्र राजभयं भवेत् ।
विस्तृतं यदि बाह्येषु संक्षिप्तं चैव मध्यतः ॥१६॥
तनुमध्यं तदुद्दिष्टं तत्र विद्यात् क्षुधो भयम् ।
उच्छ्रितं यदि कर्णेषु परिहीणं च मध्यतः ॥१७॥
निर्णतं नाम तद् विद्यात् तत्र चौरभयं भवेत् ।
कर्णेषु परिहीणं चेदुच्छ्रितं चापि मध्यतः ॥१८॥
कूर्मोन्नतमिति ज्ञेयं सर्वदोषभयावहम् ।
विषमोन्नतकर्णेषु निर्दिशेद् द्रविणक्षयम् ॥१९॥
प्राज्यान्नपानं तद् विद्यात् समेषु विहितेषु च ।
इत्येते चीयमानस्य गुणदोषाः प्रकीर्तिताः ॥२०॥
तस्मात् सर्वप्रयत्नेन चयकर्म प्रयोजयेत् ।
उदकेन समं नीत्वा सम्यङ् निश्चयकारणम् ॥२१॥
त(त्रा?स्मा)दृतेन चान्यत् स्यान्निश्चयार्थं चयस्य च ।
तस्माज्जलेन वलयं गृह्णीयात् पूर्वमादृतः ॥२२॥
ततः सुताडिते सूत्रे चयं कुर्याद विचक्षणः ।
द्विगुणां क्षेत्रमानस्य रज्जुं कृत्वा तदन्तयोः ॥२३॥
योऽसौ(?) कार्यौ ततस्तस्यां पादोनक्षेत्रमानतः ।
दद्यान्निरञ्छनं कीलौ क्षेत्रगर्भान्तगामिनौ ॥२४॥
निधाया (यः?य) सकौ तस्याः प्रान्तस्थौ योजयेत् तयोः ।
निरञ्छनाभिकृष्टायां पादोनक्षेत्रसंमितम् ॥२५॥
भुजगत्या भवेद् रज्जुस्तस्यामिष्टानुमानतः ।
चिह्नं दद्यात् स कर्णः स्यादेवं दोषान् प्रसाधयेत् ॥२६॥
भूरि नाच्छादनं दद्यान्न भिन्द्यात् तत्र चेष्टकाः ।
विषमस्थाः कुठारेण च्छित्वा ताः कल्पयेत समाः ॥२७॥
यथा न च स्पृशेत् सूत्रं विचिन्वीत तथा बुधः ।
कुड्ये च सादिमध्यान्ते दृष्टिमेकां निपातयेत् ॥२८॥
यदा सर्वपरिक्रान्तं तलं चोद्घाटितं भवेत् ।
तदा नैकत्र कुर्वीत पर्यायेण विचक्षणः ॥२९॥

उद्घाटनं स्तराणां तु यदीच्छेत् सिद्धिमात्मनः ।
तत्र तत्र चयं कुर्याद् यदि संविद्धकं हितम् ॥३०॥
दुर्वहं हि भवेत् तेन तस्मात् तत् परिवर्जयेत् ।
उपरिष्टात् समं पार्श्वे भुजं कुर्याद् विचक्षणः ॥३१॥
समन्ताद् रुचकच्छिन्नश्चयो भित्तिषु पूजितः ।
तस्मात् प्रयत्नः कर्तव्यश्चयकर्मणि नित्यशः ॥३२॥
इतिभाषितरुपितमाचरतश्चयकर्म यथाविधि शिल्पिकृतम् ।
भवतीह यशो भुवने विततं गृहभर्तुरपि प्रचुरो विभवः ॥३३॥

इति महाराजाधिराजश्रीभोजदेवविरचिते समराङ्गणसूत्रधारापरनाम्नि वास्तुशास्त्रे चयविधिर्नाम त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः

चतुस्त्रिंशोऽध्यायः

अप्रयोज्यप्रयोज्यम्

राज्ञां सेनापतीनां च वणिजामपि वेश्मसु ।
यदि वा वास्तुकक्षासु सभादेवकुलेषु च ॥१॥
शयनासनयानेषु भाजनाभरणेषु च ।
छत्रध्वजपताकासु सर्वोपकरणेषु च ॥२॥
अप्रयोज्यानि यानि स्युः प्रयोक्तव्यानि यानि च ।
विस्तरात् तानि कथ्यन्ते हितार्थमथ देहिनाम् ॥३॥
पूर्वोक्तानां नृपादीनां यानि वेश्मसु केवलम् ।
अप्रयोज्यानि तान्येव पूर्वमत्राभिदध्महे ॥४॥
तेषु नैव प्रयोक्तव्याः समस्ता अपि देवताः ।
दैत्या ग्रहास्तथा तारा यक्षगन्धर्वराक्षसाः ॥५॥
पिशाचाः पितरः प्रेताः सिद्धविद्याधरोरगाः ।
चारणा भूतसंघाश्च तेषां योषाः सुतास्तथा ॥६॥
प्रतीहाराः प्रतीहार्यस्तेषामधिकृताश्च ये ।
आयुधानि तदीयानि सर्वे चाप्सरसां गणाः ॥७॥
दीक्षितव्रतिपाषण्डिनास्तिकाः क्षुत्प्रपीडिताः ।
व्याधिबन्धनशस्त्राग्नितैलासृक्पङ्कपांसुभिः ॥८॥
शूलज्वरादिभिश्चार्ता येऽन्येऽप्येवंविधा नराः ।
मत्तोन्मत्तजडक्लीबनग्नान्धवधिरादयः ॥९॥
दोलाक्रीडाश्च नेष्यन्ते ग्रहणानि च दन्तिनाम् ।
देवासुराद्याः सङ्ग्रामा विग्रहाश्च महीक्षिताम् ॥१०॥
प्राणियुद्धविमर्दाश्च मृगया च न शस्यते ।
रौद्रदीनाद्भुतत्रासबीभत्सकरुणा रसाः ॥११॥
न प्राणिषु प्रयोक्तव्या हास्यशृङ्गारवर्जिताः ।
हस्त्यश्वरथयानानि विमानायतनानि च ॥१२॥
चण्डानलप्रदीप्तानि भवनानि वनानि च ।
वृक्षाः पुष्पफलैर्हीना विहङ्गावासदूषिताः ॥१३॥

एकद्विशाखा रूक्षाश्च भग्नाः शुष्काः सकोटराः ।
कदम्बशाल्मलीशेलुतारक्षारलुकादयः ॥१४॥
भूतालयत्वान्नेष्यन्ते कटुकण्टकिनश्च ये ।
गृध्रोलूका विहङ्गेषु कपोतश्येनवायसाः ॥१५॥
कङ्कश्चेति न शस्यन्ते खगा रात्रिचराश्च ये ।
गजाश्वमहिषाश्चोष्ट्रा मार्जारखरवानराः ॥१६॥
सिंहो व्याघ्रस्तरक्षुश्च वराहमृगजम्बुकाः ।
तथा वनचरा ये च क्रव्यादा मृगपक्षिणः ॥१७॥
गृहेष्वेते न कर्तव्याः शैलाटव्याश्रिताश्च ये ।
अमीषां करणादर्थैराचार्यो विप्रमुच्यते ॥१८॥
व्याधिं घोरमवाप्नोति व्यसनं बन्धमेव च ।
यत्र तत्र गृहस्वामी धनहानिं पराजयम् ॥१९॥
प्रवासं बन्धनं नाशं मृत्युं वा क्षिप्रमाप्नुयात् ।
इत्युक्तान्यप्रशस्तानि गृहेषु गृहमेधिनाम् ॥२०॥
तत्र यानि प्रयोज्यानि कथ्यन्ते तान्यतः परम् ।
यस्य यत्र भवेद् भक्तिर्या चास्य कुलदेवता ॥२१॥
हस्तक्लृप्तप्रमाणेन तान् कुर्वन् स्यान्न दोषभाक् ।
तद्द्वारपार्श्वयोः कार्यौ प्रतिहारौ स्वलङ्कृतौ ॥२२॥
वेत्रदण्डव्यग्रकरौ खड्गकोशपरिच्छदौ ।
रूपयौवनसम्पन्नौ विचित्राम्बरभूषणौ ॥२३॥
धात्री वामनिका कुब्जा सखीभिः परिवारिता ।
विदूषकैः कञ्चुकिभिस्तुष्टैरनुगतास्तथा ॥२४॥
द्वारस्योभयतः कार्याः प्रतीहार्यो मनोरमाः ।
निधयश्चानुरूपाश्च शङ्खाब्जोज्ज्वललक्षणाः ॥२५॥
रत्नदीनारराशींश्च वहन्तो वदनोद्गतान् ।
पद्मस्था पूर्णकुम्भा वा रत्नवस्त्रविभूषिता ॥२६॥
वक्त्रैरूर्ध्वस्थितैः पुष्पफलपल्लवसम्भृतैः ।
पूर्णकुम्भाङ्कुशच्छत्रश्रीवृक्षादर्शचामरैः ॥२७॥
कार्याष्टमङ्गला द्वारे दामभिः शङ्खमत्स्ययोः ।
द्वारमण्डलमध्यस्था स्नाप्यमाना गजोत्तमैः ॥२८॥
पद्मासना पद्महस्ता श्रीश्च कार्या स्वलङ्कृता ।
वृषः सवत्सा धेनुर्वा सच्छत्रस्रग्विभूषणा ॥२९॥

फलभक्तैर्बहुबिधैराहारथार्थं निवेदितैः ।
नानापुष्पफलैर्नम्रैः शालैस्तिर्यगवस्थितैः ॥३०॥
चित्रा पत्रलता लेख्या बाह्याभ्यन्तरभित्तिषु ।
हंसकारण्डचक्राह्वैर्विसिनीपत्रवर्तिभिः ॥३१॥
कुमारकैश्च क्रीडद्भिर्युक्ता ललितबाहुभिः ।
वासधाम्नि निवेश्यन्ते विचित्राभरणाम्बराः ॥३२॥
रतिक्रीडापरा नार्यो नायकस्तु यदृच्छया ।
आपाण्डुदेहच्छवयः स्वल्पचारुविभूषणाः ॥३३॥
किञ्चित्प्रतनुभिर्गात्रैः कार्याः सुरतलालसाः ।
प्रवृद्धशाखाविटपैः प्रचलारुणपल्लवैः ॥३४॥
चम्पकाशोकपुन्नागनानाम्रतिलकादिभिः ।
छायापुष्पफलोपेतैः वृक्षैरन्यैश्च भूषिताः ॥३५॥
उद्यानभूमयः कार्याः कूजत्पिकमधुव्रताः ।
ऋतवः फलपुष्पाद्यैः स्वैः स्वैश्चिह्नैरलङ्कृताः ॥३६॥
मनोरमैर्विशेषैश्च खगैश्च समयोचितैः ।
कादम्बकुररक्रौञ्चहंससारसमेखलाः ॥३७॥
तीरान्तोद्गतवानीरकेतकीषण्डमण्डिताः ।
जलान्तलीनमत्स्यैश्च सञ्छन्ना नलिनीवनैः ॥३८॥
लेख्याश्च गृहभित्तीनामधोभागेषु दीर्घिकाः ।
फलैः समं सभक्षेक्षुमणिकाञ्चनभाजनाः ॥३९॥
विन्यस्तपद्मनीपत्राः सोत्पलाः पानभूमयः ।
विचित्रातोद्यहस्ताश्च नृत्यगीतविचक्षणाः ॥४०॥
मुदिता ललना लेख्याः प्रेक्षासङ्गीतभूमिषु ।
प्रकल्प्याः पञ्जरस्थाश्च चकोरशुकसारिकाः ॥४१॥
प्रहृष्टाः परपुष्टाश्च मयूराश्च सकुक्कुटाः ।
इति यानि प्रदिष्टानि प्रयोक्तव्यानि वेश्मनि ॥४२॥
तानि सर्वाणि शस्तानि सर्वोपकरणेष्वपि ।
देवयोनिगणास्तद्वत् पुरुषाश्च विनिन्दिताः ॥४३॥
साक्रन्दाश्च न शस्यन्ते पीठशय्यासनादिषु ।
पुरस्तात् कीर्तितान्यत्र प्रयोक्तव्यानि यानि च ॥४४॥
तानि शस्तानि कक्षासु सभादेवकुलेषु च ।
दिव्यमानुषसम्बद्धान्याख्यानाख्यायिकादिषु ॥४५॥

प्रोक्तानि तानि तावन्ति शुभान्यालेख्यकादिषु ॥४६½॥
इति कथितमयोज्यं योजनीयं च बुद्ध्या
भवनशयनकक्षादेवधिष्ण्यादिकेषु।
विरचयति यथोक्तं निन्दितं वर्जयेद्द्यः
स भवति नृपतीनां शिल्पिनां चार्चनीयः ॥४७॥

इति महाराजाधिराजश्रीभोजदेवविरचिते समराङ्गणसूत्रधारापरनाम्नि
वास्तुशास्त्रे अप्रयोज्यप्रयोज्यं नाम चतुस्त्रिंशोऽध्यायः

द्वारगुणदोषः

गृहाण्युक्तानि सर्वेषामेवं कर्मोपजीविनाम् ।
वर्णिनां च गृहस्थानां कथ्यन्तेऽतः परं यथा ॥१॥
भल्लाटे धनदे यद्वा चरके पृथिवीधरे ।
ब्राह्मणस्य भवेद् वेश्म माहेन्द्रद्वारमुत्तमम् ॥२॥
माहेन्द्रेऽर्केऽथ सत्ये वा श्रार्यके वा निकेतनम् ।
कार्यं गृहक्षतद्वारं क्षत्रियस्य शुभावहम् ॥३॥
याम्ये वैवस्वते वापि गान्धर्वेऽथ गृहक्षते ।
वैश्यस्य भवनं कार्यं द्वारं पुष्पाह्वये शुभम् ॥४॥
वारुणे पौष्पदन्ते वा यद्वा मैत्रेऽथवासुरे ।
शूद्रस्य सदनं कार्यं भल्लाटद्वारमुत्तमम् ॥५॥
विप्राणां प्राङ्मुखं वास्तु गृहं स्याद् दक्षिणामुखम् ।
वर्धते धनधान्येन पुत्रपौत्रैश्च नित्यशः ॥६॥
दक्षिणाभिमुखं वास्तु भवनं पश्चिमामुखम् ।
क्षत्रियस्य धनं धान्यं विक्रमश्चेह वर्धते ॥७॥
वास्तुनः पश्चिमं द्वारं भवनस्योत्तरामुखम् ।
तत्रैधते धनैर्धान्यैः पुत्रपश्वादिभिश्च विट् ॥८॥
वास्तु स्यादुत्तरद्वारं गृहं पूर्वामुखं तथा ।
शूद्रस्य कर्मवृत्तिस्तु धनधान्यैर्विवर्धते ॥९॥
एकस्यामपि शालायां चत्वारः संप्रकीर्तिताः ।
निवेश्यद्वारभागाश्च कथ्यन्ते च शुभाशुभाः ॥१०॥
उत्सङ्गो हीनबाहुश्च पूर्णबाहुस्तथापरः ।
प्रत्यक्षायश्चतुर्थश्च निवेशः परिकीर्तितः ॥११॥
उत्सङ्ग एकदिक्काभ्यां द्वाराभ्यां वास्तुवेश्मनोः ।
स सौभाग्यप्रजावृद्धिधनधान्यजयप्रदः ॥१२॥
यत्र प्रवेशतो वास्तु (?) गृहम् भवति वामतः ।
तद्धीनबाहुकं वास्तु निन्दितं वास्तुचिन्तकैः ॥१३॥

तस्मिन् वसन्नल्पवित्तः स्वल्पमित्रोऽल्पबान्धवः ।
स्त्रीजितश्च भवेन्नित्यं विविधव्याधिपीडितः ॥१४॥
वास्तुप्रवेशतो यत् तु गृहं दक्षिणतो भवेत् ।
प्रदक्षिणप्रवेशत्वात् तद् विद्यात् पूर्णबाहुकम् ॥१५॥
तत्र पुत्रांश्च पौत्रांश्च धनधान्यसुखानि च ।
प्राप्नुवन्ति नरा नित्यं वसन्तो वास्तुनि ध्रुवम् ॥१६॥
गृहपृष्ठं समाश्रित्य वास्तुद्वारं यदा भवेत् ।
प्रत्यक्षायस्त्वसौ निन्द्यो वामावर्तप्रवेशवत् ॥१७॥
ब्राह्मणो निवसेन्मुख्ये द्विनाम्नि क्षत्रियो वसेत् ।
वितथे निवसेद् वैश्यः शूद्रः सुग्रीवनामनि ॥१८॥
एते वैशेषिकाः सर्वे वर्णानामनुपूर्वशः ।
वास्तुद्वारनिवेशाश्च वासैः सह निरूपिताः ॥१९॥
अथोत्तरमथोच्यन्ते वर्णानां गृहकल्पनाः ।
शूद्रविट्क्षत्रविप्राणां राज्ञां च जयकाङ्क्षिणाम् ॥२०॥
सार्धत्रिभूमि शूद्राणां वेश्म कुर्याद् विभूतये ।
अतोऽधिकतरं यत् स्यात् तत् करोति कुलक्षयम् ॥२१॥
वैश्यस्य वर्धयेद् गेहमर्धपञ्चमभूमिकम् ।
अतिप्रमाणे तत्रास्य धनबन्धुपरिक्षयः ॥२२॥
क्षत्रियस्य गृहं कुर्यादर्धषष्ठतलं परम् ।
सम्पद्बलसमृद्ध्यै तदतिरिक्तं तु तच्छिदे ॥२३॥
परं विप्रस्य भवनमर्धसप्तमभूमिकम् ।
स्वाध्यायाचारभोगार्थमत्युच्चं तु भयावहम् ॥२४॥
यजन्ते राजसूयाद्यैः क्रतुभिर्येऽवनीश्वराः ।
तलैरर्धाष्टमैस्तेषां कारयेद् भवनोत्तमम् ॥२५॥
आहर्तानिकयज्ञानां राजा राजाधिपश्च यः ।
तस्याप्यर्धाष्टमतलं भवनं सन्निवेशयेत् ॥२६॥
वाजपेयेन वा यष्टा यो द्विजः स्यात् समाहितः ।
गवां कोटिप्रदो यो वा सोऽपि तस्मिन् भवे(द्यु?द)भीः ॥२७॥
यथाप्रमाणनिर्दिष्टे वसन्तस्ते नृपादयः ।
प्राप्नुवन्ति परामृद्धिमवृद्धिं तु विपर्यये ॥२८॥
सपीठतलकं वेश्म मानतः संप्रकीर्तितम् ।
साधारणेन हस्तेन परं शूद्रस्य विंशतिः ॥२९॥

चत्वारिंशद् विशः षष्टिः क्षत्रियस्य प्रशस्यते ।
अशीतिर्द्विजमुख्यस्य शतं हस्ता महीपतेः ।।३०।।
नातः परं नृणामूर्ध्वप्रमाणं शस्तमुच्यते ।
देवदानवदैत्यानां पिशाचोरगरक्षसाम् ।।३१।।
सिद्धगन्धर्वयक्षाणां विधातव्यमतोऽधिकम् ।
एकभौमादधौ नैव गृहं शूद्रस्य विद्यते ।।३२।।
वैश्यस्य भवनं कार्यमधो ना(न्य?ध्य)र्धभूमिकात् ।
द्विभूमिकादधः कार्यं क्षत्रियस्य न मन्दिरम् ।।३३।।
सार्धद्विभौमाद् विप्रस्य त्रितलादपि भूपतेः ।।३४½।।
हीनं प्रमाणादमुतो गृहं यत् कुशिल्पिना स्याद् विहितं कथञ्चित् ।
भर्तुर्भिये सिद्धिविनाशनं तत् प्रशस्तशीलादिविपर्ययाय ।।३५।।
गुणदोषान् प्रवक्ष्यामि द्वाराणां सर्ववास्तुषु ।
सुस्थितं चतुरश्रं च कान्तं स्वद्रव्ययोजितम् ।।३६।।
ऋजु स्वकीयदिग्भागे न ह्रस्वं न तथोच्चकैः ।
नाल्पं न कुब्जं नाप्यनि (?) पिण्डितं न बहिर्गतम् ।।३७।।
नाध्मातं न कृशं मध्ये गतं नान्तरकुक्षिषु ।
नविद्रुतं नसंक्षिप्तं यत् तत् स्याद् द्वारमृद्धिदम् ।।३८।।
पदस्य द्वादशे भागे पदमध्यात् प्रदक्षिणम् ।
स्थापितं वृद्धिमायाति द्वारं पुष्टिं करोति च ।।३९।।
रथ्याचत्वरशृङ्गाटवापीकूपाह (?) कुम्भकैः ।
कुड्यकोणतरुस्तम्भैर्भवनस्यन्दनादिभिः ।।४०।।
यद् विद्धं भवनद्वारं तच्छुभाय न जायते ।
द्वारं द्वारे प्रविष्टं च कर्तव्यं वितनेतन ? ।।४१।।
पेद्यां प्रवेशयेन्नैकामन्यद्वारे कदाचन ।
द्वारं प्रवेशयेत् पेद्यां नारोहणगवाक्षयोः ।।४२।।
पक्षद्वारस्य वा नैकां कथञ्चिदपि बुद्धिमान् ।
न बाह्यगान्तरे द्वारे प्रविष्टं कारयेत् क्वचित् ।।४३।।
विहितं हि तथा तत् स्याद् बहुदोषकरं सदा ।
तोरणं गोपुरद्वारमट्टो येषां गृहे भवेत् ।।४४।।
गृहाणां मौलिकद्वारं श्रोत्रे चैतान् प्रवेशयेत् ।
द्वारं द्वारस्य कर्तव्यमुपर्युपरि भूमिषु ।।४५।।

प्रदक्षिणेन वा कार्यं कार्यं नापरथा पुनः ।
उपर्युपरिभूमीनां मुखं कुर्यात् प्रदक्षिणम् ॥४६॥
नापसव्येन कुर्वीत द्वारमारोहणानि च ।
यस्यां भित्तौ कृतं पूर्वं तस्यामुपरि कारयेत् ॥४७॥
तथान्यभित्तौ तद्द्वारं विधातव्यं प्रदक्षिणम् ।
न मध्ये सद्मनो द्वारं कुर्यादेव पदस्य च ॥४८॥
न स्थूले (?) न पदे नापि सिरापाते तदिष्यते ।
निरंशावस्थितैर्द्रव्यैस्तिर्यक् (का?क्रा)न्तैश्च मन्दिरे ॥४९॥
मर्मवेधो न दोषाय द्वारवेधोऽथवा क्वचित् ।
यवनाट्टालकच्छाया पुरदैवकुलस्य च ॥५०॥
न प्रवेश्या गृहद्वारे रश्मयः सोमसूर्ययोः ।
न प्राकारेण कुड्येन न विटङ्केन वा पुनः ॥५१॥
अन्तर्हितानि दुष्यन्ति द्वारमर्माणि कुत्रचित् ।
अत्युच्चे स्याद् भयं राज्ञो निम्ने तस्करतो भयम् ॥५२॥
कुलपीडा भवेत् कुब्जे बहिर्याति पराभवः ।
आध्मातेऽत्यन्तदारिद्र्यं कृशमध्ये क्षयो नृणाम् ॥५३॥
रथ्याविद्धे भवेद् रोगो मरणं चत्वरेण च ।
शृङ्गाटकेन वैधव्यं दुहितॄणां प्रजायते ॥५४॥
वाप्या कूपेन वा विद्धे स्यादतीसारतो भयम् ।
कोणान्मृत्युभयं विद्याद् वृक्षे रोगभयं भवेत् ॥५५॥
स्तम्भेन म्रियते स्वामी भ्रमेणार्थो न तिष्ठति ।
प्रणालेन महद् दुःखं महाभीतिर्महाकलिः ॥५६॥
तस्मात् सर्वप्रयत्नेन द्वारवेधं विवर्जयेत् ।
यस्याग्रतः पृष्ठतश्च द्वारे भित्योर्द्वयोरपि ॥५७॥
अन्योन्यं भिद्यते यस्मिन्नैकगत्याश्रिते उभे ।
वास्तु तद् भिन्नदेहाख्यं भिन्नस्वामिविधायकम् ॥५८॥
न तत्र जायते वृद्धिः स्थापितस्य न कस्यचित् ।
गृहकुक्षौ कृतं द्वारं सर्वरोगभयङ्करम् ॥५९॥
पूर्वद्वारं तु माहेन्द्रं प्रशस्तं सर्वकामदम् ।
गृहक्षतं तु विहितं दक्षिणेन शुभावहम् ॥६०॥
गन्धर्वमथवा तत्र कर्तव्यं श्रेयसे (त?स)दा ।
पश्चिमेन प्रशस्तं स्यात् पुष्पदन्तं जयावहम् ॥६१॥

भल्लाटमुत्तरे द्वारं प्रशस्तं स्याद् गृहेशितुः ।
एकाशीतिपदे तस्मिंश्चतुरश्रपदेऽपि वा ॥६२॥
द्वारोऽप्य (प) दगास्तासां ब्रूमो वह्न्यादितः फलम ।
हुताशभीतिः स्त्रीजन्म भूत्यर्थः प्रियता नृपे ॥६३॥
क्रोधे चानृतता (?) पुंसः क्रौर्यं स्यात् पूर्ववत् क्रमात् ।
सुता (पि?प्ति) प्रैष्यनीचत्वे भक्षयानसुतर्द्धिकृत् ॥६४॥
रौद्रं कृतघ्नमवसं याम्यतः सुतवीर्यहृत्(?) ॥६५½॥
सुतोपपीडा रिपुवृद्धिरर्थसुतानवाप्तिस्तनयार्थसम्पत् ।
स्वाप्तिर्नृशंसाद् भयमर्थनाश उक्तः क्रमादित्यपरोन्मुखेषु ॥६६॥
बन्धव्यसत्वे (?) रिपुवृद्धिरर्थसुताप्तिरग्र्या गुणसम्पदश्च ।
सुतार्थलब्धिर्द्विषयात्मजेन दोषास्त्रिया नैर्ऋतदिङ्मुखेषु ॥६७॥
गुणाश्च दोषाश्च यथावदेते
निरूपिता द्वारसमाश्रिता ये ।
ताञ् शिल्पविच्छास्त्रविदां वरिष्ठो
विज्ञाय पूज्यत्वमुपैति लोके ॥६८॥

इति महाराजाधिराजश्रीभोजदेवविरचिते समराङ्गणसूत्रधारापरनाम्नि वास्तुशास्त्रे द्वारगुणदोषो नाम पञ्चत्रिंशोऽध्यायः

षट्त्रिंशोऽध्यायः

द्वारभङ्गफलम्

यदत्र नवकर्मोक्तं तद् यज्ञेषु गृहेषु च ।
ज्ञेयं ग्रामे पुरे वापि नगरे पत्तने तथा ॥१॥
संस्थानमाकृतिर्मानं ह्रासवृद्धी च बाहुषु ।
एकमेव विजानीयात् सर्वत्रैव विचक्षणः ॥२॥
यूपस्यैव निमित्तानि दारुकर्मणि निर्दिशेत् ।
पातं पाते विजानीयात् तक्षणं तक्षणेन च ॥३॥
यूपोच्छ्रायमिव ब्रूयाद् दारूणामपि चोच्छ्रयम् ।
भङ्गेन भङ्गो नि(दि?र्द)श्यः समाधिश्च समाधिना ॥४॥
नवकर्मणि यत् स्निग्धं सुगन्धि प्रियदर्शनम् ।
गम्येहरं (?) मनुष्याणां धन्यं तदभिनिर्दिशेत् ॥५॥
पुरं वा यदि वा ग्रामो गृहं वा यदि निष्प्रभम् ।
आयासबहुलं तद्धि तादृशैर्लक्षणैर्भवेत् ॥६॥
परिध्वस्तोपमं रूक्षं नवकर्मणि यद् भवेत् ।
श्रमं रोगं च शोकं च तस्मिन् वेश्मनि निर्दिशेत् ॥७॥
जनेन च यदाकीर्णं निश्छायमिव ल(क्ष?क्ष्य)ते ।
कुटुम्बी तत्र षण्मासान् नात्र जीवेन्न संशयः ॥८॥
यच्छून्यमप्यशून्याभं वेश्म वा यदि वा पुरम् ।
सर्वकामगुणैर्युक्तं ध(नं?न्यं) तदभिनिर्दिशेत् ॥९॥
पूर्वो नगरभागश्चेद् रम्यः स्यात् प्रियदर्शनः ।
प्रियभार्या मनःस्वास्थ्यं धनं धान्यं च भूपतेः ॥१०॥
पूर्वदक्षिणभागश्चेत् पुरस्य प्रियदर्शनः ।
महद् यशस्तदाप्नोति राजा हेम च पुष्कलम् ॥११॥
पुरस्य दक्षिणो भागो यदा रम्यस्तदा भवेत् ।
राज्ञः सेनापतिप्राप्तिर्धनं धान्यं च पुष्कलम् ॥१२॥
रमणीयो यदा भागः पुरदक्षिणपश्चिमः ।
अर्थसम्पत् तदा राज्ञः प्रजावृद्धिश्च जायते ॥१३॥

पुरपश्चिमभागेन रमणीयेत पार्थिवः ।
पुत्रबान्धवधान्याढ्यः संप्राप्नोत्युन्नतिं पराम् ॥१४॥
पश्चिमोत्तरभागे तु रमणीये नराधिपः ।
प्रेष्यैः पुत्रैर्वाहनैश्च वृद्धिमेत्युत्तरोत्तराम् ॥१५॥
उत्तरे रमणीये तु पुरभागे नरेश्वरः ।
शत्रून् विजयते सर्वान् वर्धते च पुरोहितः ॥१६॥
यदि पूर्वोत्तरो भागः पुरस्य प्रियदर्शनः ।
तत्राभ्युत्तरमानन्दं क्षिप्रं राज्ञो विनिर्दिशेत् ॥१७॥
निष्पन्नस्य पुरादेर्यो भागो न स्यान्मनोरमः ।
तस्य तस्यैव भागस्य परिहाराणि विनिर्दिशेत् ॥१८॥
नवे यदि पुरद्वारे कपाटं प्रविशीर्यते ।
स्त्रीनामधेयमन्यद् वा स्त्रीनाशं तद् विनिर्दिशेत् ॥१९॥
देवागारे पुरद्वारे प्राकाराट्टालकेषु च ।
हस्तिशालाश्वशालासु रथशाला(स्त?स्व)थापि वा ॥२०॥
कोष्ठागारायुधागारे निमित्तं तु शुभाशुभम् ।
यदि किञ्चित् प्रदृश्येत राज्ञस्तदभिनिर्दिशेत् ॥२१॥
भङ्गो यत्रोर्ध्ववंशस्य तत्र राजा विनश्यति ।
अर्गलापीलिकाकुम्भीभङ्गे च नवकर्मणि ॥२२॥
ग्रामे नश्यन्ति चैतानि तदा ग्रामो विनश्यति ।
दिगुत्थितं तु राष्ट्राणां गृहार्थेषु कुटुम्बिनाम् ॥२३॥
नवकर्मणि यत्किञ्चित् भज्यते यदि वा नमेत् ।
वि(ध्व)स्ते वा स्फुटे वापि कुटुम्बिमरणं ध्रुवम् ॥२४॥
फलं सर्वनिमित्तेषु शुभं वा यदि वा शुभम् ।
संवत्सरं परं ग्राह्यं नवकर्मकृते गृहे ॥२५॥
परिसंवत्सरान्ते च पुराणमिति निर्दिशेत् ।
तुम्बिका भज्यते यत्र नवकर्मणि निष्ठिते ॥२६॥
श्रेष्ठा तु महिला तत्र षड्भिर्मासैर्विनश्यति ।
एवमेव नवं यस्य सदनं तु विनश्यति ॥२७॥
प्रेष्यदासादिविश्वासात् तद् विनाशयति ध्रुवम् ।
पृष्ठवंशो नवो यस्य नवकर्मणि भिद्यते ॥२८॥
कुटुम्बी म्रियते तत्र गृहं संवत्सरात् परम् ।
प्रेष्याश्चात्र विनश्यन्ति दीर्यमाणे विशेषतः ॥२९॥

लुमासु भिद्यमानासु कन्यामरणमादिशेत् ।
मुण्डकेषु विनष्टेषु सुहृदस्य विनश्यति ॥३०॥
अनुपूर्वेषु भिन्नेषु पुत्राणां मरणं ध्रुवम् ।
विपत्तौ मुण्डगोधानां माता तस्य विनश्यति ॥३१॥
नागपाशकभङ्गे तु भृत्यानां मरणं भवेत् ।
कपाटे भ्रातृमरणमर्गलायां स्त्रिया वधः ॥३२॥
सुतस्य चार्गलापार्श्वे विनष्टे मरणं भवेत् ।
द्वारबन्धे विनष्टे तु शीघ्रं कुर्यात् कुलक्षयम् ॥३३॥
इन्द्रकीलो दृढो यस्य भङ्गमायाति मूलतः ।
सपुत्रपशुवर्गस्य तस्य ब्रूयात् कुलक्षतिम् ॥३४॥
तोरणं भज्यते यस्य द्रव्यं तस्य विनश्यति ।
गृहभर्तुश्च मरणं त्रिदशैरवधारयेत् ॥३५॥
वास्तुमध्ये विनष्टे तु कुलवृद्धो विनश्यति ।
सोपानं भिद्यते यत्र नवकर्मण निष्ठिते ॥३६॥
तस्य प्रेष्याश्च गावश्च हिरण्यं च विनश्यति ।
वेदिका भज्यते यस्य भार्या तस्य विनश्यति । ३७॥
गवाक्षस्तु विनश्येत पट्टस्तम्भोऽपि वा दृढः ।
गजशुण्डाथ भिन्नोऽश्वः कपोताल्यथवा नवा ॥३८॥
स्थपनीपट्टिकाश्चैव स्त्रीविनाशं तदादिशेत् ।
विटङ्कस्य तुलाया वा भङ्गे जाते कथञ्चन ॥३९॥
शालास्तम्भस्य वा नाशे भार्या तस्य विनश्यति ।
स्तम्भशीर्षं यदि भ्रंश्येत् स्फुटेत् स्तम्भोऽपि वा दृढः ॥४०॥
भज्यते प्रतिमोको वा स्वामिनस्तु वधो भवेत् ।
भङ्गे तु भङ्गवाहिन्याः कुलवृद्धवधो भवेत् ॥४१॥
आकाशतलके पुत्राः प्रतिच्छिन्ने कुटुम्बिनः ।
विनष्टे च विनश्यन्ति षड्भिमासैर्न संशयः ॥४२॥
प्रासादमण्डले भग्ने भग्नासु बलभीषु च ।
भार्याकुटुम्बिनस्तस्य नाशमायात्यसंशयः ॥४३॥
प्रलीनो वा विलीनो वा प्रासादो यस्य भज्यते ।
प्रलीने भृत्यमृत्युः स्याद् विलीने तु धनक्षयः ॥४४॥
मिश्रे विनष्टे प्रासादे हीयन्ते सर्ववृद्धयः ।
मरणं वा भवेत् तत्र कुष्ठव्याधिं च निर्दिशेत् ॥४५॥

येषु स्थानेषु भङ्गो वा विनतिर्वा प्रकीर्तिता ।
उपद्रुतिर्विघातो वा तेषां फलमपीरितम् ।।४६।।
स्निग्धानि यदि दृश्यन्ते तानि दार्ढ्यान्वितानि च ।
धनमायुश्च हर्षश्च पूर्वोक्तानां तदादिशेत् ।।४७।।
कर्णिकाभ्यन्तरी स्थूणा शालापादोऽथ हीयते ।
यदि तद्द् दुःखमाप्नोति गृहभर्ता न संशयः ।।४८।।
संप्रधार्य च मेधावी बलाबलमतन्द्रितः ।
निर्दिशन्बलमाप्नोति धनमायुर्यशस्तथा ।।४९।।
एवमादिकनिमित्तसूचितं
संप्रधार्य मतिमान् बलाबलम् ।
स्पष्टमादिशति योऽत्र शास्त्रवित्
कीर्तिवित्त (ध?भव)नानि सोऽश्नुते ।।५०।।

इति महाराजाधिराजश्रीभोजदेवविरचिते समराङ्गणसूत्रधारापरनाम्नि वास्तुशास्त्रे द्वारभङ्गफलं नाम षट्त्रिंशोऽध्यायः

तोरणभङ्गादिशान्तिकः

पुरातनं नवं वापि कृतं वाथार्धनिर्मितम् ।
देवतानां नृपाणां च तोरणं निपतेद् यदि ॥१॥
भज्यते दह्यते वाथ नमते सज्जतेऽथवा ।
दवविद्युज्ज्वलाद्यैर्वा हन्यते तत् कदाचन ॥२॥
तत्र दोषान् प्रवक्ष्यामो दोषप्रशमनानि च ।
तोरणं निपतेत् सर्वं शिरो वास्य कथञ्चन ॥३॥
राज्ञां सेनापतीनां च प्रतीहारपुरोधसाम् ।
प्रधानाश्वगजानां च विप्रपौरजनस्य च ॥४॥
तत्र मृत्युभयं विद्याद् दुर्भिक्षं चापि निर्दिशेत् ।
तस्मात् प्रशमहेत्वर्थं विधिं कुर्यादिमं बुधः ॥५॥
ऋत्विग्भिर्ब्राह्मणैर्धीरैः स्थपतिः सपुरोहितैः ।
रात्रौ होमबलिं कुर्यान्नगरे तु चतुर्दिशम् ॥६॥
कर्णचत्वरशृङ्गाटेष्ववनीपालवेश्मनि ।
स्थानेष्वेतेषु विप्राद्यैर्वेदिं निष्पाद्य साक्षताम् ॥७॥
कलशैर्द्रव्यगन्धैश्च श्वेतमाल्याम्बरैर्वृताम् ।
तत्र होमं प्रकुर्वीत शान्तिकं बलिमेव च ॥८॥
एवं प्रशमयेत् सर्वं यत्किञ्चिद् दुरितोत्थितम् ।
तोरणं भज्यते चेत् तद्राष्ट्रभङ्गं विनिर्दिशेत् ॥९॥
अस्य प्रशमहेत्वर्थं पूर्वोक्तं कारयेद् विधिम् ।
तदेवैकं प्रदह्येत तोरणं नगरे(र्य?य)दि ॥१०॥
तदा वह्निभयं ब्रूयाद् राष्ट्रस्य नगरस्य च ।
सबाह्याभ्यरं विप्रैर्विधिमेनं प्रयोजयेत् ॥११॥
नते वा शीर्णभग्ने वा व्याधिपीडां विनिर्दिशेत् ।
होमं बलिं च कुर्वीत पुनः संस्कारमस्य च ॥१२॥
वातेन विद्युता वापि तोरणं यदि भज्यते ।
तस्मिन् रोगाः प्रवर्तन्ते कुलपीडाधनक्षयाः ॥१३॥

शान्तिकर्म प्रकुर्वीत ततः शान्तिकरं भवेत् ।
एवमादौ कृते पश्चात् पुनः संस्कारयेद् बुधः ॥१४॥
पूर्वावयवनिर्माणाद् विशिष्टं रचयेत् पुनः ।
दृढसन्धिनिगूढं च दृढद्रव्यसमन्वितम् ॥१५॥
विविधं रूपकर्माढ्यं सुसंस्थानं मनोरमम् ।
अकुब्जमनतं चैव पूर्वोत्कृष्टतरं तथा ॥१६॥
नियुक्ते तु पुनः शान्तिं ब्राह्मणान् वाचयेत् ततः ।
पुराणे वा नवे वाथ कृते वार्धकृतेऽथवा ॥१७॥
प्रासादे वा गृहे वापि कपोतः प्रविशेद् यदि ।
तत्र दोषाः प्रपद्यन्ते शान्तिकर्म तथैव च ॥१८॥
कालमूर्तिः कपोतश्च पापमूलकरण्डकम् ।
विहङ्गापशदो हीनः कृष्णचारी विहङ्गमः ॥१९॥
चतुर्विधः समाख्यातो मुनिभिः स तपोधनैः ।
श्वेतो विचित्रकण्ठश्च विचित्रोऽन्योऽथ कृष्णकः ॥२०॥
कपोतो भवने यस्य श्वेतवर्णो विशेत् क्वचित् ।
कीर्तिविद्याधनं पुण्यं शीघ्रं च नयते क्षयम् ॥२१॥
नित्यं रोगाः प्रवर्धन्ते शिशुपीडा च जायते ।
चित्रकण्ठो हरेज्जायां पुत्रान् सर्वान् विचित्रकः ॥२२॥
सर्वाः सिद्धीश्च कृष्णाङ्गः प्रदुष्य च कुलं हरेत् ।
रोगाः सर्वेऽपि वर्धन्ते विपदो व्यसनानि च ॥२३॥
वन्धनानि च जायन्ते प्रविष्टे तु कपोतके ।
तस्माद् यत्नपरो भूत्वा प्रायश्चित्तं समाचरेत् ॥२४॥
स्नातस्त्रिकालशुद्धात्मा सोपवासो जितेन्द्रियः ।
देवपूजार्चनरतो नित्यं दानपरः शुचिः ॥२५॥
यवान्नप्रायभोजी च नित्यं होमपरायणः ।
गुरुविप्ररतश्चैव श्वेतमाल्याम्बरस्तथा ॥२६॥
गृही सगृहिणीकस्तु व्रतमेतत् समाचरेत् ।
श्वेतके पञ्चरात्रं च चित्रकण्ठे दशैव तत् ॥२७॥
चित्रे पञ्चदशाहानि कृष्णे दिवसविंशतिः ।
व्रतस्थेन तु कर्तव्यमग्निकार्यं मनोरमम् ॥२८॥
यथालाभं समादाय तस्य देहं सपिच्छकम् ।
निकृन्तेत् खण्डखण्डानि विभागाष्टशतानि तम् ॥२९॥

घृतप्लुतानि पुण्यानि मधुलाजान्वितानि च ।
पञ्चवारुणसंज्ञेन वह्निकार्यं कृतेऽक्षतैः ॥३०॥
ततश्च मांसं जुहुयाद्धव्यमात्रेण मन्त्रवित् ।
हुते क्रव्ये ततः क्षीरं दधि मध्वाज्यमेव च ॥३१॥
संपूजयेद् ग्रहान् सर्वान् ब्राह्मणान् वाचयेत् ततः ।
स्ववित्तपादं श्वेते तु विप्रेभ्यः प्रतिपादयेत् ॥३२॥
वित्तार्धं चित्रकण्ठे तु पादोनं सर्वचित्रके ।
कृष्णे सर्वधनत्यागः कर्तव्यो ब्राह्मणात् पुनः ॥३३॥
एवं शान्तिर्भवेद् गेहे सर्वदोषक्षयावहा ।
महतीं श्रियमाप्नोति धनलाभश्च जायते ॥३४॥
पुत्रैः पौत्रैर्वृद्धिमाप्नोत्यनन्ता-
मायुर्दीर्घं प्राप्नुयात् संयतात्मा ।
एतत् कृत्वा मुच्यते सर्वपापै-
र्मेघैर्यद्वच्छारदः शीतरश्मिः ॥३५॥

इति महाराजाधिराजश्रीभोजदेवविरचिते समराङ्गणसूत्रधारापरनाम्नि वास्तुशास्त्रे तोरणभङ्गादिशान्तिको नाम सप्तत्रिंशोऽध्यायः

गृहदोषनिरूपणम्

अतः परं गृहादीनामप्रशस्तसमुच्छ्रितम् ।
क्रियते कथितं यस्मादेकत्र सुसमं भवेत् ॥१॥
रक्षोऽम्बुनाथकीनाशमरुद्दहनदिक्प्लवा ।
मध्यप्लवा च भूर्व्याधिदारिद्र्यमरकावहा ॥२॥
वह्निप्लवा वह्निभिये मृतये दक्षिणप्लवा ।
रुजे रक्षःप्लवा प्रत्यक्प्लवा धान्यधनच्छिदे ॥३॥
कलहाय प्रवासाय रोगाय च मरुत्प्लवा ।
मध्यप्लवा तु भूमिर्या सर्वनाशाय सा भवेत् ॥४॥
तुषास्थिकेशकीटत्व(क्) शङ्खभस्मोषरान्विताम् ।
कर्पराङ्गारिणीं दुष्टसत्वानार्यजनां त्यजेत् ॥५॥
चैत्रे शोककरं वेश्म ज्येष्ठे मृत्युप्रदायकम् ।
पशुनाशनमाषाढे शून्यं भाद्रपदे कृतम् ॥६॥
आश्विने कलहाय स्यात् कार्त्तिके भृत्यनाशनम् ।
माघे चाग्निभयाय स्यान्मासेष्वेषु न कारयेत् ॥७॥
पावकस्य पदे पृष्ठवंशस्यापि च पश्चिमे ।
पुरप्रासादकर्णे च कीलादि प्राक् प्रयोजयेत् ॥८॥
पूर्वपश्चिमदिङ्मूढं वास्तु स्त्रीनाशकृद् भवेत् ।
उदङ्मूढं न निष्पत्तिं याति सर्वं च नाशयेत् ॥९॥
यत्तु दक्षिणदिङ्मूढं जायते मरणाय तत् ।
प्राग्वास्तुनि (तु) कुर्वीत प्रासादं मन्दिरं पुरे ॥१०॥
वलितं चलितं भ्रान्तं विसूत्रं च समुत्सृजेत् ।
यत् स्यान्मुखविनिष्क्रान्तं वलितं तत् प्रकीर्तितम् ॥११॥
चलितं पृष्ठनिष्क्रान्तं दिङ्मूढं भ्रान्तमुच्यते ।
विसूत्रं कर्णहीनं स्यात् फलमेषां प्रचक्ष्महे ॥१२॥
वलिते चलति स्थानं चलिते विग्रहो भवेत् ।
भ्रान्तं योषिद्विनाशाय विसूत्रं भूरिशत्रुकृत् ॥१३॥

मूषकोत्करवल्मीकप्रान्ता वक्रा भुजङ्गवत् ।
छिन्ना भिन्ना विकर्णा च न वास्तुनि शुभा क्षितिः ॥१४॥
मूषकोत्करवत्यर्थं हन्ति वल्मीकिनी सुतम् ।
विकर्णा कुरुते कर्णरोगं छिन्ना विनाशिनी ।
भिन्ना भेदं करोत्युर्वी कुटिला मतिवक्रताम् ॥१५॥
सपादं सत्रिभागं वा सार्धं द्विगुणमेव च ।
यत् स्यान्मुखायतं वेश्म तदनिष्टफलप्रदम् ॥१६॥
यद् द्विशालं त्रिशालं वा चतुःशालमथापि वा ।
मूषया रहितं वेश्म तदनिष्टफलप्रदम् ॥१७॥
पुरतः पृष्ठतः पार्श्वे यदि वालिन्दवर्जिता ।
गृहे न शस्यते शाला देवागारे तु शस्यते ॥१८॥
अन्यपृष्ठस्थितद्वारं वेश्म खादकमुच्यते ।
परस्परविरोधाय तद् वेश्म गृहिणोस्तयोः ॥१९॥
सशल्यं पादहीनं च समसन्धि शिरोगुरु ।
वेश्मनामिदमुद्दिष्टं मर्मदोषचतुष्टयम् ॥२०॥
वास्तुक्षेत्रस्य यत्राङ्गे यस्य वर्त्म प्रवर्तते ।
तदङ्गं वास्तुनस्तस्यच्छिन्नं तेनेति निर्दिशेत् ॥२१॥
छिन्नाङ्गं विकलं तत् स्यात् भीतिदं सर्वदोषकृत् ।
तद्भर्तुर्भज्यतेऽङ्गं तद् वेधस्तस्याफलोऽन्यथा ॥२२॥
स्वगृहद्वयमध्येन निर्वाहो यदि वर्त्मनः ।
द्वारवेधोदितान् दोषांस्तदा प्राप्नोति निश्चितम् ॥२३॥
मार्गश्चैको यदा गच्छेदुभयोर्गृहपार्श्वयोः ।
मार्गवेधस्तदा स स्याच्छोकसन्तापकारकः ॥२४॥
उत्सङ्गः पूर्णबाहुश्च हीनबाहुस्तथापरः ।
प्रत्यक्षाय इति प्रोक्तं प्रवेशानां चतुष्टयम् ॥२५॥
गृहस्य सम्मुखं यत्र द्वारं भवति वास्तुनः ।
उत्सङ्ग इति स प्रोक्तः पूर्णबाहुः प्रदक्षिणः ॥२६॥
वामतो हीनबाहुः स्यात् प्रत्य(क्षो वा?क्षाय)स्तु पृष्ठतः ।
चतुर्थोऽयं समुद्दिष्टः प्रवेशो वास्तुनो बुधैः ॥२७॥
उत्सङ्गाख्ये प्रवेशे स्यात् प्रजाहानिः कुटुम्बिनः ।
धनधान्यक्षयो वास्य मरणं वा ध्रुवं भवेत् ॥२८॥
पूर्णबाहौ पुत्रपौत्रा धनधान्यसुखानि च ।
भवन्ति वसतो नित्यं गृहिणस्तत्र वास्तुनि ॥२९॥

अल्पमित्रो गृही हीनबाहावत्यल्पबान्धवः ।
स्याद् वाल्पवित्तो जीयेत स्त्रीभिः पीड्येत वामयैः ।।३०।।
प्रत्यक्षायप्रवेशस्तु विहितो यत्र वेश्मनि ।
तस्मिन् निवसतां पुंसां निश्चितः स्याद् धनक्षयः ।।३१।।
मूषास्वस्थानयुक्तासु शालाभेद इति स्मृतः ।
प्राप्नोति तत्र निवसन् मृत्युं दुःखं सरोगताम् ।।३२।।
उदग्दक्षिणशालासु पूर्वापरगतासु च ।
अन्यथा वा स्थितं द्वारं वधबन्धनकारकम् ।।३३।।
मूषागतान् भ्रमान् कुर्यान्न शालां प्रतिभेदयेत् ।
भ्रमभग्नासु शालासु विपद्यन्ते कुटुम्बिनः ।।३४।।
शालाभेदो भवेद् यत्र पृष्ठतः पार्श्वतोऽपि वा ।
धनधान्यक्षयस्तत्र गृहिणो जायते ध्रुवम् ।।३५।।
यत्र प्रत्यङ्मुखे शाले गृहं तत् स्याद् विकोकिलम् ।
आयुश्चतुष्पदं धान्यं वसतां तत्र नश्यति ।।३६।।
सीमाशालाप्रभिन्नस्य प्रासादस्य गृहस्य च ।
अस्थिरा जायते ऋद्धिः स्थितिश्च न भवेच्चिरम् ।।३७।।
सर्वदोषकरी ज्ञेया गर्भे चन्द्रावलोकिता ।
मूषां विना विनाशाय कामोच्छित्यै गवाक्षकः ।।३८।।
यदा गण्डोऽथवा कुक्षिः पृष्ठं कक्षाथ भिद्यते ।
दारिद्र्यं जायते भर्तुस्तदानीमतिदुस्सहम् ।।३९।।
गर्भादुभयतो गण्डौ कक्षे स्तः कर्णभित्तिगे ।
दक्षिणोत्तरयोः कुक्षी पृष्ठतः पृष्ठमादिशेत् ।।४०।।
स्थापितद्वारसंरोधे गृहिणो जायतेऽश्मरी ।
द्वारे तु विहिते तस्मिन्ननर्थस्तस्य जायते ।।४१।।
पूर्वद्वारनिरोधं तु नवमार्गं कदाचन(?) ।
श्रोत्ररोधेऽश्मरीदोषः कृत्तश्रोत्रेह्य नम्यता(?) ।।४२।।
कृत्तानि यत्र चीयन्ते गवाक्षालोकनानि च ।
तत्र प्रसूतिर्न भवेन्निष्पन्नापि विनश्यति ।।४३।।
चीयमाना यदा भित्तिर्दक्षिणा स्याद् बहिर्मुखी ।
तदा व्याधिभयं विद्यान्नृपदण्डभयं तथा ।।४४।।
यदा तु पश्चिमं कुड्यं प्रयाति बहिरग्रतः ।
धनहानिं विजानीयाच्चौरेभ्यश्च भयं तदा ।।४५।।

उत्तरं तु यदा कुड्यं चीयमानं बहिर्व्रजेत् ।
गृहभर्तुश्च कर्तुश्च व्यसनं स्यात् तदा महत् ॥४६॥
यदाग्रं चीयमानायाः पूर्वभित्तेर्बहिर्व्रजेत् ।
तदा गृहपतेस्तीव्रं राजदण्डभयं भवेत् ॥४७॥
प्राग्दक्षिणो यदा कर्णश्चीयमानो बहिर्व्रजेत् ।
तत्राग्निभीतिरतुला संशयश्च प्रभोर्भवेत् ॥४८॥
बहिर्मुखो यदा गच्छेत् कर्णो दक्षिणपश्चिमः ।
कलहोपद्रवस्तत्र स्याद् भार्यायाश्च संशयः ॥४९॥
यत्रोत्तरापरः कर्णश्चीयमानो व्रजेद् बहिः ।
पुत्रवाहनभृत्यानां भवेत् तस्मिन्नुपद्रवः ॥५०॥
यदा प्रागुत्तरः कर्णो बहिर्गच्छति वेश्मनः ।
तदा गवां वृषाणां च गुरूणां च क्षयो भवेत् ॥५१॥
चतस्रो भित्तयो यस्य बहिर्निर्यान्ति वेश्मनः ।
चीयमानास्तदत्रोक्तं मन्दिरं मल्लिकाकृति ॥५२॥
तादृग् गृहे न तत्रायो व्ययो भवति यादृशः ।
कर्शितोऽस्यैव दोषेण तस्य भर्ता पलायते ॥५३॥
संक्षिप्यते तु यद् वेश्म चीयमानं समन्ततः ।
संक्षिप्तमिति तज्ज्ञेयं तत्र राजभयं भवेत् ॥५४॥
यत् स्यादन्तेषु संक्षिप्तं विस्तृतं चापि मध्यतः ।
मृदङ्गाकृतिसंस्थानं तत्र व्याधिभयं भवेत् ॥५५॥
आद्यन्तविस्तृतं यत् स्यात् संक्षिप्तं चापि मध्यतः ।
मृदुमध्यं तदुद्दिष्टं क्षुद्भयं तत्र जायते ॥५६॥
विषमैरुन्नतैः कर्णैर्धनक्षयकरं गृहम् ।
भित्तिवच्चापि कर्णेषु प्रागुक्तं फलमादिशेत् ॥५७॥
मध्ये द्वारं न कर्तव्यं मनुजानां कथञ्चन ।
मध्ये द्वारे कृते तत्र कुलनाशः प्रजायते ॥५८॥
द्वारं द्वारेण वा विद्धमशुभायोपपद्यते ।
अनिष्टद्रव्यसंयुक्तं धनधान्यविनाशनम् ॥५९॥
नवं पुराणसंयुक्तमन्यं स्वामिनमिच्छति ।
अधोग्रं राजदण्डाय विद्धं द्वारं विगर्हितम् ॥६०॥
नवं पुराणसंयुक्तं द्रव्यं तु कलिकारकम् ।
न मिश्रजातिद्रव्योत्थं द्वारं वा वेश्म वा शुभम् ॥६१॥

गृहस्थानेषु यद् द्रव्यमधिवास्य प्रतिष्ठितम् ।
तच्चालनेन चलनं गृहभर्तुः प्रजायते ॥६२॥
अन्यवास्तुच्युतं द्रव्यमन्यवास्तौ न योजयेत् ।
प्रासादे न भवेत् पूजा गृहे च न वसेद् गृही ॥६३॥
द्रव्येण देवदग्धेन भवनं यद् विधीयते ।
न तत्र वसति स्वामी वसन्नपि विनश्यति ॥६४॥
सूर्योद्भवा द्रुमच्छाया ध्वजच्छाया च गर्हिता ।
द्वारातिक्रमणादेताः क्षुद्व्याधिकलिकारकाः ॥६५॥
प्रासादशिखरच्छाया ध्वजच्छायेति कीर्तिता ।
त्रिपञ्चसप्तमी भर्तुर्गृहतारा न शोभना ॥६६॥
निम्नोन्नतं करालं च सम्मुखं पृष्ठदेशगम् ।
वामावर्तं च न शुभं द्वारमग्रतरं गृहे ॥६७॥
निम्ने स्यात् स्त्रीजितो भर्ता दुर्जनस्थितिरुन्नते ।
सम्मुखे सुतपीडा स्यात् पृष्ठगे चपलाः स्त्रियः ॥६८॥
वामे वित्तक्षयो द्वा(रि?रे) भवत्यग्रतरे प्रभोः ।
द्वारं तस्मान्न कर्तव्यमीदृग्रूपं विचक्षणैः ॥६९॥
नागदन्ततुलास्तम्भभित्तिमूषागवाक्षकाः ।
द्वारमध्ये न दातव्या न चैते विषमस्थिताः ॥७०॥
इतिहासपुराणोक्तं वृत्तान्तं प्रतिरूपकम् ।
निन्दितं च गृहे नेष्टं शस्तं देवकुलेषु तत् ॥७१॥
यानीन्द्रजालतुल्यानि यानि मिथ्याकृतानि च ।
भीषणानि च यानि स्युर्न कुर्यात् तानि वेश्मसु ॥७२॥
स्वयमुद्घाटितं द्वारमुच्चाटनकरं भवेत् ।
धनहृद् बन्धुवैरं स्यादथवा कलिकारकम् ॥७३॥
स्वयं यत् पिहितं द्वारं तद् भवेद् बहुदुःखदम् ।
सशब्दं भयकृत् पादशीतलं गर्भपातनम् ॥७४॥
द्रव्यं नाधोमुखं कार्यं प्रत्यग्याम्याननं न च ।
पश्चिमाग्रे परिक्लेशो दक्षिणाग्रे तु शून्यता ॥७५॥
स्तम्भद्वारं च भित्तिं च विपरीतं न कारयेत् ।
अमीषां वैपरीत्येन दोषाः स्युर्बहवो नृणाम् ॥७६॥
मूलसूत्रानुसारेण कर्तव्या भूमिकोपरि ।
उपर्युपरि यद् वेश्मसमं संतापकारकम् ॥७७॥

अधोभूमौ क्षणा ये स्युस्तत्समांश्चोर्ध्वभूमिषु ।
परित्यजन्नपहिता (?) न कुर्वीत यथोत्तरम् ॥७८॥
शाला निम्ना भवेद् यस्मिन्नलिन्दस्त्वधिको भवेत् ।
निधनं जायते तत्र सदा शोकभयानि च ॥७९॥
मूलद्वारानुसारेण द्वाराण्युपरिभूमिषु ।
कुर्याद् भयप्रदानि स्युर्विहितान्यन्यथा पुनः ॥८०॥
क्षुद्भयप्रदमाध्मा (नं?तं) कुब्जं कुलविनाशनम् ।
अत्यर्थं पीडितं पीडां करोत्यन्तनतं क्षयम् ॥८१॥
प्रवासो बाह्यविनते दिग्भ्रान्ते दस्युतो भयम् ।
मूलद्वारं क्षयं कुर्याद् विद्धं द्वारान्तरेण यत् ॥८२॥
प्रवासो भृत्यजो द्वेषो विद्धे चत्वररथ्यया ।
नाशं द्रव्यं ध्वजाविद्धं वृक्षेण शिशुदूषकम् ॥८३॥
पङ्कविद्धे भवेच्छोकः सलिलस्राविणि व्ययः ।
कूपेन विद्धेऽपस्मारो विनाशो दैवतेन च ॥८४॥
स्तम्भेन दूषणं स्त्रीणां ब्रह्मणा तु कुलक्षयः ।
मानादभ्यधिके द्वारे राजतो जायते भयम् ॥८५॥
व्यसनं मानतो हीने चौरेभ्यश्च भयं भवेत् ।
व्याधयः श्वभ्रविद्धेन धनस्य च परिक्षयः ॥८६॥
देवध्वजेन बन्धःस्यात् सभयैश्वर्यसंक्षयः ।
सन्निपातभयं वाप्या तुल्या दृष्टत्वमाकृते (?) ॥८७॥
हृद्रुक् कुलालचक्रेण दारिद्र्यं वारिणा भवेत् ।
व्याधिरुक् कचकूटेन(कन्दकूटकेन?)आपाकेन(?)सुतक्षयः ॥८८॥
नि(श्र?स्व)तोदूखलेन स्याच्छिलया चाश्मरी भवेत् ।
तोयभाण्डेन दुर्मन्त्री भस्मना चार्शसो गृही ॥८९॥
दारिद्र्यं छायया विद्धे भवेत् द्वारे कुटुम्बिनः ।
स्थलस्यन्दनवल्मीकैर्विदेशगमनं भवेत् ॥९०॥
कृशं विकृतमत्युच्चं करालं शिथिलं पृथु ।
वक्र विशालमुत्तानं (शू?स्थू)लाग्रं ह्रस्वकुक्षिकम् ॥९१॥
स्वपादचलितं ह्रस्वं हीनकर्णं मुखानतम् ।
पार्श्वगं सूत्रमार्गाच्च भ्रष्टं द्वारं न शोभनम् ॥९२॥
तत् करोति क्षयं घोरं विनाशं स्वामिसम्पदः ।
वसतां कलहं नित्यमतस्तत् परिवर्जयेत् ॥९३॥

अन्तर्द्वाराद् बहिर्द्वारं नोच्चं कुर्यान्न सङ्कटम् ।
उच्चं विसङ्कटं वापि तच्छिवाय न जायते ॥९४॥
पट्टसन्धिर्यदा मध्ये द्वारस्य स्यात् कथञ्चन ।
कर्तुस्तदा विनाशः स्यात् कुलस्य च परिक्षयः ॥९५॥
तुला उपतुला वा स्युर्द्वारि तिर्यग् यदा कृताः ।
दारिद्र्यव्याधिसन्तापा भवन्ति स्वामिनस्तदा ॥९६॥
अनुवंशमनुप्राप्ता जयन्त्यो यदि मन्दिरे ।
वित्तायुषोस्तदाल्पत्वमनारोग्यं च जायते ॥९७॥
उदुम्बरे (वि) निहिता(नि?) ललाटी नाम सा तुला ।
दूषणं मरणं वापि कन्यानां विदधाति सा ॥९८॥
उत्तराङ्गोदरे न्यस्ता ललाटेन समा यदि ।
तुला ललाटिका सापि कुलक्षयकरी भवेत् ॥९९॥
तुलापिण्डेन विन्यस्ता ज्ञेया यज्ञोपवीतिनी ।
वसतो व्यसनं कुर्यात् कुटुम्बस्यासुखं च सा ॥१००॥
यदि भारतुलैकापि मध्ये विद्धा कथञ्चन् ।
तदा वराङ्गं भज्येत धनं च परिहीयते ॥१०१॥
भित्तिभेदो न कर्तव्यस्तुलाग्रैरखिलैरपि ।
कुर्याद् ब्रह्मपदन्यस्तो भारपट्टः कुलक्षयम् ॥१०२॥
अयुक्तयोर्युक्तयोर्वा सन्धिश्चेद् भारपट्टगे ।
सन्धौ स्यात् तत् सुतो ज्येष्ठः कर्तुश्चापि विनश्यति ॥१०३॥
अनुवंशं न भुञ्जीत न शयीत कदाचन ।
भुञ्जानस्यार्थनाशः स्याच्छयानस्य महारुजः ॥१०४॥
नाशोऽनुवंशं रोगाः स्युस्तिर्यक्स्थे रक्षसो भयम् ।
शयनागारविन्यस्ते मरणं नागदन्तके ॥१०५॥
कर्णावात् (?) पक्षिराड्घण्टाध्वजच्छत्रकुमारकान् ।
सिंहकर्णकपोतालि गृहेषु परिवर्जयेत् ॥१०६॥
इन्द्रकीलं शुकं तुम्बीमर्धवंशं च वेश्मनि ।
न कुर्यात् तत्र विहिताः सर्वदोषावहा यतः ॥१०७॥
अतिक्षिप्रचिरोत्पन्नं कृशद्रव्यमपाहितम् ।
अप्रतिष्ठितसंस्थानं गृहं नमति पञ्चधा ॥१०८॥
अतिस्थूलेन ह्रस्वेन शरीरेण यथा नरः ।
विरूपो दुर्बलश्चैव तथा द्रव्येण मन्दिरम् ॥१०९॥

जीर्णं घुण(कृ?क्ष)तं मिश्रं हीनं वक्रं विधिच्युतम् ।
चण्डं तुण्डं वक्रकोणं सन्धिविद्धाल्पमूलके ॥११०॥
वज्रमध्यं स्थूलमूलं कुक्षिभिन्नं च दारु यत् ।
भिन्नमूलं कूर्मपृष्ठं पक्षहीनं च वर्जयेत् ॥१११॥
पातितान् वर्जयेद् वृक्षान् द्विपाश्वाग्निजलानिलैः ।
प्रभूतपक्षिनिलयान् काककौशिकसेवितान् ॥११२॥
मधुग्रहपिशाचाहिदुष्टांश्चैत्यश्मशानजान् ।
चतुष्पथत्रिकमहानदीसङ्गमभार्गजान् ॥११३॥
देवतायतने जातानूर्ध्वशुष्कान् क्षतच्छदान् ।
वल्लीपिनद्धान् सुषिरकोटरग्रन्थिसङ्कुलान् ॥११४॥
याम्यापराशापतितांस्त्यजेत् कण्टकिनोऽपि च ।
कपित्थोदुम्बराश्वत्थशिरीषवटचम्पकान् ॥११५॥
कोविदारधवारिष्टश्लेष्मातकविभीतकान् ।
किञ्च सप्तच्छदक्षीरिफलदांश्च द्रुमांस्त्यजेत् ॥११६॥
मर्माणि यत्र पीड्यन्ते द्वारैर्भित्तिभिरेव वा ।
दारिद्र्यं कुलहानिं वा गृहिणस्तत्र निर्दिशेत् ॥११७॥
स्तम्भैर्विनश्यति स्वामी तुलाभिः स्त्रीवधो ध्रुवम् ।
सङ्ग्रहैर्बन्धुनाशः स्याज्जयन्तीभिः स्नुषावधः ॥११८॥
मर्मस्थानस्थितैः कार्यैर्भर्तुः कायो निपीड्यते ।
मर्मस्थैः सन्धिपालैस्तु सुहृद्विश्लेषमादिशेत् ॥११९॥
गृहपीडा नागदन्तैर्नागपाशैर्धनक्षयः ।
कापिच्छकैस्तु प्रेष्याणां क्षयं मर्मस्थितैर्वदेत् ॥१२०॥
षड्दारुकान्युनुसरागवाक्षालोकनानि च ।
मर्मस्थाननिविष्टानि जनयन्ति महाभयम् ॥१२१॥
स्तम्भैर्वा द्वारमध्यैर्वा तुलाभिर्नागपाशकैः ।
वातायनैर्नागदन्तैर्द्वारमध्ये निपीडिते ॥१२२॥
व्याधयः संप्रवर्धन्ते धननाशः कुलक्षयः ।
राजदण्डभयं च स्यादपत्यानां च पीडनम् ॥१२३॥
षड्दारुकाणां मध्येषु द्वारमध्येषु वा पुनः ।
कर्णद्रव्यादिभिर्विद्धेष्वेतदेवादिशेत् फलम् ॥१२४॥
संविद्धा नागदन्तैर्या स्तम्भैर्वातायनैस्तथा ।
शय्या शस्त्राद् भयं भर्तुः कुर्यात् तस्करतोऽपि वा ॥१२५॥

गृहमध्ये कृतं द्वारं द्रव्यकोशविनाशनम् ।
आवहेत् कलहं भर्तुर्भार्यां वास्य प्रदूषयेत् ।।१२६।।

द्रव्येणैकोत्तरेणापि महामर्मणि पीडिते ।
सर्वस्वनाशो गृहिणो मरणं वा ध्रुवं भवेत् ।।१२७।।

द्वारस्तम्भतुलालिन्द (श्च?च) यदोषैः समीरितैः ।
विसूत्रे नागदन्तेऽपि तच्छून्यं जायते गृहम् ।।१२८।।

विभागपदहीनेषु रूपस्थानेषु वास्तुषु ।
यक्षमातृक्रियाद्येषु रोगान्मृत्युर्न संशयः ।।१२९।।

कटुकण्टकिदुर्गन्धिगुह्यकाद्याश्रयान् द्रुमान् ।
न धारयेत् समीपस्थान् पुरप्रासादवेश्मनाम् ।।१३०।।

बदरी कदली चैव दाडिमी बीजपूरिका ।
प्ररोहन्ति गृहे यत्र तद्गृहं न प्ररोहति ।।१३१।।

द्रव्यं द्रव्याधिकं हन्ति कुलमायामतोऽधिकम् ।
उच्छ्रयाभ्यधिकं पूजां सन्ततिं विस्तराधिकम् ।।१३२।।

स्तम्भाङ्गैर्भित्तिभिः पट्टैः शीर्षकैर्भवनैस्तथा ।
आलोकनातोरणाद्यैश्छाद्यकैः कन्दकूटकैः ।।१३३।।

हीराशाखोत्तमाङ्गैश्च तुलाभिः सन्धिपालकैः ।
अर्गलाग्रैर्वेदिकाभिर्व्यालैर्जालैश्च नूतनैः ।।१३४।।

घातितैः पातितैर्न(ष्टै?ष्टि)र्जायते गृहिणो ध्रुवम् ।
व्याधिदारिद्र्यदुःखार्तिर्निर्धनत्वं च जायते ।।१३५।।

उच्चच्छाद्यं छिद्रगर्भं भ्रमितं वमितं मुखे ।
हीनमध्यं नष्टसूत्रं शल्यविद्धं शिरोगुरु ।।१३६।।

भ्रष्टालिन्दकशोभं च विषमस्थं तुलातलम् ।
अन्योन्यद्रव्यविद्धं च कुपदप्रविभाजितम् ।।१३७।।

हीनभित्युत्तमाङ्गं च विनष्टं स्तम्भभित्तिकम् ।
भिन्नशालं त्यक्तकण्ठं निष्कन्दं मानवर्जितम् ।।१३८।।

विकृतं च गृहं भर्तुरनिष्टफलदायकम् ।
तस्माद् दोषानिमांस्त्यक्त्वा गृहं कुर्याच्छुभावहम् ।।१३९।।

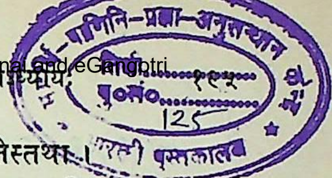
एवं विधं दोषकरं गृहं स्याद्
भर्तुश्च कर्तुश्च यतस्तदेते ।
ज्ञेयाः सदा शिल्पिभिरप्रमत्तै-
स्त्याज्याश्च दोषाः शुभकीर्तिकामैः ॥१४०॥

इति महाराजाधिराजश्रीभोजदेवविरचिते समराङ्गणसूत्रधारापरनाम्नि
वास्तुशास्त्रे गृहदोषनिरूपणं नामाष्टात्रिंशोऽध्यायः

एकोनचत्वारिंशोऽध्यायः

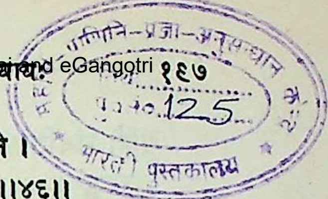
शान्तिकर्मविधिः

इदानीमभिधास्यामो विधानं शान्तिकर्मणः ।
यथावदिष्ट्वा दिक्पालान् कृत्वा शान्तीर्यथाक्रमम् ॥१॥
स्नपयेत् कर्णिकां कुम्भैः सहिरण्यैर्विचक्षणः ।
सर्वगन्धानुलिप्तां च माल्यदामविभूषिताम् ॥२॥
कृतमाल्यानिवसितां (?) मूले च मधुलेपिताम् ।
दोषप्रशमनार्थाय तां मूलेषु निखातयेत् ॥३॥
मधुकुम्भमरिष्टं च शेवालं च विधानवित् ।
वाचयित्वा तु विप्रेन्द्रान् कृतपुण्याहमङ्गलान् ॥४॥
स्थापयेत् कर्णिकाः सर्वाः स्थपतिः प्रयतः शुचिः ।
एतेन विधिना कर्म चातुर्वर्ण्यस्य कारयेत् ॥५॥
कर्णिका रोपिता यत्र पुनरुत्पाट्य रोप्यते ।
न तन्निष्पद्यते वेश्म स्वामी चात्र विनश्यति ॥६॥
निखातं तु यदा दारुच्छिद्यते ताड्यते पुनः ।
तन्नाशो धनधान्यस्य स्वामिनश्चात्र सर्वथा ॥७॥
वल्लीनिपीडितं दारु प्रवेशे चेन्निखन्यते ।
आशीविषभयं घोरं तस्मिन्नुत्पातलक्षणम् ॥८॥
उत्थाने कर्णिका रक्ष्या सर्वसत्त्वाभिधर्षणात् ।
नवे कर्मण्यशकुना मृगव्यालसरीसृपाः ॥९॥
कर्णिकामधिरोहन्ति दोषांस्तत्र वदेदमून् ।
कृतापीडां परिहृतां यद्यारोहन्ति वायसाः ॥१०॥
गृहिणस्तत् प्रवासः स्यादन्नं पानं च हीयते ।
मयूरे तद्गृहं राजा हरेत् पञ्चाब्दतः परम् ॥११॥
वराङ्गे जायते व्याधिः कोकिलैर्द्व्यब्दतः परम् ।
काकोलैस्त्रीणि वर्षाणि जायते सुमहद् भयम् ॥१२॥
शुके स्युः कलहाद्यानि न च निष्पद्यते गृहम् ।
कुक्कुटेऽग्निभयं विद्यात् राजतो वा महद् भयम् ॥१३॥

सारिकायां तु दौःशील्यं स्त्रीणां गृहपतेस्तथा ।
सर्परूपे (त?तु) विघ्नेन गृहं निष्ठां न गच्छति ॥१४॥
स्त्रीपुंसयोः कुलिङ्गे तु जायते पापकारिता ।
पारावते तु जायेते स्त्रीपुंसौ गुरुतल्पगौ ॥१५॥
विडाले तु कुलं दासैः सह रोगैर्निपीड्यते ।
ज्वलनो वा जलं वापि हस्ती वा हन्ति तद्गृहम् ॥१६॥
आरण्यैः शकुनैरेतत् स्याद् वर्षाद् धर्षणे फलम् ।
यूनां च जायते मृत्युर्मध्वासङ्गे धनक्षयः ॥१७॥
दुःस्वप्नदर्शनं घूके बालानां मरणं तथा ।
त्रस्तभीते निलीने तु राजा शून्यं हरेद् गृहम् ॥१८॥
यदा त्वग्रे प्रदृश्येत धूम्रः कर्णगतोऽपि वा ।
अग्निर्दहति तत् क्षिप्रं विद्युद् वा हन्ति मन्दिरम् ॥१९॥
यत्रारोहति गृध्रस्तद् द्विजाङ्घ्रिस्पृष्टमाचरेत् ।
कृत्वा हलशतैः कृष्टं ततो बीजानि वापयेत् ॥२०॥
गावश्चात्र प्रदुह्येरञ् शान्तिकानि च कारयेत् ।
मेघेऽभिवृष्टे भूयोऽपि तत्र कुर्वीत मन्दिरम् ॥२१॥
येषु येषु गृहाङ्गेषु मधुनः सञ्चयो भवेत् ।
तस्याङ्गस्य वधं ब्रूयात् प्रेषिण्यां चाप्युपद्रवम् ॥२२॥
तस्माद्धेतोः शिखाग्रेषु मुकुटान् प्रणिधापयेत् ।
यावन्न रोपयेत् सौम्यं तावद् रक्षेत् समन्ततः ॥२३॥
अभिलीनं तु शकुनैर्नहि किञ्चित् प्रशस्यते ।
तस्मात् प्रयत्नतो रक्षेदुत्पातात् प्रागुदीरितात् ॥२४॥
भङ्गे गृहाणां दारूणां शान्तिहोमोऽथ कथ्यते ।
इन्द्रकीलो महाकूटः पृष्ठवंशोत्तरौ धरौ ॥२५॥
प्रग्रहो(?)ऽलिन्दपादौ वा स्वामिनं घ्नन्त्युपद्रवाः ।
तुलास्थपत्यः (?) कूटं वा वेदिका कर्णपालिका ॥२६॥
नेत्रं कपोतपालिश्च हनप्रविष्टं कुटुम्बिनी (?) ।
अन्वग्राः प(क्षि?क्ष)वंशाश्च मल्लकाः सकुमारकाः ॥२७॥
गोपानस्यो मृगाल्यश्च स्थपिताः स्वकुमारिकाः (?) ।
परिघा द्वारपक्षाश्च भ्रातरं घ्नन्त्युपद्रवाः ॥२८॥
संयुक्तं सङ्ग्रहो हन्ति निकृष्टांश्चाधरो धरः ।
स्थौण्यानि प्रतिमोको वा हन्युरिष्टान् परिच्छदान् ॥२९॥

उ(द?प)धिर्भगिनीं हन्यादथवा परिचारकान् ।
पुंसा पुंन्नामभिर्द्रव्यैः स्त्रीणां स्त्रीनामभिर्भवेत् ॥३०॥
उपघातो हतैर्नित्यं द्रव्याणां तु नपुंसकैः ।
भूलिका स्त्रीविनाशाय गृहनाशाय वेधनम् ॥३१॥
कीला वा सन्धिपालिर्वा मित्रनाशाय दुष्यति ।
नवे गृहे नवं दारु क्रियमाणमथो कृतम् ॥३२॥
आयोज्यमानं युक्तं वा न्यूनसंवत्सरं स्थितम् ।
भज्यते देहनाशाय स्फुटत्यथ विभज्यते ॥३३॥
गृहं ब्राह्मणसात् कृत्वा रत्नैरालिख्य चापरम् ।
नवैर्वस्त्रैः परिच्छाद्य पुनर्भिद्यानि (?)कारयेत् ॥३४॥
दग्धे भिन्ने प्रचलिते विनते विद्युता हते ।
विरूढे दलिते सन्ने सर्वत्रौषधिभिः स्मृताः ॥३५॥
शान्तयो विविधं हुत्वा ब्राह्मणान् स्वस्ति वाच्य वा ।
स्थूणिका भज्यते यस्य कीर्तिस्तस्योपहन्यते ॥३६॥
चन्द्रसूर्यौ यजेत् तत्र ततः शाम्यति पातकम् ।
तद्विधं वृक्षमानीय पुनस्तां प्रति कारयेत् ॥३७॥
एवं कृते सुखी स स्यात् कीर्तिश्चायुर्ध्रुवा भवेत् ।
मल्लको भज्यते यस्य पौरुषं तस्य हन्यते ॥३८॥
इष्टानभसनक्षत्रं (?) प्रायश्चित्तं समाचरेत् ।
तद्विधं वृक्षमानीय प्रतिकुर्वीत मल्लकम् ॥३९॥
एवं कृत्वा सुखी स स्याद् बलं चास्याभिवर्धते ।
पृष्ठवंशस्य भङ्गेन गृही बन्धमवाप्नुयात् ॥४०॥
राजराजं यजेत् तत्र प्रायश्चित्तं तथाचरेत् ।
सुखी भवति तत् कृत्वा सर्वतश्चाभिवर्धते ॥४१॥
सर्वेषु स्वस्ति वाच्याश्च ब्राह्मणा दक्षिणाक्षतैः ।
वारणो भज्यते यस्तु ज्येष्ठं पुत्रं स (वाज्य?बाध) ते ॥४२॥
पृथ्वीधरं यजेत् तत्र प्रायश्चित्तं तथाचरेत् ।
तद्विधं वृक्षमानीय पुनस्तं प्रतिकारयेत् ॥४३॥
सुखी भवति कृत्वैवं पुत्रैश्चापि विवर्धते ।
संग्रहो भज्यते यस्तु कुलज्येष्ठं स(वार्ध?बाध)ते ॥४४॥
पितॄन् देवान् यजेत् तत्र प्रायश्चित्तं तथाचरेत् ।
सुखी भवति कृत्वैवं प्रीयन्ते पितरस्तथा ॥४५॥

स्थूण्यं तु भज्यते यस्य तनयस्तस्य वाध्यते ।
देवानेव यजेत् तत्र प्रायश्चित्तं तथाचरेत् ।।४६।।
तद्विधं वृक्षमानीय तत् स्थौण्यं प्रति कारयेत् ।
सुखी भवति कृत्वैवं पुत्रैश्चापि विवर्धते ।।४७।।
उपधी व्यथते यत्र तत्रामात्यो विनश्यति ।
यजेत वासवं तत्र प्रायश्चित्तं तथाचरेत् ।।४८।।
आनीय तद्विधं वृक्षमुपधिं प्रति कारयेत् ।
एवं कृते भवेत् सौख्यममात्यैश्च विवर्धते ।।४९।।
कायस्तु व्यथते यस्य प्रेष्यस्तस्योपहन्यते ।
यक्षं तत्र यजेद् देवं प्रायश्चित्तं तथा चरेत् ।।५०।।
तद्विधं काष्ठमानीय कायं तं प्रति कारयेत् ।
एवं कृते सुखी स स्यात् प्रेष्यैरपि विवर्धते ।।५१।।
तुला तु व्यथते यस्य व्यथतेऽस्य कुटम्बिनी ।
यजेत् मेदिनीं तत्र प्रायश्चित्तं तथाचरेत् ।।५२।।
तद्विधं वृक्षमानीय स्थापयेत् तां स्वलङ्कृताम् ।
ततस्त्वन्याः क्रियाः पश्यन् कारयेन्मतिमान् नरः ।।५३।।
वधूमिव नवैर्वस्त्रैःप्रतिच्छाद्य स्वलङ्कृताम् ।
ब्राह्मणान् वाचयेत् स्वस्ति ततस्तां प्रति कारयेत् ।।५४।।
सुखी भवति कृत्वैवं धनैर्नित्यं विवर्धते ।
कर्णिकास्वान्तरस्थूणामालापादोऽथ भज्यते ।।५५।।
तद्गृही दुःखमाप्नोति तस्मिन्नुपातलक्षणे ।
आनीय स्थपतिं तत्र प्रज्ञावन्तं बहुश्रुतम् ।।५६।।
तत्र वास्तुविभागेन यो देवः स्याद् विनिश्चितः ।
तस्मै देवाय जुहुयात् प्रायश्चित्तं च कारयेत् ।।५७।।
सुखी भवति कृत्वैवं सर्वतश्चाभिवर्धते ।
युगं तु व्यथते यत्र तत्र स्यात् पशुपीडनम् ।।५८।।
यजेत तस्मिन्नीशानं प्रायश्चित्तं च कारयेत् ।
तद्विधं वृक्षमानीय युगं तत् प्रति कारयेत् ।।५९।।
एवं कृते सुखं तस्य पशुवृद्धिश्च जायते ।
तुलया अगयोर्वापि (?) पादो यस्य प्रभज्यते ।।६०।।
आयुर्हानिर्भवेत् तत्र बलदेवं प्रपूजयेत् ।
प्रायश्चित्तं ततः कृत्वा पुनस्तं प्रति कारयेत् ।।६१।।

सुखी भवति कृत्वैवं कुटुम्बी शान्तिकं च तत् ।
द्वाराङ्गं यस्य माहेन्द्रं हिंस्यते नवकर्मणि ॥६२॥
इन्द्रं तत्र यजेद् देवं प्रायश्चित्तं तथाचरेत् ।
गृहक्षतस्य द्वाराङ्गे पूजयेद् यममेव त(त्?म्) ॥६३॥
पुष्पदन्तस्य द्वाराङ्गे वरुणं तत्र पूजयेत् ।
द्वाराङ्गं यस्य भल्लाटं हिंस्यते नवकर्मणि ॥६४॥
सोमं तत्र यजेद् देवं प्रायश्चित्तं समाचरेत् ।
सुखी भवति कृत्वैवं कुटुम्बी शान्तिकं च तत् ॥६५॥
स्थूणाराजस्य यस्याग्रं वक्रं दक्षिणतो भवेत् ।
शरीरं व्यथते तत्र प्रतिसंवत्सरं स्थिरम् ॥६६॥
पृष्ठतो दीर्घशोकः स्यादुत्तरेण धनक्षयः ।
पूर्वतो राजदण्डः स्यात् तस्मात् तद् ऋजु शस्यते ॥६७॥
चत्वार्यङ्गानि हिंस्यन्ते शरीरा ये च वेश्मनः ।
तुला वा पृष्ठवंशो वा धार (ण्यां?णी) चोत्तराम्बरः ॥६८॥
उक्तांस्तत्र बलीन् कुर्यात् प्रायश्चित्तं तथाचरेत् ।
एवं धन्यं शिवं पुष्टिप्रजावृद्धिकरं भवेत् ॥६९॥
इत्थं निमित्तानि गृहाश्रितानि
ज्ञात्वा प्रहृष्टास् शकुनांश्च सर्वान् ।
शान्तिं प्रकुर्वन् पृथगुक्तरूपां
प्राप्नोति कीर्ति सुखमर्थमायुः ॥७०॥

इति महाराजाधिराजश्रीभोजदेवविरचिते समराङ्गणसूत्रधारापरनाम्नि वास्तुशास्त्रे शान्तिकर्मविधिर्नामैकोनचत्वारिंशोऽध्यायः

समाप्तोऽयं भवन-निवेश-खण्डः

